

ГОВАРД ФАСТ

ШЛЯХ
СВОБОДИ

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ
КИЇВ - 1949

*Чоловікам і жінкам, чорним і білим, жов-
тим і коричневим, що полягли в боротьбі
проти фашизму.*

ГОЛОСУВАННЯ

ПРОЛОГ

Війна скінчилась. Це була тривала й кривава боротьба, на той час — найбільша народна війна в світі. І люди в синьому пішли додому. Люди в сірому, приголомшені й засмучені, дивилися на свою землю і бачили, що наробила війна.

В Апоматокській судовій палаті генерал Лі склав зброю, і тоді все закінчилось. І на жаркому Півдні було чотири мільйони чорношкірих, які стали вільними. Найдорожча воля, здобута в тяжких боях! Для вільної людини існує завтра і вчора, і те і друге належить їй; правда, вона голодує, і нема хазяїна, який би нагодував її, але вона може широко ступати, і ніякий хазяїн не скаже їй: «Іди повільно». Двісті тисяч цих чорношкірих були солдатами республіки і, коли закінчилась боротьба, багато з них повернулось додому з рушницями в руках.

Гідеон Джексон був одним із них. Високий, міцний, стомлений, у вицвілій синій формі, з рушницею в руках він повернувся додому, на землю Кароліни, на плантацію Карвелла. Великий білий будинок був такий самий, яким він його пам'ятав; його не пошкодила війна, але в садах і на полях розрослися цілі джунглі бур'янів. Карвелли виїхали — ніхто не знав, куди. Звільнені негри, повертаючись, оселялися в старих невольничих халупах разом з тими, хто ніколи не залишав своєї домівки. Минали місяці, і все більше й більше звільнених негрів поверталось на плантацію Карвелла з холодної півночі, куди вони пішли були шукати волі, з лав федеральної армії, з соснових лісів і пустинних болот, де вони ховалися. Вони повертались до мирного життя, дивуючись своїй свободі.

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Як Гідеон Джексон повернувся додому після голосування

Ворони рано розбудили Рейчел цього холоднуватого листопадового ранку. Вона лежала в ліжку, по саму шию загорнувшись у стареньку ковдру, відчуючи тепле тільце Дженні біля своїх грудей, і прислухалась до пташиного гомону. Каркання лунало здалека: «кар-кар-кар» — сумні звуки, але не такі вже неприємні для тих, хто, як Рейчел, звик чути їх щодня, коли сходило сонце; гарний день, чи негода — воронам було байдуже.

Тепле тільце дівчинки заворушилось коло грудей Рейчел, і вона прошепотіла:

— Тихо, дитино моя, лежи тихо і слухай каркання цих старих ворон, лежи і слухай.

Але день починається — його не спинити. Солом'яний матрац був теплий і хрусткий; Рейчел не хотілося покидати його, та ось сонце раптом прорвалось крізь туман, пронизало всю хатину світлом, проникаючи крізь просвіт осілих дверей, крізь щілини дощаних стін.

Джефф потягся й почав бити п'ятами по долівці. Дженні, прокинувшись, відсунулась від Рейчел, і одразу ж холод прийняв тепле місечко, до якого вона раніше пригорталась. Маркус закричав протяжно: У-у-у-у! Джефф штовхнув його, і обидва покотились у запалі бійки по долівці.

Всі ці ранкові звуки Рейчел розрізняла з заплющеними очима. — Чому це людські істоти прокидаються так раптово й шумно? — питала вона себе сотні разів. Вона все ще деякий час чіплялась за темряву, потім схопилась і гримнула, втихомирюючи хлопців:

— Джефф, облиші!

Той обхопив ногами живіт Маркуса. Джеффу було тільки п'ятнадцять років, але він був збудований, як Гідеон; хлопчик став велетнем раніше, ніж мужчиною: зріст його досягав шести футів, він мав шоколадну шкіру, такого кольору, як у неї, а не як у Гідеона, що мав блискучу, чорну, як чорнослив, шкіру. Хлопець був гарний, своїм довгастим обличчям він нагадував Гідеона; він, як і той, народився на спокусу жінкам. Маркус у дванадцять років був худорлявий і малесенький, і Рейчел роздратовано крикнула Джеффу:

— Забери свої ноги, дурило!

Дженні було сім років. Вона перш за все, як і кожного ранку, вибігла з хати, прагнучи світла. Собака зустрів її несамопитим гавканням.

Джефф підвівся, і Маркус заходився гатити його, немов той дятел, що долбає великого дуба. Джефф був добродушний, як Гідеон, але в нього не було залізної батькової волі, яка визначала його вдачу; Джеффа важко було розсердити, але коли вже це траплялось, то гнів його спалахував наче полум'я, а Гідеон завжди стримував себе.

— Ану, гетьте обидва, — сказала Рейчел до них, — забирайтесь звідси.

Вона вже сміялась. Маленька на зріст, Рейчел завжди дивувалась, як це вона могла народити отакі величезні маси чорної плоті, як вони вирости, такі великі, з тих маленьких клунків, які вона носила колись, прив'язавши до себе вірвовкою. Правда, в неї був великий чоловік, а це ж були його діти, думала вона з гордістю.

Рейчел заметушилась по хаті. Сонце заливало її тепер усю, бо двері були відчинені.

Джефф приніс хворосту. З голови його, яку він тільки що вмочив у бочці з дошовою водою, стікали краплі. Рейчел теж підійшла до бочки, освіжила голову і руки й гукнула до Дженні:

— Іди-но вмиватися, швидше!

Дженні ненавиділа воду. Рейчел гукала її разів з п'ять, аж поки їй довелося схопити дівчинку й силоміць занурити у воду її голівку з густим, як шерсть, волоссям. Дженні кричала так, наче крапля холодної води могла вбити її. Коли Рейчел повернулася до хати, Джефф уже розпалив вогонь. Вона взяла дерев'яну миску і почала готувати сніданок, поки Джефф роздмухував вогонь. Собака лежав біля вогню — можна це йому дозволити такого пронизуючого, холодного листопадового ранку.

♦ * *

За часів своєї найбільшої слави, майже десять років тому, плантація Карвеллів розкинулася на двадцять дві тисячі акрів доброї південно-каролінської землі. На сто миль від узбережжя широкою смугою тяглася ця земля, вкрита положистими пагорбами, що відокремлюють прибережну рівнину від гористої частини країни. Коли тут культивувалась бавовна, то з кожного акра збирали по півтора тюка, і коли лопалися коробочки, біле море стелилося скрізь, куди тільки сягало око.

Великий будинок плантатора увінчував краєвид. На високому горбі, майже в географічному центрі плантації, стояв цей будинок на чотири поверхи, з двадцятьма двома кімнатами і портиком з колонами, — немов грецький храм. Красива вербова алея вела до парадного входу; високі дуби оточували саднбу,

немов захисний мур. Якщо дивитись на цю високу будівлю з невільничих кварталів за півмилі звідси, вона ще більше скидалась на храм, а коли гнані вітром білі хмари високо в небі пливли над нею, оселя плантатора ставала одним з наймальовничіших куточків у цій частині країни.

Так було в старі часи. Цього, 1867 року, у Карвеллі не вирощували бавовни. Говорили, що Дадлі Карвелл живе у Чарлстоні, але ніхто цього напевно не знав. Говорили також, що обох молодих Карвеллів вбито на війні. Через борги й несплачені податки життя на плантації завмерло, як і в багатьох великих південних садибах. Ходили чутки, що тепер вона належить державі, запевняли також, що кожен звільнений раб Карвелла одержить сорок акрів землі і мула. Такі чутки поширювалися зі швидкістю полум'я, але ніхто не знав, що робити. Кілька разів з Колумбії приїздили білі, вештались без діла по плантації і знову від'їздили.

А тимчасом звільнені раби жили на плантації. Багато їх зоставалося тут протягом всієї війни, вони сіяли, збирали врожай, доглядали садибу. Дехто, як Гідеон, пішов до федеральної армії, деякі повтікали й переховувались. Навіть коли прийшла воля, більшість негрів лишилась на плантаціях. Не стільки тому, що боялися жорстокої кари, встановленої для втікачів, як тому, що не було, власне, куди податися. Це була їх домівка, їх земля, їх країна, так було завжди.

Ціле покоління Карвеллів проживало майже завжди в Чарлстоні, залишаючи плантацію на піклування наглядачів. Дадлі Карвелл відвідав плантацію лише один раз наприкінці третього року війни, а коли поїхав, то замкнув будинок і забрав з собою домашніх слуг. Останній наглядач зник у 1865 році, і відтоді невільники лишились самі. Вони більше не садили бавовника. Врожай треба було продавати, а в них не було ні потреби, ні вміння займатися таким ділом. Вони посіяли кукурудзу і рис по низах, вирощували овочі, розплодили свиней і курей. Так і жили. Вони були щасливіші, ніж більшість звільнених рабів. Тричі проходили тут загоны регулярних військ і забирали з поля все до останньої зернини. Але неграм удавалось якось перебути лихі години голоду. Розлючені, розбиті війська вбили тільки чотирьох негрів. Це було ще не так погано, коли порівняти з тим, що діялось навколо, скрізь, де жили звільнені. Аж ось тепер якийсь там Конгрес у далекому місті видав наказ звільненим неграм іти голосувати. Це були дивовижні часи в країні, можете бути певні.

Маркус перцій помітив Гідеона, що повертався з голосування, і запам'ятав це надовго. Він, Аксель Кріст і кілька інших хлопчиків гралася коло будинку плантатора. З вершини горба їм було видно милі на дві шлях, що вів у сонячну курну далечінь. Шлях був двернма в безвість. Дехто говорив: довгодовго йдіть ним, і ви прийдете в Колумбію. Але це була тільки

поголоска: світ повнився поголосками. Для Маркуса і його друзів шлях просто йшов у далечінь. Та й чому б він мусив вести куди-небудь?

Чотири дні тому Гідеон і брат Пітер скликали всіх чоловіків, яким минуло двадцять один рік. Вік багатьох визначали на око, бо як можуть люди точно знати, скільки їм років, двадцять, двадцять один чи двадцять два — чи ще там скільки? Вік не можна так точно визначити — це дуже складна річ. Брат Пітер повинен був покопатися у своїй пам'яті і відокремити одно від одного безліч маленьких чорних народжень. Після довгих і галасливих розмов він відлучив, за його висловом, корів від телят. Двадцять сім чоловіків пішло голосувати.

— Що це означає — «голосувати»? — спитали негри Гідеона.

Маркус вважав цілком природним, що з запитаннями звертались до Гідеона. Коли справа стосувалася смерті і бога, звичайно звертались по відповідь до брата Пітера. Але з усіма іншими запитаннями — як сіяти, як лікувати хворобу, словом, за всім — звертались до Гідеона.

І ось тепер вони повертались з голосування. За дві милі від селища на курному шляху Маркус побачив групку чоловіків, що повільно наближались. Маркус помчав з горба, вигукуючи:

— Ідуть, ідуть! Гей!

Інші хлопчики юрбою кинулись за ним. Вони зняли вереск, який можна було почути за милою навкруги, отож усі повискакували з халуп, дізнатися, що скоїлось. Рейчел здалося, що когось убивають; довелось дати Маркусу пару ляпасів, щоб в його оповіданні з'явився деякий зміст.

— Хто йде?

— Тато!

— Гідеон? — спитала сестра Мері. І хтось, висловлюючи загальне почуття, додав: — Слава богу!

Таємнича річ було це голосування. Річ, повна зловісного змісту. Всі чоловіки пішли, і на плантації настала пора самотнього чекання. Ніхто, власне, не розумів, що це таке — голосування. Жінки тримались одна одної міцніше, ніж коли-будь, і кожної години з'являлися дедалі чудніші гадки з приводу того, що ж таке голосування.

Тепер усі, наставивши руку над очима від сонця, дивилися на дорогу: так, правда, це повертались чоловіки. Вони рухались повільно — адже чимало миль уже пройдено. Та ось вони повертаються. Кожен, хто вмів лічити, лічив; мабуть, усі чоловіки були тут. Ось уже й Рейчел пізнала Гідеона, його високу, кремезну постать.

Гідеон був здоровило, збудований непаче бик: широкий в плечах, вузький у талії, з сухорлявими ногами. Кажуть, що такі люди схожі на биків в усьому, що розум їх міститься в руках, але Гідеон був не такою людиною, якої стосуються приповідки й прислів'я. Вік був сам собою, і люди мали причину тягтися

до нього. Щоправда він повільно робив і повільно думав, але, якщо треба було, його тіло й розум могли рухатися швидко. Коли в нього з'являлась якась думка, він довго міркував над нею, повертаючи її так і так, але, опанувавши думку, не відмовлявся від неї ніколи.

Він ішов попереду, і для Рейчел все в ньому було зрозуміле. Повільна хода, похила постать свідчили, що багато миль залишилося позаду. Він ніс напереваги рушницю — цього він навчився в армії. На плечах у нього був мішок; там, мабуть, є щось для дітей. Поруч із ним ішов брат Пітер, високий і сухорлявий, неозброєний, такий, як і повинен бути слуга божий. За ними виступали брати Джефферсони, обидва з рушницями, а позаду йшли Ганнібал Вашингтон маленький, Джеймс, Ендрю, Фердінанд, Олександр, Гарольд, Бакстер, Трупер, — всі ті, що досі не мали прізвищ. Потроху їм щось спадало на думку, і вони вибирали собі прізвища, але це така справа, що треба добре поміркувати, і чоловіки здебільшого були дуже вибагливі у виборі прізвища.

Джефф помчав по дорозі назустріч чоловікам, натопч хлопчиків і жінок рушив за ним. Рейчел залишилась. Вона вчепилася Маркусові в комір куртки і примусила його допомогти їй витягти відро холодної води з колодязя, щоб Гідеон міг задовольнити спрагу. Йй не треба було, як дурній дитині, бігти назустріч Гідеону; вони і так добре розумілися між собою.

Для такого пізнього листопадового передвечір'я було досить жарко. Коли Гідеон та інші чоловіки допленталися до хат, піт стікав по їх темних обличчях, промиваючи на запорощеній шкірі блискучі смужки. Рейчел добре вгадала, що їм потрібно, і тепер з радістю дивилася, як накинулись вони на прозору, холодну колодязну воду, як подавали дерев'яні кухлі, просячи ще і ще. У кожного були запитання, і вони посипались з швидкістю і навальністю дощу.

— Що таке голосування?

— Чому ви нічого не принесли з собою?

— Де воно, те голосування? Чому ти не купив його?

— Купили і платили за нього?

— Чи багато тих голосувань у білих людей?

— Які вони завбільшки?

— Скільки їх?

Запитання сипались доти, поки брат Пітер у розпачі не гукнув на весь голос:

— Брати, сестри і діти, заспокойтесь, тихо. Ми відповімо на всі запитання!

Чоловіки цілували своїх жінок і дітей. Гідеон обняв Рейчел і поцілував її, ласкаво і ніжно. Де в кого знайшлися цукерки, і вони, розв'язавши свої торби, роздавали їх. У подарунок Джени Гідеон приніс прекрасну троянду з червоної бавовняної матерії, напахчену і схожу на справжню. Почалась гомінка

розмова, але ніхто вже не говорив про голосування. Собаки, мов божевільні, крутилися під ногами, бо як усім собакам, їм потрібна була ласка. Нарешті брат Пітер простягнув руки і попросив усіх замовкнути. Стало трохи тихше. Чоловіки сиділи навпочіпки, діти розташувались на траві, жінки також посідали. Тільки деякі з них стояли, щільно притулившись одна до одної.

— Брат Гідеон вам все пояснить, — сказав брат Пітер. — Голосування — це ніби вінчання або різдвяна відправа. Уряд простягає могутню правницю, як архангел Гавриїл і говорить: «Висловлюйте свою волю!» Ми й зробили це, а разом з нами ще, мабуть, з п'ятсот негрів і білих. Уряд каже: «Оберіть делегата». Ми й зробили це. Дуже багато було рушниць, дуже багато гарячих голів. Ми обрали Гідеона.

Гідеон поволі підвівся під поглядами юрби, яка нерішуче дивилась на нього. Рейчел зрозуміла, що він чогось боїться. Вона знала всякий настрій, кожний порив Гідеона. Що це значить, що обраний саме він? Що це таке — «делегат»?

— Ми й голосували, — сказав Гідеон. У нього був густий соковитий голос, але тепер він говорив поволі, бо щось обмірковував, намагався в чомусь розібратись.

— Голосування... — сказав Гідеон.

* * *

Гідеон пригадав, що сталося, коли вони кілька днів тому прийшли в місто голосувати. Не всі в його групі розуміли суть голосування; Гідеон і брат Пітер пробували пояснити, що голосування — це довільне визначення власної долі. Вони — вільні люди і мають свій голос; коли йдеться про їх життя, вони користуються цим голосом, — оце й є голосування. Але все це були абстрактні речі, а абстрактні речі збивали їх з пантелику. Вони воліли почекати й побачити на власні очі, як усе це обернеться.

Коли вони прибули в місто, Гідеону здалося, що тут зібралися негри і білі з усього світу. Натовп на головній вулиці, натовп на галереї оздобленого колонами будинку суду — скрізь натовп, і всі гучно, на весь голос, говорять про голосування.

Половина людей озброєна, білі й чорні з рушницями в руках. Для охорони порядку наряджено загін федеральних військ. Гідеон дякував богу за це. Занадто багато було рушниць; занадто багато гарячих голів. Занадто багато негрів, які вважали, що голосування означає сорок акрів землі і мула, якого можна привести з собою додому; занадто багато таких, які вважали, що голосування зробить їх заможними; занадто багато таких, що сердито й розчаровано дивились на свої порожні руки після того, як віддали свій голос.

Тепер Гідеон намагався пояснити слухачам, що сталося, коли прийшла його черга голосувати. Він розповідав про брудні, за-нехаяні кімнати в старому будинку суду, про реєстраторів, що сиділи навколо довгого стола, над великими розгорнутими книгами, про розвішані скрізь зоряно-смугасті прапори, про солдатів, що охороняли кабіни для голосування і виборчі урни. Він розповів про те, як йому дали аркуш паперу, на якому було написано: «За конституційний конвент», а нижче — «Проти конституційного конвенту», а під цим «Позначте хрестиком, за що голосуєте і киньте в урну».

Цілий день янкі і негри говорили на вулицях, що кожен чорний повинен голосувати за конвент. Це було неважко зрозуміти. Адже конвент має створити нове життя, — так принаймні говорили. Коли Гідеон подивився на аркушик паперу, реєстратор звернувся до нього стомлено і байдуже:

— Зробіть помітку — за конвент, чи проти нього. Підіть у кабінку й складіть бюлетень!

Другий реєстратор сказав: «На літеру «Д», Гідеон Джексон».

Люди, що сиділи за столами, почали перегортати свої книги, і один сказав:

— Підпишіться тут або поставте хрестик.

Гідеон взяв перо і насилу, з закарлючками, вивів свій підпис: «Гідеон Джексон». Він був переляканий, тремтів, але дякував богу, що навчився підписувати своє ім'я і йому не довелось пригнуватися, ставлячи хрестика. Він узяв бюлетень і в кабінці спробував прочитати його перед тим, як зробити помітку. Йому здавалося раніше, що він уміє трохи читати, але такі слова, як «конституційний конвент», були для нього незрозумілі, як санскрит. Він зробив помітку там, де було написано «за». Це слово він принаймні міг прочитати. Довго не забуде він почуття сорому, яке охопило його. Тепер він звернувся до слухачів:

— Ми прийшли, як діти, неосвічені й темні. Брат Пітер мовив бога, щоб ми не помилились.

— Слава тобі, господи, — вимовив хтось тихим голосом.

— З нами говорив якийсь янкі, — провадив далі Гідеон. — Він зібрав нас, як отару овець. Було нас понад п'ятсот чоловік, темних і необізнаних. «Оберіть делегата», — сказав янкі, і знову роздав бюлетені. Потім слово взяв негр, за ним ще один негр, далі говорив білий, а потім брат Пітер взяв слово й сказав: «Гідеон — ось наша людина».

Гідеон більше нічого не міг розказати, але всі зрозуміли, як трапилось, що Гідеон став делегатом. Ніколи раніше вони не почували такої гордості, як зараз. Хоч як невразно вони уявляли собі суть того, що сталося, а проте гордість заповнювала їх серця. Настала черга брата Пітера. Він сказав, що Гідеон піде в Чарлстон і візьме там участь у роботі конвенту. Рейчел запла-

кала. Гідеон втупив очі в землю і м'яв погами траву. Маркус і Джефф випнули груди. Тепер вони задаватимуться цілий тиж-день.

— Благословімо господа бога, — сказав брат Пітер.

І всі промовили: «Слава тобі, господи!»

Потім люди розбилися на маленькі групи. Кожен мав розповісти свою чудесну історію.

* * *

Цієї ночі Рейчел знов була з своїм Гідеоном; вони лежали на солом'яному матраці й прислухалися до рівномірного ди-хання дітей, до кумкання жаб, до крику нічних птахів.

— Не плач, — упрощував її Гідеон.

— Боюся!

— Чого ти боїшся?

— Ти пішов, і я так хвилювалась!

— Але ж я повернувся!

— Ти знову підеш у Чарлстон, — говорила вона так, наче мова йшла про якесь легендарне місто в іншому світі.

— Та я ж повернуся, — сказав Гідеон ніжно. — Навіщо жінці плакати в дні радості? Настали кращі часи для чорних, настав благословенний час, голубко моя. Притулись до мене. Бачиш, сходить сонце. Мене бере страх, але це не страх за тебе і за дітей.

— Чого ти страхаєшся?

— Я дурний чорний негр, — сумно сказав Гідеон. — Я чорний негр, що я знаю? Не вмю читати, не вмю писати, тільки ім'я й можу підписати.

— Але брат Пітер не дурень.

— А що?

— Він прийшов і сказав: «Ось людина, гідна стати нашим делегатом». Чому, ти думаєш, негри обрали тебе?

— Не знаю.

Рейчел тихо заплакала щасливими сльозами. Вона любила поплакати, коли наставляв хороший час і все йшло гаразд. Вона сказала чоловікові:

— Гідеон, любий мій! Згадай час, коли ти пішов, щоб приєднатися до солдатів янкі. Я виплакала своє серце, але ти сказав мені: «Чоловік повинен виконувати свій обов'язок, і не може він робити інакше». І ось так само й тепер...

— Не розумію.

Вона наблизила губи до його вуха й замуликала: «Негр на полі збирає бавовну, збирає бавовну і думає про своє дівча...»

І під цю пісеньку заснув Гідеон. Під цю пісеньку змішалися в його сонних мріях уривки спогадів, надія, страх.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Як розмовляли Гідеон Джексон і брат Пітер

Наступного ранку, за сніданком, зібралась уся сім'я. Гідеон з гордістю подумав, що не в кожного є все це: така дружина, як Рейчел, такі два дужі хлопці, така гарна маленька донька, як Дженні. Сипи були норовисті, дикі, впertі, але й він був такий колнсь. На його спині є й досі більше сотні рубців від ударів батога. Вони свідчили про те, який він був упertий.

Сім'я взялася за гарячий кукурудзяний корж з підливою з чорної патоки, коли брат Пітер просунув голову крізь відчинені двері і сказав:

— Добридень, брате, добридень, сестро, добридень, діти!

Його не довелося дуже довго припрошувати, щоб він сів з ними за стіл. Вся хатина була насичена запахом гарячого кукурудзяного печива, і в людини текла слинка ще до того, як вона покуштувала їжу. Брат Пітер був щедрий на похвали. До того ж, в кишнях у нього були цукерки для дітей. Рейчел завжди була дуже прихильна до людей, які віддавали належне її страві. Дуже часто служителі божі бувають кислі, як оцет.

Після сніданку брат Пітер спитав Джеффа:

— Синку, ти зможеш замінити Гідеона в домашній роботі?

— Думаю, що впораюсь, — кивнув головою Джефф.

Гідеон і брат Пітер пішли до кукурудзяного засіка, сіли, спершись спинами на одвірок, витягли ноги на землі. Тут був сонячний куточок. Свіжий ранковий вітер дув з долини. Собака підійшов і ліг біля них. Вони вирвали по стеблинці трави і жували її.

— Коли ти збираєшся вирушати, Гідеон?—спитав брат Пітер.

— До Чарлстона?

— Еге.

Гідеон довго мовчав, і брат Пітер спитав:

— Чого ти боїшся?

— Чому ти думаєш, що я боюсь?

— Гм... Бачиш, Гідеон, ми з тобою знаємо один одного дуже давно. Хвалити бога, тобі вже скоро тридцять шість. Чому я пам'ятаю це так ясно? Коли твоїй матусі прийшла пора родити тебе, вона лягла на спину й закричала: «О, боже мій, боже мій, пора моя настала!» Мені було тоді чотирнадцять. Твій тато сказав: «Пітер, біжи до хазяїна, скажи, що Софі вмирає». Я побіг, і старий Джім Блейк — він був тоді наглядачем — сказав, що не знає жодної негритянки, яка не прикидалася б, ніби вона вмирає, коли їй приходить час родити. Покликати лікаря? О ні! Стара Анна, повитуха, провоювала з дияволом три дні. Потім народився ти, але мати твоя померла. Тоді старий Джім Блейк здер мені шкіру батогом і присягався господом богом перед містером Карвеллом, що я нічого не говорив йому. Отож я добре

запам'ятав твоє народження. Я чудово пам'ятаю дні, коли ми разом працювали на бавовняних полях. Я пам'ятаю, як ми говорили про те, для чого негрові жити? Коли ти сказав мені, що накладеш на себе руки, щоб назавжди солодко заснути, чи не я, хвалити бога, довів тобі, який це був би страшний гріх? До кого ти прийшов по пораду, коли вирішив іти воювати разом з янкі?

— До тебе прийшов, — кивнув Гідеон.

— Ти сказав: «Подбай про Рейчел, подбай про моїх малят». Я зробив це.

— Атож.

— А тепер ти стаєш дибки, як мул, коли я кажу тобі, що ти боїшся.

— Ти кажеш, щоб я пішов у Чарлстон, — пробурмотів Гідеон. — Негр не вмів читати, не вмів писати, ледве підписує своє ім'я, а ти кажеш йому: «Іди в Чарлстон на конвент». Іди в місто, де безліч білих будинків, таких, як оцей білий дім, безліч білих людей, що глузують з дурного негра.

Малюючи щось на піску, брат Пітер спитав лагідно:

— Як ти вперше потрапив до Чарлстона?

— Прийшов разом з янкі, — згадав Гідеон. — Прийшов у синій формі, з рушницею в руках, а поруч мене було ще десять тисяч, які співали алілуйя.

— І ти не боявся. А тепер ти боїшся, бо ти сам і на тобі нема синьої форми, нема рушниці в руках, і ніхто не співає алілуйя. Є тільки рука закону, який говорить чорному негрові: «Дитино моя, ти вільний».

Гідеон не відповів, і брат Пітер провадив далі лагідно:

— Святе письмо говорить, що Мойсей був боязкою людиною, але бог сказав: «Веди мій народ».

— Я не Мойсей.

— Людям потрібен вождь, Гідеон. Під час голосування я сказав собі: «Закон каже: негр вільний, закон каже: голосуй. Закон каже: негр звільнився від рабства, хай він будує нове життя. Негр не вмів читати, не вмів писати, не вмів навіть думати. Негра били або продавали на пониззя ріки за те, що він удавав. За те, що негр навчався читати, йому давали триста ударів батогом. Негр схожий на старого сторожового пса, якого прогнали з дому й примусили самого добувати собі їжу». Я питаю: «Хто поведе цих людей? Що не кажи їм, вони всього бояться. Хто поведе їх?»

— Чому обрано мене? — спитав Гідеон. — Чому не тебе?

— Люди обрали тебе, — сказав брат Пітер. — І відпині так буде. — Брат Пітер нахилився і поклав свою кошаву руку на коліно Гідеонові.

— Послухай, брат Гідеон, ти кажеш, що не вмєш читати, але хіба хто-небудь родиться, вмєючи читати? Ти навчишся цього. Навчишся читати, навчишся писати. Я трошки вмєю пи-

сати --- може, п'ятнадцять, а може, й двадцять слів. Ї напишу їх, і ти вивчиш ці слова для початку.

Гідеон безпорадно похитав головою.

— Або візьмімо розмову, — сказав брат Пітер. — Слова повинні пов'язуватися одно з одним. Білі називають це граматиною. Людина з головою на плечах правильно вимовляє слова, а старий негр, як я, не вміє цього робити. Як же тобі навчитися цього?

— Бог його знає, — сказав Гідеон.

— Бог знає, але і я теж знаю. Ти повинен слухати; ти повинен слухати, як говорять білі, ти повинен прислухатися до їх розмови цілий день, не втрачаючи жодної хвилини. Ти мусиш навчитися. Настане час, і ти, мабуть, зможеш прочитати книжку. Нема такого, чого б ти не знайшов у книжці. Божа правда міститься в ній.

— В людини розум іде на те, щоб вирощувати врожай, — сказав Гідеон. — Це забирає цілий день. Де ж узяти час, щоб наповнити голову наукою?

— Перейдеш і цей міст, коли дійдеш до нього. Джефф тимчасом робитиме домашню роботу. І Маркус у тебе непоганий хлопець. На всіх твоїх домочадцях благословення господне. Скоро буде створено новий світ, Гідеон, буде створено новий, щасливий світ.

Він усміхнувся і показав на безладну купу невірничих халуп без вікон: — Змети їх! — Він склав хрестом на грудях свої довгі тонкі руки і схилив голову.

— Подякуємо господу.

* * *

Гідеон спитав:

— Як ти уявляєш собі цей конвент?

— Він встановлює закони. Конституція схожа на біблію. Не можна зажити новим життям, коли негри поводяться, як дикі кабани. Білі ненавидять негра, негр боїться білих. Це не годиться.

— Як мені відрізнити добрий закон від поганого?

— А як ти відрізняєш добру людину від поганої? Як ти відрізняєш чесну жінку від грішної?

— У мене є мірка, з якою я підходжу.

— У тебе і тут є мірка, — сказав брат Пітер. — Чому ти не вмієш читати і писати? Тому, що ніколи не було школи для негрів, ніколи не було школи і для білих бідняків. Ось з чого треба починати. Встанови закон про школу, це буде добрий закон. Ось перед тобою плантація Карвелла, мабуть, двадцять тисяч акрів. Кому вона належить? Містеру Карвеллу? Урядові? Неграм? Білим? Негр потребує землі. Білі потребують землі.

Адже землі вистачить на всіх, землі багато, — та як її поділити?

— Звідки мені знати це?

— Терпіння, Гідеон, потерпиш, узнаєш.

— Чому не обрали делегатом тебе? — спитав Гідеон.

— Чому не обрали мене? Це не важко зрозуміти, Гідеон. Я старий негр, і в мене вже нема часу порозумнішати. Коли-небудь ти подивишся на мене і скажеш сам собі: і як це я міг знатися з цим старим негром, з цим старим, темним негром?

— Я ніколи цього не скажу.

— Благослови тебе бог, може, ти й не скажеш, Гідеон. Але ти як дитина. Ти готовий до науки. Тебе можна сповнити мудрістю, як відро — водою з криниці. Почекай лише, і побачиш.

Гідеон похитав головою.

— Як я хотів би повірити цьому!

— Байдуже, віриш ти чи ні, Гідеон. Однаково, це буде. Як відро набирає з криниці холодної, прозорої води, так набереш ти знання.

— А що, як з бідного негра сміятимуться, глузуватимуть?

— Звичайно, сміятимуться, Гідеон, синку. Чому ми сміємося, коли приходять який-небудь бідний зацькований негр і питає: де хазяїн? Ти вільний, кажемо ми йому; але цей негр так само розуміє, що таке воля, як цеповий собака. Цілком природно, що ми сміємося з бідлахи. Але ти повинен навчитися терпіти глум, терпіти зневагу. Коли тобі почнуть сплачувати делегатську платню, як обіцяли янкі, ти, мабуть, одержуватимеш по долару на день. Візьми цей долар і купи книжку. Може, ти вмиратимеш з голоду, але купи книжку і купи свічку, щоб читати ночами, і вчись складати слова.

Гідеон кивнув головою. Чим більше брат Пітер говорив, тим більше лякали його перспективи конвенту в Чарлстоні. Але разом з тим його охоплювало дивне, тривожне почуття, якийсь трепет, як і тоді, коли він втік з плантації, щоб приєднатися до федеральної армії.

— А яку книжку купити перш за все?

— Проповідник мав би порадити біблію. Але біблію не легко читати. Зречись гордині, Гідеон. Спершу купи буквар, а потім, може, арифметику. Потім настане час, коли ти сам знатимеш, яка книжка тобі потрібна.

— Еге, — погодився Гідеон.

— Не все можна знайти в книжках, — зауважив брат Пітер, почувуючи, що настав момент, коли можна зробити застереження.

— Як це так?

— Не можна написати книгу про те, чого ще не було в житті. Ніколи ще не було того, щоб негри стали вільні. Мабуть, з того часу, як Мойсей вивів дітей своїх з Єгипту, нічого схожого на це не було. У Мойсея не було книг. Він звернувся до господи, і той сказав йому, що робити.

— А як мені знати це?

— Гідеон, наповни серце своє любов'ю, зроби своє серце чутливим.

— А я схильний до гніву,— признався Гідеон.

— А хто не схильний? Ми народжені в гріху, брате мій. Гідеон, хто, на твою думку, найкраща людина в світі?

— Мертва чи жива? — задумавшись, спитав Гідеон.

— Однаково.

— Я вважаю, що старий Ейб*.

— Еге. Звідки старий Ейб узнав усе? Чому старий Ейб сказав всім неграм у країні: «Ви вільні»?

— Я гадаю, він зрозумів, що це справедливе діло.

— Може, і так, Гідеон. А найпевніше — його спонукало до цього серце його, сповнене любові і милосердя. Кажуть, що коли він прийшов з соснових лісів, він був такий самий, як і ти. Але в нього було велике серце, завбільшки як оцей панський дім.

— Так, у нього було велике серце, — погодився Гідеон.

— А тепер подумай про те, як виносити присуд, Гідеон. Ось приходять до тебе двоє людей і свідчать. Один з них, чистенький, причепурений чоловік з великого міста, каже: вітру нема. Другий — брудний, голодний, говорить: сильний вітер. Ти повинен розсудити, є вітер чи нема? Що ти робитимеш?

— Підніму руку і дізнаюся, чи є вітер...

— Так. Або питаєш у людей — у десяти або й дванадцяти. Не вір свідченням людини тільки тому, що вона ходить набундючившись, як павич, і говорить складно й гладенько. Послухай далі, Гідеон. Ти, можливо, почуватимеш неприязнь до білих, ти зазнав ударів батога на своїй спині, і серце твоє зачерствіло. Але це призводить до страждань, до лиха. Не слід зважати на те, якого кольору шкіра в людини. Є хороші люди і погані люди, чорні і білі.

— Розумію, — кивнув Гідеон.

— Це, здається, найголовніше, — зауважив брат Пітер, — благословення господа, хай він усюди супроводжує тебе...

— Амінь, — сказав Гідеон.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Як Гідеон вирушив до Чарлстона і що трапилось з ним у дорозі

Дні минали, ніяких незвичайних подій не було, і обрання Гідсона делегатом у конвент втрачало для нього вагу. Іноді він по два-три дні зовсім не згадував про це. Справді, які він мав докази, що його обрано делегатом? Спершу, зразу після того, як

* Ейб — прізвище американського президента Авраама Лінкольна.

брат Пітер виступив з дозгою промовою перед голосуванням, здавалось, що на їх ділянці всі голосували за Гідеона; ніхто не казав, що голосував проти нього, отже вони з братом Пітером цілком природно зробили висновок, що делегатом був обраний він. Проте голосування було таємним. Їм сказали, що як голоси будуть підраховані, то обрані делегати одержать повідомлення та відповідні мандати. Одначе, відтоді минуло вже два тижні. Вагаючись між страхом і надією, Гідеон часто питав себе, скільки часу треба доброму обліковцеві, щоб полічити п'ятсот чи шістсот голосів?

Потім він просто перестав вірити в своє обрання. Який янки при здоровому розумі затвердить дурних негрів делегатами?

Тепер, коли надходила зима, в нього було досить діла й без цього. Літом легко було жити, і життя було гарне, тільки треба було примусити людей подумати про наступні холодні дні. За наказом Гідеона, чоловіки цілий тиждень рубали ліс на ділянці, яку вони називали «нижньою». За старих часів, коли ще був у них наглядач, ліс рубали без ладу. На просіці залишалися пні у два фути заввишки, і потім гнили роками. Поміркувавши, Гідеон запропонував спочатку підкопувати дерева, а потім викорчовувати їх.

— Подвійна робота! — обурились негри. — Навіщо?

— Легше витягти дерево з пнем, ніж пень без дерева, — відповів Гідеон.

— А кому захочеться викорчовувати пні?

— Цього ми не знаємо, — сказав Гідеон. — Ми ж не знаємо, чия це земля. Може, вона належатиме і вам, і мені.

— Ну, і будемо турбуватися про це тоді, коли прийде той час.

Вони могли б сперечатися про це півдня, якби Гідеона не осяяла щаслива думка і він не запропонував би проголосувати свою пропозицію. Навіть висловивши свою думку, він не був певний, чи вийде з того що-небудь, не був певний, що можна застосувати чудесний принцип голосування до такого звичайного діла, як рубання лісу. Проте ідея Гідеона мала успіх, і в мертвій тиші, що запала після його пропозиції, голосування було проведено. Хоч ці люди вже голосували за конвент, механіка цієї справи була для них нова і незвичайна. Їм треба було добре розжувати, чи може одна людина голосувати тільки за або проти, чи одночасно і за, і проти. Але кінець кінцем принцип голосування був застосований, та ще й вдало. Пропозиція Гідеона викорчовувати дерева була прийнята значною більшістю голосів.

Потім, коли Трупер, великий і дужий, як бик, запротестував, кажучи, що він рубає лісу втриє більше, ніж йому треба для власного вжитку, а такий куций, як Ганнібал Вашингтон, не виконує й половини належної кількості, Гідеон знову вдався до голосування. Тільки на цей раз було запроваджено нововведення: люди покляли інструмент і заходилися обговорювати пи-

тання про колективну працю. За часів наглядача спільна робота стала їх другою натурою; тільки тепер, зрозумівши, що вони вільні, вони почали сумніватися, чи потрібна така робота. Чому не працювати кожному на самого себе? Якщо свобода не означає цього, то що ж таке свобода?

Нововведення, запропоноване братом Пітером, полягало в тому, щоб, перше ніж поставити питання на голосування, його всебічно обміркували. Ганнібал Вашингтон, з перекошеним від гніву маленьким зморшкуватим обличчям, звернувся до Трупера:

— Слухай-но, іди рубай ліс окремо, тоді ніхто й не буде заперечувати проти того, щоб ми нарівно поділили те, що нарубаємо. Чого ж ти напустився на мене, ти, жирний шмат чорного падла?

Трупер замахнувся сокирою, Гідеон та інші розборонили їх, а брат Пітер вигукнув:

— Соромно проливати кров ради такої справи!

Протягом години вони сперечалися, аж похрипли, і на цей раз пропозицію про рівний поділ було прийнято незначною більшістю.

Через якийсь час Гідеон сказав братові Пітеру:

— Неспокійна річ — свобода.

— А що?

— В усякому разі, в мене голова йде обертом. Люди б'ються і кричать, як малі діти.

— Гідеон, вони не знають, як їм працювати: спільно, чи окремо. Вони тепер мов діти. Та й чого можна сподіватися від негра, який ще рік чи два тому був рабом? Час іде помалу.

Час минав, і разом з тим зростали турботи. Голосування було подібне до яскравого сходу сонця, але після нього нічого особливого не трапилось, і життя йшло, як і раніше. Гідеон помітив, що негри часто зазирали у вікна великого будинку плантатора. Він був повнісінький чудових речей, і про них точилося дуже багато розмов. У цих розмовах відчувалась образа на Гідеона. Справа в тім, що минулого року частини розформованого південно-каролінського війська вдерлися у великий будинок, позабирали все, що їм заманулось, а решту речей порозкидали по садибі. А Гідеон наказав повернути все на старе місце і знову позабавити двері будинку дошками. Коли його спитали — «Навіщо?», він відповів: «Це речі не наші».

— Але ж їхній одяг кращий, їхні будинки кращі за ті, в яких ми живемо?

— Чуже нам не потрібне, — відповів Гідеон.

А тепер він знайшов у Маркуса срібну ложку, — той міг дістати її тільки у великому будинку.

Що це означає? Невже Маркус проліз у будинок? Це був великий, безладно збудований дім з багатьма входами та виходами, і влізти туди було неважко. Тільки тепер Гідеон уперше замислився над вихованням своїх дітей. Досі йому здавалося,

що він знає, як поводитися з дітьми, як учити їх; тепер він гостро й болісно відчув своє нецтво. Щоночі він сидів біля вогнища, вивчаючи стовпчик слів, написаних братом Пітером: «плантація», «тута», «лудина», «шоловік», «жінка», «дівча», «негр», і так далі. Це була безодня премудрості, яка бентежила й лякала його. Добро і зло перетворилися з непорушних понять на поняття умовні, і замість того, щоб суворо покарати Маркуса, він спитав його непевно:

— Як ти потрапив до великого будинку?

— Я не був там.

«Отже, Маркус бреше, а я вважав його за доброго хлопчика», — подумав Гідеон. Нерозв'язних, головоломних проблем було безліч.

— Де ти дістав цю ложку? — спитав Гідеон.

— Знайшов її.

— Ти не знайшов цієї ложки, Маркус. Краще скажи мені правду.

— Знайшов.

— Де ж ти знайшов її?

Маркус був невідготовлений до такого запитання, і, слово за словом, Гідеону вдалося витягти з нього всю правду. Вони пройшли в дім крізь кухонний погріб. Інші хлопці набрали багато речей, шовку, срібла і заховали їх. Гідеон не наважився відшмагати Маркуса. Він ніколи не піднімав руки на своїх дітей — його народ ніколи не робив цього. Хай білі лупцюють своїх дітей. Він знав, що таке біль від удару батога по голій спині.

Гідеон скликав людей, поставив Маркуса попереду і розказав усе, що трапилось; кожне його слово було як ніж, встромлений в тіло хлопчика. Брат Стіфен спитав:

— Доки ще стоятиме тут цей великий будинок, брате Гідеон?

— До судного дня, якщо так треба.

— Негр живе у брудній маленькій халупі, а це кляте громаддя стоїть порожнє, і ніхто в ньому не живе.

— До судного дня, — уперто повторив Гідеон.

Цієї ночі Рейчел, ридаючи, спитала в Гідеона:

— Як ти міг таке зробити з хлопцем?

— Я зробив так, як повинен був зробити.

— Ганьбити його при всіх?

— Він учинив зло.

— Здається, нічого, крім зла, не дало це голосування.

— Що?..

— Воно забирає тебе в Чарлстон, через нього негри бурчать і скаржаться, нічого доброго воно не зробило, нічим не допомгло.

Гідеон удав, що спить. Рейчел перестала говорити, і він чув у темряві її тихий плач.

У п'ятнадцять років Джефф несамовито рвав свої пута. Він був упертий і дужий, як дикий звір. Гідеон здавався йому старим, брат Пітер теж. Вони зав'язали йому світ. Він був ув'язнений і хотів порвати кайдани, щоб стати вільним. У маленькій громаді, де ніхто не вмів ні читати, ні писати, як слід, куди ніколи не потрапляла газета, час зробився тим еластичним, примітивним поняттям, яким він був багато тисяч років тому. Тут не було навіть годинника. Сонце рухалось над головою, велике, жовтогаряче мірило часу. Повільно змінювалися пори року, і це було для негрів єдиним зрозумілим календарем. Джеффу минуло тепер п'ятнадцять. Невиразно пам'ятав він довоєнні часи. Постійні розмови про різницю між волею і рабством мало вражали його. У хаосі він народився, і в хаосі минали його хлоп'ячі роки.

Тепер він був молодим велетнем, але залишався хлопчиком. Він мало не захворів з задрості, коли чоловіки пішли голосувати, а його залишили дома. Кожна дорога співала йому своєї пісні, і він передчував, що колись піде одною з них і більш ніколи не повернеться. Іноді Гідеон почував приховані сили, що кипіли у хлопцеві. Через те тільки йому він дозволяв полювати на болотах в низині. Джефф міг годинами блукати по болоту, наспівуючи диких пісень без слів. Полювання вгамовувало його, як ніщо в світі. Коли він добирався до прохолодної заводі, куди вели ледве помітні сліди тварин, йому не треба було казати, що тут водопій оленів. Він міг лежати тут десять годин підряд, терплячий і спокійний, чекаючи самця дикого оленя або лютого болотного кабана. У ці довгі години чекання в мозку його роїлись неясні, нескінченні мрії.

У мріях він бачив міста, в яких ніколи не бував, казкові країни, про які розповідали люди. У цих мріях з'являвся патріарх Авраам, безформний, як бог, і співав алілуїя. Іноді в його мріях була болісна туга, неясна і незрозуміла, і серце його стискалось, наче гумове.

Одного разу він зустрів на болоті двох білих. Про цю зустріч він нічого не сказав Гідеону. Це були солдати в подертій, старій, вкритій плямами сірій формі. Вони дивились на Джеффа і лягались, а коли вони звели рушниці, хлопець стрибнув за дерево. Обидві рушниці вистрілили, луна підхопила звук, і здавалося, що на болоті знялась стрілянина. Якби вони влучили в нього, то ще один мертвий, забутий усіма негр лежав би, занурившись обличчям у воду, засмоктаний мулом і в'язкою масою гниючого листя. Якщо була якась подія, що відзначала собою змужніння Джеффа, то саме ця; адже, коли вони бігли болотом, він міг вбити їх обох, але не вбив. Він тільки з цікавістю стежив за ними, не почувуючи страху, намагаючись розгадати загадку, чому вони хотіли вбити його так раптово і спокійно. Він ніколи й нікому не розказав про це.

Це був перший лист, одержаний на плантації Карвелла з того часу, як зник наглядчач. Лист надійшов через кілька тижнів після голосування, і тому ніхто не бачив зв'язку між цими двома незвичайними подіями. Одного дня, надвечір, крізь Колумбійську заставу проїхала коляска, і старий капітан Голстайн, поштмейстер, повільно і ліниво виліз з неї. Він завжди підкреслював цю манеру в стосунках зі звільненими неграми. Капітан Голстайн прослужив поштмейстером протягом усієї війни; спочатку він служив заколотникам, потім янкі, потім знову заколотникам і знову янкі.

Капітан Голстайн зовсім не був лояльною людиною. Цей чоловік, що завжди жував тютюн і завжди плювався тютюном, був запеклим ворогом конституції, що її він не переставав клясти від сходу до заходу сонця; він також ніколи не вітав американського прапора. Але він був єдиною людиною, яка серед усього хаосу війни і післявоєнного періоду знала, де хто перебуває; тільки він знав, хто живий і хто помер, хто залишився дома і хто пішов у Чарлстон, Колумбію, Атланту чи на північ. І він був також єдиним, хто особисто знав більшість з тих кількох тисяч звільнених рабів, що проживали в цій місцевості. Саме тому військовій власті й залишили його на посаді поштмейстера, незважаючи на те, що він щодня сипав на них прокльони і присягався, що доживе до того часу, коли зможе вбити республіканців власними руками. Тепер він під'їхав до будинку Карвелла і закричав:

— Гей, ви, чорні негритянські виродки!

На світі не було нікого, кого б він боявся, — це факт. Побігалися люди — чоловіки, жінки, хлопці і дівчата. Вони оточили його, і він виплюнув тютюновий сік на пісок, потер руки і витяг з кишені довгий коричневий конверт. Він глянув на нього і спитав:

— Хто з вас, пройдисвітів, Гідеон Джексон?

Гідеон усміхався, дивлячись на маленького дідка. У капітані було щось таке, що подобалось йому, а що — він і сам не розумів. Брат Пітер сказав про капітана таке: «Ця людина дуже потребує, щоб молились за її душу».

Гідеон виступив наперед, і капітан, який добре знав його, оглянув його з голови до ніг і спитав:

— Гідеон Джексон?

— Еге.

— Підпишись тут.

— Слухаю, сер.

Голстайн дав йому недогризок олівця.

— Ти вмєєш писати? Якщо ні, то зроби негритянську помітку ось тут.

— Я вмєю писати, — сказав Гідеон.

Ім'я своє в усякому разі він міг підписати. Він мало не задихнувся, так тісно обступили його негри, коли він виводив своє ім'я під пильним оком капітана. Ніколи до цього часу він не демонстрував прилюдно свого вміння писати. А люди навколо тишенько розмовляли про його майстерність.

Старий знову сів у коляску, звернув на повороті й погнав мула, б'ючи його батогами, по тій дорозі, якою й приїхав.

Гідеон поволі повертав коричневий конверт у руках; у верхньому лівому кутку було надруковано:

«Якщо адресата не буде знайдено, повернути на адресу: Генералу К. А. А. Кенбі, С.Ш. М.П.Ф. Колумбія П.К. Д.В.О.»

Більшу частину адреси Гідеон зміг прочитати, хоч і не розумів, для чого потрібні ті довгі ряди початкових літер. Брат Пітер зазирнув йому через плече і сказав:

— Генерал Кенбі — це новий янки, він недавно з'явився в наших краях. Прибув стежити за порядком. Оце «П.К.» означає «Південна Кароліна», щождо «Д.В.О.», то це, мабуть, «Другий військовий округ». Як у тому листі, в якому вони наказували нам голосувати. Бог його знає, що означають інші літери.

У протилежному кутку конверта було написано:

«Офіційне листування. За несплату поштових витрат штраф 100 доларів».

Ні брат Пітер, ні хто-небудь інший з натовпу, що оточував Гідеона, не зрозумів змісту цього напису. У центрі конверта було надруковано адресу:

«Гідеону Джексона, есквайру,
Плантація Карвелла,
Карвелл, П.К. Д.В.О.»

Брат Пітер прочитав голосно ім'я Гідеона, потім зробив паузу перед словом «есквайр». Він ніколи раніше не бачив цього слова, не здогадувався, що воно означає, навіть не знав, як воно вимовляється. Він намагався прочитати слово, беззвучно ворухачи губами. Ганнібал Вашингтон, який міг прочитати кілька слів, теж вирішив спробувати. Зробив спробу розібратися в «есквайрі» і Меріон Джефферсон, що трохи навчився читати, коли був у федеральній армії. Цим завершилися спроби грамотіїв, і після того вони просто мовчки дивились на конверт. Кінець кінцем Гідеон сказав:

— Що означає, по-твоєму, це слово, брате Пітер?

Брат Пітер похитав головою. Ганнібал Вашингтон взявся пояснити:

— Може, це щось подібне до «містера» або «полковника»?

— Чому ж воно тоді стоїть не перед ім'ям Гідеона? Чому його вміщено на кінці?

Знову запала тиша. Ї порушив брат Пітер:

— Розпечатай листа, Гідеон.

Поволі Гідеон розпечатав конверт. В ньому було повно паперів, а серед них і лист, адресований Гідеону, так само, як і конверт. Зміст його був такий:

«Цим повідомляємо вас, що вас обрано делегатом від округи Карвелл-Сінкертон, Південна Кароліна, у конституційний конвент штату, що має зібратися в Чарлстоні П.К. Д.В.О., 14 січня 1868 р. При цьому додаються інструкції і мандат. Майор Аллан Джеймс у Чарлстоні сповіщений про ваше обрання і прийме від вас ваші довірчі документи. Уряд Сполучених Штатів вірить, що ви чесно і сумлінно виконуватимете свій обов'язок, а Конгрес Сполучених Штатів вимагає, щоб ви вірно і віддано працювали в справі реконструкції штату Південна Кароліна.

Підпис: *Генерал К. А. А. Кенбі.*

С.Ш.М.П.Ф. Д.В.О.

Ось що повідомлялось у листі. Однак, минули години, поки негри змогли хоч трохи розібратися в його змісті. Тепер, на додаток до всього іншого, обрання Гідеона стало здаватися йому гротеском, карикатурою, знущанням з їх прекрасної, молоді, вибореної у боях свободи. Темне, темне нещасття заступило все. Темне, як його шкіра, темне, як ніч. Це був обман, як сні, які він бачив майже щонаочі відтоді, як став вільним, сні, в яких відчував удари батога на спині, сні, в яких працював під пекучим сонцем на бавовняних полях, сні такі реальні, що він злязав з ліжка і відчиняв двері, щоб побачити на власні очі, що поля не засіяні бавовною. Тепер сном було його пробудження. Йому хотілося втекти й сховатись.

А брат Пітер і Ганнібал Вашингтон все ще морочилися над листом. Інші втратили інтерес до нього.

Сонце зайшло. Вони трьох пішли до хати Гідеона і розглядали папери біля вогню. Ганнібал Вашингтон сказав:

— Може, повезти їх у місто і попросити янки розтлумачити їх нам?

Гідеон так люто рикнув «ні!», що всі здивовано глянули на нього. Маркус і Джефф ще ніколи не бачили свого батька таким. Вони принишкли, але Джефф розумів, що це — початок чогось нового: він бачив трьох сильних мужчин, трьох мужчин з його громади, шанованих усіма, солідних, богобоязливих, таких, що знали, як добитись доброго врожаю, зміли, як ніхто, заколоти корову, теля, свиню, обізнаних з безліччю інших речей, — трьох мужчин, яких вкрай збентежив маленький клаптик паперу. Цей клаптик, мабуть, мав велику силу. Джефф мислив звичайно живими образами, і тепер він ясно уявив собі силу

друкованого слова, його мудрість, прихований в ньому спокійний задум. Він знав, що навчиться читати, і вперше в житті почув свою вищість супроти Гідеона.

Уперше в житті він відчув щось ніби зневагу до батька, відчув, що, якби він був на місці Гідеона, його б не розлютило і не збентежило те, що він не вміє читати. Рейчел зрозуміла його настрій, вона була чутлива до того, що діялось в серцях її чоловіка і синів, як добре настроєна арфа, і, мабуть, була збентежена більше за всіх. Тільки минулої ночі вона віддала свій єдиний скарб — мідну монету, яку зберігала, — старій тітці Крісті, і стара дала їй за неї амулет на щастя — маленьку фігурку, яку Рейчел сховала у хатині. Якби Гідеон дізнався про це, він би страшенно обурився; він ненавидів такі речі і сам завжди спокійно розпочинав двобій з невдачею, коли вона загрожувала йому. Та й брат Пітер називав такі речі блюзнірством, поганською вигадкою, що не личить християнинові.

Через деякий час три чоловіки більш-менш розгадали зміст листа. Про значення слів «реконструкція» та «інструкція» вони тільки догадувались, неправильно тлумачили й деякі інші слова, але основний зміст листа став для них ясним. Гідеон має вирушити до Чарлстона; це вони знали. Невизначний образ конвенту маячив перед ними в далекому майбутньому. Він, може, засідатиме постійно, а може, й ні. Але Гідеон мусив покинути їх, він більше не належав їм. Решту документів у конверті вони переглянули побіжно. Гідеон візьме їх з собою, і там, можливо, зміст їх розкриється.

Гідеон спитав, яке сьогодні число. Холодний вітер дув крізь щілини в стіні халупи. Невже могло бути чотирнадцяте січня? Але брат Пітер звернув увагу на поштовий штемпель конверта.

— Ось тут сказано — друге січня.

— Добратися до Чарлстона — це забере багато часу, — зітхнув Ганнібал Вашингтон. Можна сказати, цей маленький чоловічок задрив Гідеону.

— Не можу я йти в такому вигляді, — сказав Гідеон, похмуро дивлячись на свої подерті штани з бавовняної тканини, на стару синю солдатську куртку і зношені армійські чоботи.

— Так, ця одежа не личить тобі, — погодився брат Пітер. — Візьмеш мій чорний сюртук. Один рукав трохи подертий, та Рейчел може полатати його. Він, мабуть, буде вузькуватий, але ти влізеш у нього, Гідеон.

— У Фердінанда є пара добрих штанів.

— Зможеш надіти циліндр Трупера, він зберігає його в своїй хатині. Дуже гарний капелюх, трохи пом'ятий, але дуже гарний.

— Гідеон, голубчику, я можу випрати й полатати тобі сорочку, — сказала Рейчел.

І Ганнібал Вашингтон виявився щедрим:

— Візьми цей старий годинник, Гідеон, — сказав він. — Його подарував мені один яєкі в армії.

пахвою, співаючи свої пісні, Гідеон під шум холодного вітру думав про те, що буде після конвенту. Чим більше він обміркував це, тим ясніше бачив обриси нового ладу, нового життя, яке конвент має створити. Чи не досить самих цих думок, щоб злякати людину? Чи не досить їх, щоб людина прийнялася гордістю?

Сосни починали рідшати. На порубі площею в яких-небудь десять акрів стояла халупа — садиба Абнера Лейта. Принаймні так усі звали цю ділянку, хоч Абнер Лейт, так само, як і його батько, був тільки орендарем у Карвелла. Лейт був високий, кошавий і рудий янкі, що розмовляв повільно і дивився на світ підозріло і невпевнено. Чимало лиха довелося йому зазнати. До війни земля ледве-ледве давала йому змогу прохарчуватися. Коли врожай був добрий, Карвелли забирали його; коли врожай був поганий — вони примушували Абнера Лейта ще глибше залазити в борги. На початку війни він записався в полк Дадлі Карвелла. Після трьох з половиною років війни, чотирьох поранень і більшого числа битв, ніж йому хотілося пам'ятати, він потрапив у полон і аж до кінця війни перебував у тиоремному таборі для військовополонених. Під час його відсутності дружині і чотирьом дітлахам удалося якимось способом проіснувати — як саме, він не знав, а вона не хотіла згадувати. Тепер він повернувся і вже зібрав два врожаї. Справи були кепські, але все ж не такі погані, як раніше. Принаймні Карвелли забули про нього; він сів кукурудзу, розводив свиней і курчат; в усякому разі животу були напхані.

Абнер Лейт ненавидів черношкірих за традицією — так уже повелось, і це здавалось природним. Щождо плантаторів, то їх він ненавидів свідомо й гостро. Між ним і Гідеоном була ворожнеча з відтінком пошани. Коли Гідеон з'явився на дорозі, Абнер стояв біля своєї огорожі, спираючись на лопату.

— Доброго ранку, містер Лейт, — сказав Гідеон.

— Якого чорта негр горлає пісню?

— Коли я йду, то завжди співаю, — усміхнувся Гідеон. — Коли я був в армії янкі, ми співали цієї пісні.

— Провалився б ти в пекло з твоєю пісню, — ліниво вимовив Абнер.

Гарний ранок не сприяв гніву.

Пітер і Джиммі, два патлатих хлопці, несміливо підійшли до огорожі.

— Шкода, що я не бачив тебе, коли ти швендяв з тими проклятущими янкі, — додав Абнер. — Я зробив би в твоєму тілі більше дірок, ніж їх є в чорному сюртуку, якого ти напнув на себе. Чого ти причепурився, як мавпа, Гідеон?

— Іду в Чарлстон на конвент.

— Конвент? Чорт забери, ну й новина!

— Мене обрали голосуванням.

Абнер свиснув і сказав:

— Подумайте тільки, негр на конвенті у Чарлстоні! Мабуть, тебе лінчують перше, ніж ти розтулиш рота.

— Можливо, — погодився Гідеон. — Але в мене в кишені лежить урядовий папір. Ви були на голосуванні?

— Був, але не голосував за негра.

Вони постояли ще деякий час, і один з хлопців наважився підійти до Гідеона. Той ніжно погладив його жовте волосся. Потім Гідеон попрощався і знову рушив у путь. Абнер Лейт дивився йому вслід і бурмотів:

— Пішов у Чарлстон. Господи Ісусе, де це видано, щоб негр ішов у Чарлстон засідати в конвенті?

Гідеон ішов, поки сонце було високо на небі. Потім спинився край дороги, розпалив багаття з сушняку, попоїв трохи кукурудзяного хліба і м'яса, спочив з півгодини. Потеплішало, птахи весело співали, а дзюркіт струмка поблизу сказав Гідеону, що він зможе вгамувати спрагу. Щастя його було повне.

Коли посутеніло, Гідеон став шукати притулку на ніч. Враз потреби він розпалив би багаття під соснами і ліг би на м'яку постіль з коричневої хвої. Бувають і гірші місця для ночівлі! Але вечір, проведений на самоті, здався Гідеону марно згаяним часом. Не чути людського голосу, не чути сміху — ні, він не був створений для самотності. Ходьба протягом цілого дня стомила його. Довгий шлях лежав за ним — може, двадцять п'ять, а може, і всі тридцять миль. Він пройшов через якесь місто, воно залишилося далеко позаду. Він ішов старою, небрукованою дорогою, крізь болота, порослі кипарисами, а перед ним вдалині лежала прибережна смуга. Ніжний серпанок вечірнього туману підіймався до неба, повітря похолоднішало.

Гідеон відчув полегкість, побачивши на лужку хатину, стрічку голубого диму над нею і трьох малят шоколадного кольору, що бавилися на піску біля порога.

Коли він переходив поле, хазяїн будинку вийшов йому назустріч. Це був негр років шістдесяті п'яти чи семидесяті, але ще, міцний, здоровий, веселий.

— Добрий вечір! — сказав він.

— Добрий вечір, — кивнув головою Гідеон. Він подумав, які діти однакові скрізь: боязкі, цікаві і трохи схвильовані в присутності незнайомого.

— Чим я можу служити вам? — спитав старий.

— Мене звуть Гідеон Джексон, сер. Я йду цим трактом з плантації Карвелла і прямую в Чарлстон. Я буду дуже вдячний, коли знайду куточок у вашому хліві, щоб там переночувати. Я не бродяга-негр, не жебрак. Мої харчі отут у клунку, а в кишені в мене є урядовий папір.

Старик усміхався. Гідеон замовк, ковтнув слину, а разом проковтнув все те, що хотів сказати про Чарлстон і про конвент. Старий промовив:

— Мандрівник завжди знайде притулок у моєму домі, місце біля вогню і трохи їжі. Хлів — для тварин. Ми не можемо запропонувати вам ліжка, але постелимо ковдру біля вогнища, коли це задовольнить вас. І я ні в кого не питаю документа. Мене звуть Джеймс Алленбі.

— Щиро дякую вам, містер Алленбі, — сказав Гідеон, почувши себе вільніше від усмішки старого.

Алленбі провів його в хатину, збудовану з лози. Колись у ній, мабуть, жив фрігольдер*, бо тут були вікна з віконницями, яких здебільшого не буває в невільничих халупах. Біля вогню, зігнувшись, сиділа дівчина, мішаючи щось у горщику. Коли вони увійшли, вона підвелася, висока, напрочуд гарна, з округлими формами, з коричневою шкірою. Вона високо тримала голову, наче намагалася тримати в рівновазі глечик на маківці. В неї були великі променисті очі. Гідеон навіть у півтемряві помітив це. Але в очах її було щось дивне. Вони не дивились в обличчя. Алленбі взяв її за руку і сказав:

— Дитино моя, до нас прийшов гість. Його звуть Гідеон Джексон. Він прямує до Чарлстона, і я запросив його переночувати в нас. Я думаю, що це хороша і достойна людина.

Слова старого і те, що дівчина дивилась повз нього, викликало в Гідеона думку, що вона сліпа. Ця думка злякала його, він хотів би, щоб вона була помилковою. Він дивився на дітей, які чіплялись за спідницю дівчини, вдихав смачний запах, що йшов з горщика, оглядав убогу, але чисту хатину. Можливо, дівчина — дочка старого, але, звичайно, не мати цих дітей. Дуже молода вона для цього. Йому було незручно розпитувати. Дівчина сказала:

— Просимо завітати, сер! — і сіла на своє місце біля вогнища.

Гідеон сів на стілець, зроблений з соснових гілок, а Алленбі поставив на стіл олов'яні тарілки і поклав ложки.

Надворі настала ніч.

Гідеон умів поводитися з дітьми. Вони горнулися до нього, і незабаром один був у нього на руках, а двоє вилізли йому на коліна.

— Вони люблять пісні, — сказав старик.

Гідеон проспівав: «Братик кролик жив на луці. Дахом йому було небо, не любив він очерету над своєю головою».

* * *

Гідеон розповів всю свою історію, — і про голосування, і про те, як його обрали делегатом. Було пізно. У вогнищі дотлівав жар. Дівчина, яку звали Еллен Джонс, вилізла по драбині на

• Земельний власник.

свою постіль, влаштовану під кроквами. З нею спало маленьке дівча, а хлопчики Хам і Яфет полягали на солом'яному матраці. Вони вже поснули, а старий усе ще сидів з Гідеоном біля вогню.

— Отже, тепер ви йдете в Чарлстон, — сказав хазяїн. — Нарешті настав світанок! Як я заздрю вам, Гідеон Джексон. Боже, як я заздрю вам! Але саме так і повинно бути... — Це світанок для молодих, міцних, сповнених надій. Для таких, як ви...

— Для всіх нас, — відказав Гідеон.

— Так? Можливо. Як ви гадаєте, Гідеон, скільки мені років?

— Мабуть, років з шістдесят п'ять...

— Сімдесят сім, Гідеон. В 1812 році я воював з англійцями. Авжеж, тоді нам дозволяли воювати за свободу цієї країни. Ні, я не почуваю гіркоти. Тоді вважали, що рабство вмере природною смертю. Це було ще до того, як бавовна стала вигідним товаром. Тоді раби для більшості були тягарем. Мені навіть дали освіту, зробили вчителем. Вони не розуміли тоді, що освіта — як хвороба, що коли ви дали людині освіту, то вона вже не хоче бути рабом, що хворобу свободи вона поширить серед інших.

— Я віддав би душу свою за хоч трохи знань, — сказав Гідеон.

— Знання і свобода... Терпіння, Гідеон. Вони завжди йдуть разом. Хіба я не знаю цього? Коли війна з англійцями закінчилась, хазяїн довідався, що я навчаю невільників читати й писати. Як ти насмілився учити? — питав він. А як мені було не вчити? І ось він на науку іншим продав мене на пониззя. Скрізь, де б я не був, та сама жадаба знання, люди хотіли навчитись прочитати уривок з біблії, вміти написати кілька слів, написати листа любій людині, з якою були розлучені. І ось мене продали, били батогами, загрожували... Хіба можна лікувати хворобу таким способом? Я читав Вольтера, Пейна, Джефферсона, я читав самого Шекспіра! Ви ніколи не чули цього імені, Гідеон, не чули його золотого співу, але ви ще почувете, почувете. Хіба міг я заспокоїтись?

Гідеон мовчки похитав головою.

— У мене було три дружини, Гідеон. Я всіх їх любив. І кожного разу, продаючи мене, розлучали з жінкою. У мене були й діти, але я не знаю, де вони, Гідеон. Чотири рази я тікав, але завжди мене знаходили й приводили назад. Мене били, проте залишили жити, бо я був майном. Бук і мертвий має деяку цінність, а наше тіло не варте нічого, якщо в ньому не жевріє життя. Я не часто говорю про ці речі, Гідеон; я розповідаю це вам, бо дуже важливо, щоб ви пам'ятали наше минуле, пам'ятали страждання нашого народу. У вас, Гідеон, є благородство, сила і вогонь. Я це бачу. Ви будете видатним вождем нашого народу, але ви нічого не будете варті, якщо забудете його минуле. Ви хотіли знати про цю сліпу дівчину і дітей. Я розповім вам.

— Не треба розповідати, якщо не хочете, — сказав Гідеон.

— Мені хочеться розповісти вам про це, Гідеон. Ці троє дітей — круглі сироти. Наш бідний південь повний сиріт, безпритульних, загублених дітей, чорних телят, що ніколи не знали батька і матері, що блукають по країні, наче покинута худоба після зруйнування обори. Коли почалась війна, я був рабом в Алабамі. А коли настала воля, я вирушив спершу на північ, а потім на схід. Я не хотів іти в країну янкі. Я люблю наш південь, але далекого півдня не могу полюбити. Занадто боляче б'є його батіг. Я думав, що знайдеться якесь місце в Кароліні чи Вірджинії, де потрібен учитель. Дорогою я підібрав оцих дітей. Як саме? Так сталося, Гідеон. Так могло статися і з вами. Я знайшов і дівчину — Еллен. Їй шістнадцять років. Батько її був вільним негром в Атланті, лікарем. Але це вже інша історія. Він помер, земля йому пером. Після того, як Шерман* пішов, трапились жажливі речі. Я нікого не обвинувачую. Якись солдати-заколотники (в кожній армії є погані і є хороші люди!) — вбили батька дівчини на її очах. Поколяли його багнетами, викололи очі. Розумієш, адже і він допомагав янкі. Я кажу це вам, Гідеон, не на те, щоб збудити ненависть, а на те, щоб ви могли все зрозуміти. Ви йдете у Чарлстон, щоб скласти конституцію, створити новий лад, новий світ, нове життя; тому ви повинні зрозуміти, як прості люди можуть часом чинити диявольські діла, бо не знають, як робити добро. Убивши її батька, вони накинулись на неї. Вона осліпла. Я не обізнаний з цим, не знаю, чи можуть такі переживання спричинити сліпогу, чи взагалі в неї були хворі очі, але коли я знайшов її, вона була мов божевільна, забула навіть, хто вона, жила в лісі, як дика тварина, і була полохлива, як дика тварина. Проте вона повірила мені, і я прийняв її в мою маленьку сім'ю.

Він зробив паузу; Гідеон втупив очі в тліюче вугілля, то зіцплюючи, то розціплюючи руки.

— Гідеон, — лагідно сказав старик.

— Що, сер?

— Гідеон, коли ви поклали урядовий мандат до кишені, ви перестали бути людиною, а стали слугою. Людина може дозволити собі втіху задовольнити свою ненависть. В неї може з'явитись бажання вбивати й знищувати, як у вас зараз. Але слуга цього не може: він мусить працювати на свого господаря. Ваш народ, Гідеон, є вашим господарем. Тепер слухайте мене, я скажу вам усе до кінця.

— Я слухаю, — сказав Гідеон.

— Я знайшов цю халупу. Бог знає, де її власник. Мабуть, убитий на війні. Тепер є тисячі таких покинутих халуп на нашому півдні. Я живу тут два роки, я вирощую невеликий урожай, і для нас його вистачає. У мене кілька курей. Дикі свині

* Шерман — генерал Північної армії у дні громадянської війни.

опоросились, і в нас тепер є свійські тварини. З того часу, як ми тут, ніхто нас не чіпав. Еллен уже стала майже нормальною, тільки все ще не бачить. Для мене це непогане життя — мати змогу навчати чотири юні душі. У селі я працюю на поденній роботі. Я непоганий тесляр, швець, лудильник, пишу для людей листи. Кожна з цих професій дає мені трохи грошей, — досить, щоб купити для всіх нас одягу, кілька книжок.

Тут він замовк, і Гідеон довгий час не казав ні слова, а тоді спитав:

— А якщо ви помрете?

— Я думав про це, — відповів Алленбі. — Це лякає і смутить мене.

— Або, припустімо, ви захворієте, чи, скажімо, приїде шериф і гаркне: «Забирайтесь до дідька з цієї халупи!»?

— Я думав і про це, Гідеон!

— Тепер послухайте, — сказав Гідеон схвильованим голо- сом. — Така людина, як ви, — вчена людина. Ви вже старий, сімдесят сім років — чималий вік. Але ви стійкий і міцний, як старий горіх. Може, ви помрете завтра — старим невідомо, що в бога на думці, — а може, проживете ще років десять-п'ятнадцять.

— До чого ви ведете, Гідеон?

— Думка в мене така: ось я, чорношкірий, став вільним і збиваю каблуки, ідучи в місто Чарлстон, гордий, як павич, бо мене обрано делегатом у конвент. Але я не вмію читати, не вмію писати, нидію в неуцтві. Тут, на півдні, є, мабуть, чотири мільйони чорношкірих, що плачуть, просячи навчити їх хоч трохи. Хай підноситься ще вище свобода, як благодатна, солодка пісня. Але що з того, коли люди схиляють голову від сорому за своє неуцтво? Ви навчаєте трьох малят. Це добре. А там, на плантації Карвелла, живуть мої друзі, мої рідні, такі ж самі, як ви. Вони живуть навпомацки, як усі негри в цій країні, не знають, що належить їм, а що не їм, не знають, чи володіють вони землею, чи тільки старими невільничими халупами. Як їм зрозуміти все це, коли серед них нема жодної людини, яка могла б читати і писати як слід?

Гідеон помовчав, проковтнув слину і, підкреслюючи свої слова рухами вказівного пальця, провадив далі:

— Ви візьміть з собою своїх малих, підіть туди і скажіть там: «Нас послав Гідеон». Поговоріть з братом Пітером, він наш священник. Скажіть йому, що будете їх навчати. Дайте їм знан- ня, вони добре подбають про вас.

Алленбі похитав головою.

— Я колись думав про це, Гідеон. Занадто старий. Я боюсь. Мені добре тут. Є спеціальна установа, яка дбає про те...

— Допомоги від тієї установи доведеться чекати до судного дня, — сказав Гідеон. — Чого ви боїтесь? Ідіть цією дорогою, спитайте в першого-ліпшого, де плантація Карвелла. Подумайте самі: одного ранку ці дітки прокинуться і побачать вас мерт-

вим, і не буде кому обмити ваше тіло, поголити бороду, загорнути вас у саван і зробити соснову труну. Хто це зробить? Ця бідна сліпа дівчина?

Старий не погоджувався, а Гідеон безжально наполягав, і лише тоді, коли жар майже зовсім згас, той кивнув головою і сказав, що піде. Він сидів, трохи згорбившись, освітлений зга-саючим вогнем, витягнувши шия, немов прагнучи знайти заспокоєння в темряві. Потім спитав:

— Чи не здається вам іноді, Гідеон, що ця свобода — якийсь сон?

— Ні, це не сон, — пробурмотів Гідеон. — Я ходив разом з солдатами янкї, я здобув свободу своїми власними руками. Ні, це не сон.

Наступного дня трапилось дуже багато подій, і це примусило Гідеона дійти висновку, що кілька годин, проведених на битому шляху, можуть бути варті цілого місяця, прожитого в затишку сільської ферми. Він допоміг якомусь хлопцеві зрушити з місця впертого мула і за це проїхав дві милі в його візку. З чверть години він розмовляв з бабусею, яка несла кошик яєць на продаж у село, і, оскільки їм було по дорозі, ніс її кошика. Біла жінка дала йому поснідати за те, що він нарубав їй трісок, а її чоловік, вийшовши з коровника, задоволено сказав, що ніколи не бачив, щоб у негра так швидко летіли тріски з-під сокири. Біла жінка дала йому чудовий сніданок, і Гідеон, вважаючи обережність за найкращу властивість, не сказав жодного слова про конвент. Пізніше він пройшов повз якусь плантацію. На полі працювали негри під наглядом білого. Вони копали в твердому ґрунті зрошувальний канал.

— Працюєте за платню? — гукнув Гідеон. Вони не відповіли ні слова, а наглядач закричав:

— Забирайся під три чорти, чорний виродку!

Надвечір знялася буря, Гідеон заліз у стіг сіна і пересидів зливу. Там уже знайшла собі захисток корова, і він лежав, при-тулившись до її теплового боку, мугикаючи пісеньку:

Зажени телят маленьких,
Зажени телят, мамуню!

Всі ці пригоди були, однак, не дуже корисними для його чорного сюртука. Правда, Гідеон обтрусив солому, що націплялася до нього, але циліндр зайшов надто далеко по путі до загибелі, щоб можна було врятувати його. Денце циліндра відірвалось, і Гідеон довго обмірковував питання, чи варто наді-вати його у такому вигляді. Він розумів, що циліндр без денця — це непорозуміння, але не міг примиритися з тим, щоб просто викинути його. Він сховав його, а потім обміняв у старого негра на два соковитих яблука.

Цю ніч він спав під зорями, на постелі з соснових гілок, що захищали його від вогкості ґрунту. Це було не дуже вигідне ліжко, але серце його раділо, і значущість його чудесної місії сповнювала його гордістю.

Весь наступний день Гідеон йшов прибережною низиною і на четвертий день побачив перед собою дахи Чарлстона.

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Як Гідеону Джексону довелося попрацювати і руками і головою

Почуття панічного страху, що охопило Гідеона Джексона, коли він прийшов у Чарлстон, не могло бути розвіяне розумом. Це був страх перед найглибшою і найгрізнішою таємницею, — перед білою людиною.

Гідеон згадав, як у дитинстві одного разу він потрапив на веранду великого будинку.

— Гей, хлопче! — гукнули тоді йому. Це було років з тридцять тому. Чоловіки і жінки сиділи на веранді. Чоловіки були в чоботях і вузьких бриджах, у гарних сюртуках, а про жіночі вбрання він пам'ятав тільки те, що це була сама краса. Він не знає, хто була та жінка, але до її черевика прилипла гру-дочка бруду. Якийсь чоловік наказав:

— Хлопче, іди-но сюди!

Тремтячи від страху, він стер бруд з її черевика, і чоловік кинув йому срібну монету. Він пам'ятає, як погнався за нею, коли вона покотилась у грязюку, як, піймавши, стискав її в руці, а потім запитливо дивився людям в обличчя, коли всі вони зареготали. Він був для них маленькою чорною твариною, вже тоді він відчув це. Йому було тоді тільки шість років, але страх його перед білими був безмежний, нездоланний, він породжував почуття болісної самотності. Йому було відмовлено в надії — скарбі, що має бути в кожній живій істоті. Після цього біла людина стала для нього чимось подібним до замкнутих дверей, і хоч він не раз дуже близько підходив до цих дверей, але ніколи їх не розчиняв.

Тепер рука його торкалася цих дверей. Ні, не схожий був теперішній його прихід до Чарлстона на той, коли він йшов пліч-о-пліч з іншими, з рушницею в руках. Тепер він був самотній і сполоханий.

* * *

Гідеон блукав по місту. У нього не було ні грошей, ні їжі, і він не наважувався з'явитися до військового представника конвенту. Голодний і стомлений, він розумів тепер, який обшар-

павий і недоладний був його одяг. Навіть картата хусточка, що стирчала з кишені на грудях, не тішила його.

Чому, — питав він себе, — залишив я свій дім? Чому дозволив братові Пітеру заманити себе в цю пастку? Звичайно, він не міг у такому вигляді з'явитись на конвент. Що робити? Повернутись додому? Припустімо, він піде додому, а там спитають його про конвент — що він скаже їм тоді? Що він може сказати? Збрехати? Своїм людям, братові Пітеру, Рейчел? Дивитись у вічі Джеффу, зустріти його холодний, розуміючий погляд? Та й хто його знає, може, є суворя кара для делегатів, що не з'явилися на конвент. Припустімо, він просто зникне. Яка безглузда думка! Покинути Рейчел, своїх дітей, своїх друзів? Адже ж це те саме, що бути проданим на пониззя, як робилося колись! Що він, збожеволів, чи що?

Ноги несли його вперед. Він бродив брудними провулками, де жили негри; тут стояли халупи, збудовані нашвидкуруч після війни, серед них кілька більш солідних будинків, покинутих білими мешканцями. Якась жінка крикнула:

— Погляньте на цього здорованя! Куди прямуєш, чоловіче?

Він не знав, куди прямує. Він побував у старій частині міста, де стоять гарні білі будинки, оздоблені грецькими портиками, карликовими пальмами, різьбленими залізними ґратами й балконами. Він не зустрів тут жодного доброго погляду, ніхто не звернувся до нього з добрим словом. Місто наче замкнулося в самому собі, щоб легше було знести жахливу образу — конвент, учасниками якого були такі люди, як Гідеон Джексон. І Гідеон відчував навколо себе тремтливу стіну невгамованої ненависті.

Перед самим вечором Гідеон підійшов до гарного будинку і там, над дверима, він побачив слово «Конвент», написане великими друкованими літерами. Насилу розібрав він об'яву, яка сповіщала, що тут відбуватиметься конвент. Перед будинком стояла варта — з десяток янкі, що, ліниво спираючись на свої гвинтівки, жували тютюн. Коло них збиралися купки негрів і білих, голосно розмовляли, жестикулювали, іноді здіймали галас і вигукували щось дотепне. Гідеона залила хвиля сорому, коли він побачив, як добре вдягнені деякі з них. На одному були перлисто-сірі штани, картатий сюртук і чудовий зелений галстук; другий був у високих чорних чоботях і білих штанах; третій загорнувся з голови до ніг у плед. Гідеон ніколи не міг навіть мріяти про таку одягу. Не тішило його й те, що багато хто був одягнений не краще, ніж він, а деякі ще гірше — у безформний, чесний селянський одяг, без усіляких галстуків і капелюхів.

Він пішов далі, вздовж Мітинг-стріт до Беттері, а потім попрямував до Іст-Беттері. Чарлстон, який тяжко постраждав під час війни,etroху знову ставав важливим портом. У гавані стояли судна, і на доках Іст-Бейстріт височіла лінія щогл, наче поламани зубці старого гребінця. Заходило сонце, і тепер, коли

Гідеон йшов вздовж Беттері, вода виблискувала, мінячись золотом і багрянцем; старовинний форт Самтер, що маячів у даліні, забарвився казковим рожевим кольором, а вгорі з криком шугали чайки.

Усе це тільки поглиблювало смуток Гідеона. Голодний і халодний, без грошей, він не мав притулку на ніч. На Іст-Бейстріт він побачив якийсь двір, захарашений тюками бавовни. Три тюки утворювали щось на зразок печери, і Гідеон заліз туди. Він не міг навіть співати чи мугикати пісню, щоб хоч трохи піднести свій настрій. Довго пролежав він тут з розплющеними очима, жалюгідний, щасливий, поки заснув.

Наступного дня, удосвіта, Гідеон зустрівся з групою портових вантажників. Він проходив повз доки. Робітники сиділи там, чекаючи судна, яке треба було б завантажити.

Помітивши Гідеона, вони почали пускати дотепи з приводу його сюртука:

— Гей, послухай-но, хлопче, ти що, проповідник?

— Це дякон, достеменний дякон.

— Подивіться на його сюртук, він, мабуть, у бавовні ви- качався!

Їх голосні напівжартівливі зауваження не дошкуляли Гідеонові. Мовчазний і жалюгідний, стояв він, спостерігаючи, як вони снідали, їли кукурудзяний хліб, домашній сир і цибулю. Його відчай був такий очевидний і повний, що незабаром вони покинули жартувати. Один з них спитав:

— Хочеш шматок хліба, дяконе?

Гідеон заперечливо похитав головою.

— Працюєш?

Гідеон знову похитав головою.

— Білий хазяїн наймає людей по п'ятдесят центів на день.

Гідеон кивнув. Людина повинна працювати, якщо не хоче смерти з голоду. Може, він небагато вміє, але в нього є дві міцні руки і спина як у вола, що може носити тюки, коли не щось інше. В таких обставинах і п'ятдесят центів були чималі гроші. Чому не попрацювати?

Цього дня він не мав часу думати про свої турботи. Піт стікав з його обличчя, м'язи напружились, натяглись, розбухли; він працював так, що хтось із негрів вигукнув з повагою:

— Бач, який здоровило, мабуть, з пониззя ріки! Оце так вантажник!

Він скинув сюртук, але з урядовими паперами не хотів розстатися і поклав їх у кишеню штанів; його якимось втішало і заспокоювало те, як цупкі папери шарудять у кишені.

На деякий час майбутнє перестало існувати для Гідеона, і його охопило глибоке і таке потрібне йому почуття полегкості. Опівдні йому запропонували їжу, але він з гордості відмовився. На кінець дня він був стомлений і голодний, як вовк, зате мав п'ятдесят центів. Разом з Джо і Гарко, двома вантажниками, він пішов у ресторанчик поблизу Кемберленд-стріт, де стара негритянка готувала смачну гостру страву з рису, креветок і ерусалимського артишока. За десять центів вона насипала Гідеону повну миску страви і дала два кукурудзяні коржі. Гідеон наївся досхочу. Добре було мати гроші, за які можна купити їжи й напхати собі живіт. У Джо була знайома жінка, розпутна і згодна на все, і він спитав Гідеона, чи піде він з ним, але Гідеон раптом повернувся до дійсності. Він згадав Рейчел, згадав свої розмови з братом Пітером і подумав про те, куди могла привести його ця дивна і безнадійна дорога, яку він обрав.

* * *

Не раз цього вечора Гідеон, згадуючи свої недавні страхи, думав про те, якою, по суті, простою і природною справою було піти до майора Аллана Джеймса і вручити йому мандат. Ще довго після того він намагався пригадати, як сталася в ньому ця зміна і що саме спричинилося до неї. Чи те, що він за п'ять центів купив газету і з почуттям гордості тримав її під пахвою? Чи, може, те, що нарешті він знайшов притулок у будинку містера Джекоба Картера? Чи щось інше, що трапилося з ним того вечора, було причиною цієї зміни?

Джекоб Картер був швець і лагодив взуття. То був негр, звільнений ще до війни, працьовитий і поважний. Він роками відкладав гроші, щоб купити собі волю. У нього був невеличкий будинок з чотирьох кімнат на околиці Чарлстона, і він вивісив об'яву: «Здаються кімнати делегатам Конвенту». Чоловік, який продав Гідеону газету, сказав йому про це і пояснив, як знайти цей будинок. Він назвав Гідеона «сер», мабуть, тільки тому, що той купив у нього газету. Але хоч би з якої причини це слово було сказане, воно підбадьорило Гідеона, що був занепаив духом.

Було темно, коли Гідеон підійшов до будинку Картера. Він постукав. Двері, зарипівши, відчинилися і пропустили промінь жовтого світла; висунулось жіноче обличчя — жінка підозріло дивилась на нього.

— Чого вам треба?

— Пробачте, мем, — сказав Гідеон. — Я шукаю місця, де б переночувати... Побачив цю об'яву. Це будинок Картера?

— Так, це він. А ви хто?

За нею появився чоловік; він ширше відчинив двері і собі дивився на Гідеона, проте, не так підозріло, як жінка.

— Мене звуть Гідеон Джексон, сер. Я делегат.

— Делегат?

— Атож.

Гідеон усвідомлював недоладність свого вбрання. Він промрив:

— Старий одяг, не було часу купити міський; прийшов з села.

Картер усміхнувся і сказав:

— Заходьте.

Можливо, що страх Гідеона розвіяла саме зустріч з Картерами, з першими городянами, в дім яких йому довелося ввійти. Вони здали йому маленьку, але чистеньку кімнатку. Тут було ліжко з бавовняним матрацом — перше ліжко в його житті — і справжня гасова лампа. Усе це разом з їжею двічі на день він мав за два долари на тиждень. Коли він сказав, що його робота на конвенті може й не дати йому двох доларів на тиждень, вони усміхнулися з його наївності і запевнили, що уряд і не подумає платити делегатам менше, як п'ять доларів на тиждень, а може, платитиме і всі десять.

Картери були літнім подружжям і не мали дітей. Протягом страшних років війни і двох післявоєнних років, коли діяли жорстокі чорні кодекси, Картер одчайдушно і в певному розумінні мужньо боронив свою гідність вільного негра і дрібного домовласника. Тоді як інші вільні негри ставилися з страшенним презирством до неписьменних негрів-делегатів з плантацій, Картери у своїй простоті поводитись з Гідеоном так само, як з своїми друзями.

У своїй кімнаті, яскраво освітленій жовтим світлом лампи, Гідеон цієї ночі взявся до газети. Він і раніше бачив газету, але тепер уперше в житті спробував її читати. Шрифт був дрібний, розібрати трудно, і це змушувало його читати навіть ще повільніше, ніж звичайно, водячи пальцем під кожним словом і не відриваючи його від газети, поки йому не вдавалося зрозуміти слово чи принаймні здогадатися, що воно означає. Йому не вдалося збагнути яку-небудь послідовну думку в більшості того, що він читав. Тут було дуже багато слів, яких він не розумів, дуже багато великих прогалин. Проте він з величезним трудом розібрався в передовій, присвяченій конвентові: в статті знущалися з негрів, порівнювали їх з мавпами, називаючи наступний конвент цирком, звіринцем, мавпячим збіговиськом. Його захопило повідомлення про корабель, що зазнав аварії; йому вдалося якимсь чином зрозуміти повідомлення про звірства, що їх чинили негри в країні, і тут він здивувався, чому ж сам не бачив таких звірств і не чув нічого про них.

Кінець кінцем, дуже стомлений — очі його заплющувались, — він роздягся і забрався у м'яке вигідне ліжко. У матраці були металічні пружини, і він, щоб перевірити їх, почав підстрибувати. Він наче літав у повітрі. Гідеон заснув, дякуючи богу, що

Йому так пощастило, і йому снився казковий світ, в якому він і Рейчел щонаочі спали на такому ліжку.

І ось наступного дня, не роздумуючи довго, не почувавши особливого страху, Гідеон з'явився до майора Джеймса. Місіс Картер почистила його сюртук, позашивала дірки і випрасувала його. Джекоб Картер залатав лівий черевик Гідеона, звідки вилазив палець, і змазав обидва черевики чорною ваксою. З усією делікатністю Картер натякнув Гідеону, що пристойніше буде, якщо картата хусточка буде в кишені штанів, а не звисатиме з верхньої кишені сюртука. Йому вдалося після довгих умовлянь переконати Гідеона надіти одну з його білих недільних сорочок. У Картера були дві такі сорочки, що їх він старанно беріг протягом років як дорогоцінний скарб і надівав тільки святами. Але і він, і його дружина були зачаровані Гідеоном і, як це буває з старими, прихилились до нього всім серцем, наче він був юнаком.

Вони внесли в кімнату Гідеона таз з гарячою водою, і Гідеон, змивавши з себе тижневий бруд, розповідав Картеру епізоди з свого життя, щоб той ближче узнав його. Картер, у свою чергу, розказував про Чарлстон, про негрів і білих, про страшне, зловісне напруження, що панувало в місті з того часу, як був оголошений конвент.

— Здається, на кожного білого делегата припадає два чорних, — сказав Картер. — Щодо білих, то це здебільшого федералісти, прайдисвіти, які ловлять рибу у каламутній воді. Здається, давно не було такого непевного часу, як зараз. Може, ти помітив, як скрізь вештаються солдати-янкі?

— Так, помітив.

— Щодо мене, то я зовсім не люблю солдатів-янкі, — сказав Картер.

— Чому?

— Ну, скажи мені, Гідеон, чого їм тут треба? Хай краще забираються в свою країну.

— Якби не солдати-янкі, не було б вільних людей, — спокійно зауважив Гідеон. — Не було б конвенту.

Картер не заперечував. Гідеон не думав, що Картер глибоко розуміє суть речей, але великодушність маленького шевця була безмежною, ішла від щирого серця. Він був добрим християнином, і на дві третини його розмова стосувалася церкви.

Коли Гідеон вийшов з будинку Картера, він мав цілком пристойний вигляд. На ньому був чорний сюртук, біла сорочка, трохи вузькувата, але все ж таки придатна, чорний галстук. Коли люди оберталися, щоб подивитись на нього, милуючись його зростом, шириною плечей, великими і чистими рисами обличчя, він був певний, що вони милувались його сорочкою і чорним вузьким галстуком.

Майор Джеймс зовсім замучився. Справа полягала не тільки в тому, що скликаний конституційний конвент все ще не набув певної форми. Гірше було те, що з кожним днем Чарлстон все більше й більше нагадував порохову бочку з запаленим гнотом.

Майор Джеймс був чутливий до всяких ознак і прикмет, і він мав рацію, бо протягом усієї тривалої і жорстокої війни йому довелося бачити не менше півдюжини південних міст, окупованих військами янкі. Він знав, що місто — живий організм з серцем і норовом, з чорними і похмурими, а також з добродушними і веселими настроями. Місто ставало небезпечним чи безпечним залежно від того, як воно реагувало на події. І коли б Чарлстон, тремтячи з люті, кипів, як гаряча запальна людина, що часто впадає у гнів, майор Аллан Джеймс не був би так стурбований, як зараз, бачачи зловісний спокій, що запанував у місті. Занадто багато віконниць було зачинено на засуви, занадто багато найповажніших городян днями і навіть тижнями не виходили з домів. А ті, що виходили у справах чи з якогось іншого приводу, швидко йшли вулицями, дивились просто перед себе і дуже мало говорили.

Все це, на думку майора Джеймса, було поганою ознакою. Дуже багато чого могло діятися за цими віконницями, зачиненими на засув! Скільки рушниць було у Чарлстоні? Скільки заряджених пістолетів? Його начальник, полковник Фентон Грейс заявив з властивою йому вбогістю уяви:

— Хай воно розпочнеться, і коли розпочнеться, ми з ним упораємось. Тоді ми принаймні знатимемо, на якому ми світі. У всякому разі, ви занадто багато п'єте і занадто багато думаєте.

Це була відповідь, яку міг дати справжній військовий, що, відмінно від майора Джеймса, не добивався скликання мирного конвенту, не прагнув переходу з воєнного стану на мирний і, можливо, не дуже хотів підвищення в чині і шестимісячної відпустки.

Майор Джеймс не любив півдня; це була ворожа територія. Він не довіряв ні білим, ні чорним, та й не розумів, чого добиваються обидва угруповання. Він не почував аж ніякої любові до негрів, вважаючи їх винуватцями війни. Не почував він любові і до білих — бурбонів, — їх він інстинктивно ненавидів, як виходець з середніх класів штату Огайо. Шкоди простих, зубожілих жителів Півдня, то хіба не вбивали вони його товаришів, ці прокляті богом заколотники?

Та коли члени конвенту почали збиратись, приходили до нього і подавали свої мандати, його надія на успішний кінець стала зменшуватись. Який це був набрід! Який нелюдський, темний, брудний, вульгарний набрід! Яким йолопським, диким виводом був цей цирк, наз'язаний Півдню радикалами Півночі,

всіма цими Самнерами, Стівенсами та Іншими. Наймити — колишні раби, що пройшли пішки сотню-другу миль, надто дурні, щоб знати, що існують залізниці, і що, як делегати, вони мають право на безплатний проїзд; демобілізовані солдати-негри, які вважали, що стоять на одному рівні з ним тільки через те, що колись носили синю федеральну форму і тримали рушницю в руках; люди, що не вміли ні читати, ні писати; довгов'язі неписьменні жителі гір, що підтримували федерацію, бо ненавиділи рабовласників; чорні шкільні вчителі, що вважали себе вченими лише тому, що вміли читати і складати числа. Справді, чи можна було дивуватися, що Чарлстон кипить від прихованого гніву!

Майору Джеймсу почало здаватися, що була якась частка правди у твердженні заколотників, ніби негр — це дикун з розумом дитини. І ця думка ствердилася ще більше, коли велетенський негр у чорному сюртуку, в білій сорочці, такій вузькій, що вона розлазилася по швах, у старих, залатаних штанах відрекомендувався йому як делегат від Карвелл-Сінкертонської округи. Ім'я негра було Гідеон Джексон. Він прийшов пішки до Чарлстона. Він майже нічого не вмів писати, крім свого імені. Чи вмів він читати? Трошки. Він, очевидно, пишався з того, що може розібрати по складах яку-небудь сотню слів. Чи розумів він свої делегатські функції? Функції? Ну, поставимо питання трохи інакше — чи розумів він значення конвенту?

Значення? Ні, звичайно. Він навіть не розумів цього слова. Щоб порозумітися з такими людьми, треба було спуститися до якоїсь примітивної односкладової мови. Обговорювати з ними питання про реконструкцію штату, про проект нової конституції? Ні, це було неможливо! У відчай Джеймс пішов до полковника Грейса і спитав:

— Сер, чи повинні ми пускати таких у конвент?

— Якщо він був обраний на законній підставі.

— У нього є папери. Вони всі були обрані на законній підставі, якщо ми назвемо це законними виборами.

Полковник Грейс відповів холодно:

— Я не беру під сумнів законність виборів. Прошу вас пам'ятати, сер, що ці негри продемонстрували свою відданість нам в годину найбільшої небезпеки.

Ці люди не любили один одного. Грейс пішов на військову службу охоче і з почуттям гордості. Він походив з родини аболіціоністів*.

— Попереджаю вас, сер, що місто не дозволить конвентові батраків хазяйнувати.

— Запевняю вас, сер,—спокійно відповів полковник Грейс,—

* Прибічники визволення негрів.

що це місто, хай йому чорт, дуже добре виконуватиме те, що накаже наш уряд.

— Тут горді люди.

— Їх гордість такого сорту, що звела в могилу півмільйона людей, — сказав полковник.

Майору Джеймсу довелось повернутися і підтвердити право Гідеона на участь у конституційному конвенті штату Південна Кароліна.

* * *

Коли Гідеон виходив з приміщення військової адміністрації, його спинив добре одягнений негр з світлим відтінком шкіри; він назвався Френсісом Л. Кардозо і сказав:

— Ви делегат конвенту?

— Атож.

— Ви не заперечуєте, коли я піду з вами?

— Чому ж мені заперечувати? — невпевнено сказав Гідеон, трохи занепокоений тою невимушеністю, з якою звернувся до нього цей добре одягнений чемний незнайомец. Вони пішли разом вулицею. Час від часу Гідеон скося поглядав на свого супутника. Нарешті Кардозо, злегка кивнувши головою, спитав:

— А як ваше ім'я, сер, якщо дозволите запитати?

— Гідеон Джексон.

Кардозо повідомив, що він теж делегат конвенту від Чарлстонської округи. Він спитав, чи не хоче Гідеон зустрітися ще з деякими членами конвенту. Вони зберуться сьогодні близько третьої години в домі Кардозо, щоб обговорити деякі питання, пов'язані з конвентом. Чи зустрічався Гідеон з іншими делегатами?

— Здається, ні, — відповів Гідеон.

— Ну, звичайно, вам доведеться зустрітися, коли розпочнеться конвент. Все ж таки треба перед тим з'ясувати деякі питання. Ви зустрінетесь з хорошими людьми, запевняю вас, містер Джексон.

— Мені б дуже хотілось прийти, — сказав Гідеон.

— Тоді приходьте, я запишу вам адресу.

Він записав свою адресу на картці і дав її Гідеонові. Вони потиснули один одному руки, і Гідеон пішов своєю дорогою. У вухах йому не переставали бриніти слова «містер Джексон». Які приємні звуки! Як чарівно звучать ці чудодійні слова! Все, що трапилося з ним, здавалось йому урочистим, як церковний спів. А ще зовсім недавно він боявся подавати свої документи! Завтра почнеться конвент. Неприродний ритм серця, що як молоточок стукало в грудях, став тепер у Гідеона майже постійним явищем. Він швидко йшов вулицями, міркуючи:

— Сонце осяяло світ. Ісус Христос зійшов на землю. Я на-

родився рабом, я був рабом до вчорашнього дня. Мої маленькі дітки народилися рабами. А тепер... тепер!..

Якийсь білий ішов просто на Гідеона, цілком певний, що негр дасть йому дорогу. Гідеон заглибився в свої думки, і зовнішній світ не існував для нього. Вони стукнулися б лобами, якби в останній момент білий не відскочив набік; він щосили вдарив Гідеона по спині палицею, яку тримав у руці. Гідеон, що його удар повернув до дійсності, довго стояв здивований, напружений, присоромлений, відчуваючи пекучий біль у спині, і в душі його закипала лють, лють і сором, бажання наздогнати цього білого. Але якимось внутрішнім почуттям стримало його. А білий тимчасом завернув за ріг і зник з очей.

Гідеон пішов далі, але світ знову став таким, як раніше, він потребував деяких поправок, він ще не був досконалим.

— Нашо він це зробив? — не переставав питати себе Гідеон.

У кишені Гідеона було ще двадцять п'ять центів. Гроші витрачались повільно; гроші не були схожі на рис, картоплю чи хліб, на все те, що підлягає суворому облікові. Стільки і стільки можна їсти щодня, а потім запаси кінчаються. Гроші були чимось гнучким — можна витратити їх на ту чи іншу річ, але можна і зовсім не витратити. Свіжа, холоднувата погода викликала в нього апетит, він перекусив у кіоску в критому ринку, де продавали гарячий варений рис з цибулею по п'ять центів за тарілку. Потім купив ще одну газету, пішов до доків, сів на тюк і розгорнув її. Болю від удару в спину він тепер майже не почув. Знову його охопило почуття подиву перед чудом друкованого слова. Це було щось подібне до еротичного почуття: коли він читав, шкіра його напружувалась від збудження.

«В Георгії чекають стабілізації...» — він у думці підкреслив це слово для майбутнього; це слово було таємницею, і, силкуючись зрозуміти його, він беззвучно ворухив губами: «стаб... стаб..., ні, стабілі...»

Погляд його натрапив на інше місце: «Перспективи бавовни на нью-йоркському ринку». Що таке «перспективи»? Слово «риннок» він розумів. Це — місце, де продають речі; звичайне, просте слово. Але де це на ринку в Нью-Йорку бавовна перетворювалась на якісь «перспективи»? Очі боліли, його змагав сон; він трохі подрімав, зогрітий післяполуденним сощем, але часто прокидався і знову дивився в газету. Випадково його увагу привернули слова:

«Чорні дикуни з Конго...»

Вангажники перегукувались і співали, переносючи важкі тюки. Де саме це Конго — в Кароліні, чи в Георгії? «Дикуни» — знайоме слово, воно перетворювало негра на червоношкірого дикого індіанця. Якимось судно дрейфувало в затоці, піднявши всі паруси; за ним гнались чайки. Гідеон подивився на сонце і вирішив, що вже близько третьої години.

Він прийшов у дім Кардозо з обережно згорнутою газетою

під пахвою і чемно вклонився; його познайомили з містером Нешом, містером Райтом і містером Делані, неграми середнього віку з Чарлстона. Всі вони здивовано підняли брови, побачивши одяг Гідеона, почувши його м'яку нерозбірливу говірку невільника з глухого закутка. На Гідеона вони справили величезне враження: освічені люди, добре одягнені в темні костюми. Він зрозумів, що у деяких колах віддають перевагу темному одягові проти строкатих і яскравих костюмів, що їх носив дехто з делегатів. Містер Неш сказав:

— Я гадаю, містер Джексон, що ви з'явилися з інструкціями від ваших виборців?

— Ми вважаємо, що треба мати сформульовану програму, — додав містер Делані.

— Не знаю, — промимрив Гідеон.

Кардозо виявився більш чутливим.

— Це пишномовні слова, містер Джексон, — посміхнувся він. — Коли людина стає законником, вона залишає половину свого розуму в кишені штанів і пробує оперувати саме тою половиною, про існування якої ніколи не здогадувалась.

Гідеон кивнув головою, вирішивши держати язик за зубами і слухати. Містер Райт висловив цілковиту безнадійність щодо майбутнього. Він сказав до Кардозо:

— Подумайте тільки, Френсіс, адже принаймні тридцять делегатів не вміють ні читати, ні писати!

Гідеон зрадів, що в нього під пахвою була газета. Що вони думають про нього і чому запросили його сюди?

— Тим краще, — кивнув головою Кардозо.

— Будь ласка, поясніть!

— Я схильний погодитися з Френсісом, — сказав Неш. — Письменні люди в цьому світі ніколи не творили чудес.

— Це, звичайно, софістика. Ми стоїмо тепер перед проблемою участі колишніх рабів у створенні конституції. Не говорячи вже про лють, яку це викликає серед білого населення, ми стикнулись з цілком реальною проблемою самих негрів. Що вони робитимуть?

— Ними можна керувати.

Кардозо наче ненароком спитав Гідеона:

— Як ви гадаєте, вами можна керувати, містер Джексон?

— Сер? — Гідеону здалося, що він зробився мішенню для жартів, і збентеження його змінилося гнівом.

— Ну, не гнівайтесь, містер Джексон, — сказав Кардозо. — Ви були рабом?

— Був.

— Рабом на бавовняних плантаціях?

— Так.

— Як ви уявляєте собі цю справу — конституція? Я говорю зараз серйозно. Чого ви вимагатимете від конституції, у створенні якої ви берете участь?

Гідеон подивився на них — на важку постать Неша, на стрункого чемного Кардозо, на кругленького і ввічливого Райта, схожого на добре відгодованого домашнього слугу. А кімната, в якій вони сиділи, здавалась Гідеонові неймовірно вишуканою: м'які крісла, чучело білки, навіть килим на підлозі, на стінах три малюнки кольоровим олівцем. Яким способом негр здобув усе це? Як він пристосувався до цього? А інші делегати пішки тяглися сюди з усіх кінців штату у своїх безформних невідьки-чоботях?!

— Не ображайтесь, містер Джексон, — настоював Кардозо. Гідеон кивнув головою.

— Я не вразливий. Ви, певно, чекаєте від мене відповіді. Ви все говорите про людей, які не вміють читати, не вміють писати, ви згадали тут про старого негра, що приплентався пішки просто з бавовняних полів. Це — я. Чого я хочу від конституції? Може, і не того, чого хочете ви. Я хочу знання, хочу його для всіх — чорних і білих. Хочу свободи, міцної, як залізний стовп. Хочу, щоб ніхто не штовхав мене на вулиці. Хочу, щоб у негра була маленька ферма, де він міг би сіяти й збирати врожай все своє життя. Ось чого я хочу.

Запала тиша. Гідеон знімав після своєї визивної, запальної промови, підчас якої почував себе таким сильним. Тепер йому здавалося, що він наговорив багато, але в усьому цьому було мало ладу. Через якийсь час усі стали прощатися. Гідеон теж підвівся, щоб іти, але Кардозо затримав його за рукав і просив подождати хвилинку. Коли всі пішли, він сказав Гідеону:

— Вип'ємо чаю і поговоримо. Я не дуже розумно зробив, втягнувши вас у все це, правда?

— Нічого, — кивнув Гідеон головою: йому хотілось іти, але він не знав, як розпрощатись. Тут увійшла дружина Кардозо, маленька, гарна, коричневого кольору жінка. Поруч з нею Гідеон здавався велетнем.

— Там усі такі великі, у тих горах? — спитала вона, щоб якось розпочати розмову, і Гідеон, готовий тепер образиться з будь-якого приводу, відповів:

— Я не з гір, мем. Я з середньої смуги.

Кардозо сказав:

— Посидьте в нас. Нам треба багато про що поговорити.

Гідеон кивнув.

— Ось поміркуйте, — сказав Кардозо. — Тут зібралося кілька вільних негрів, мабуть, не зв'язаних з нашим народом у такій мірі, як треба. Нас тільки жменька на чотири мільйони рабів. Але книги були доступні для нас, і ми трохи вчилися. Проте, вірте мені, в деякому розумінні ми були більшими рабами, ніж ви. Тепер створилась ситуація така незвичайна, така заплутана, що важко в ній розібратись. Федеральний уряд, спираючись на військову машину, створену ним під час війни, пропонує жите-

лям Півдня, білим і чорним, будувати нове життя. Будувати все спочатку: нову конституцію, нові закони, нове суспільство. Білі плантатори повстають проти цього, але вони — переможена сторона. Отже, вони не беруть участі в голосуванні, і внаслідок цього тут, у нашому штаті, чорні, які лише вчора були рабами, обирають своїх делегатів і посилають їх у конвент. Чи знаєте ви, Гідеон, що нас, чорних, більшість, що сімдесят шість із ста двадцяти чотирьох делегатів — негри? Що понад п'ятдесят з них — колишні невольники? Тепер 1868 рік. Скільки часу минуло відтоді, як ми порвали кайдани рабства? Діти Ізраїля бродили по пустині сорок років.

Подумавши хвилину, Гідеон прошептав:

— Я не звертаюсь до святого письма, коли почуваю страх. Я богобоязлива людина, але коли страх божий у моїй душі був найсильніший, я взяв у руки рушницю і пішов боротись за свою свободу.

— А що робитимуть невольники з плантацій у судових палатах?

— Що вони робитимуть? Вони не чорні дикуни, як це каже газета. У кожного з них є жінка і діти і любов у серці. Вони кажуть: що добре для мене, для жінки, для дитини, — за те і будемо голосувати. У них жадаба до науки, і вони голосуватимуть за науку. Вони знають, що таке рабство, і голосуватимуть за свободу. Вони не мають на думці набиратись пихи. Ведіть їх за руку, і, присягаюсь богом, вони підуть за вами. Але не торкайтесь більше батогом до їх спини, бо вони знають смак свободи.

Кардозо сказав задумливо:

— На це мені треба буде багато мужності, Гідеон.

— Багато мужності треба було й мені, щоб прийти сюди на конвент.

— Я розумію. Розкажіть мені що-небудь про себе, Гідеон.

Гідеон розповідав повільно, спотикаючись. Був уже вечір, коли він закінчив. Він почував себе знеможеним. Коли він зібрався йти, Кардозо дав йому дві книжки: «Елементарний правопис» Гелдова і «Вживання англійської мови» Фіроя і Джеймса. Це були перші справжні книжки в житті Гідеона; він обережно тримав їх у своїх великих руках, наче були вони зроблені з ячної шкаралупи. В пам'яті Гідеона раптом сплигло ім'я, що він колись чув, і він запитав:

— Є у вас книжка Шекспіра?

Одну мить Кардозо вагався; потім, не усміхаючись, підійшов до маленької книжкової полиці, узяв «Отелло» і дав книгу Гідеону.

— Дякую, — сказав Гідеон.

Кардозо вклонився і, коли Гідеон вийшов, сказав дружині:

— Що було б, коли б я засміявся!.. Що було б!.. Боже мій, а я мало не засміявся! Які ми все-таки тварюки!

Гідеон попросив Картера розказати йому що-небудь про Кардозо.

У деякому, суто соціальному відношенні, що його Гідеон ще не розумів, на Картера справив велике враження той факт, що Гідеон потрапив у дім до Кардозо.

— У нього є частка єврейської крові, — сказав Картер, — звідси він дістав своє ім'я. Він гордий негр.

Гідеон, який досі ніколи не бачив єврея, сказав:

— А вигляд у нього такий, як у всіх чорних.

— Але більш чванливості, — сказав Картер.

* * *

Картер дозволив Гідеонові користуватися лампою з умовою в кінці місяця, коли делегати, напевно, одержать платню, за-платити за спалений гас. Гідеон половину ночі сидів над підручником правопису, виписуючи слова на полях газети, голосно вимовляючи їх і вслухаючись, як вони звучать, — дивно, чи звичайно. Його невпинне бурмотіння привернуло увагу Картера. Він підійшов до дверей і спитав:

— Захворів?

— Учусь, — тоном пробачення відповів Гідеон.

Підручник був чудовою книжкою, але не пояснював значення слів, і Гідеону дуже хотілось знати, чи є книга, яка могла б пояснити людині, що означає те чи інше слово. Він перегорнув книжку про вживання мови. Один параграф привернув його увагу; там було сказано:

«Скорочення слів слід загалом засудити, а при цьому треба підкреслити, що найбільш вульгарним скороченням є розмовна форма «ain't»*. Вживання її свідчить про належність людини до певного класу і є ознакою того, бажає ця особа, щоб її вважали джентльменом, чи ні. Джентльмен завжди уникає в мові скорочених слів і, звичайно, ніколи не вживатиме форми «ain't». Це словосполучення засуджено хоча б через його двозначність. Культурна людина ніколи не вживатиме слова, яке водночас означає: «Я не є», «він не є», «воши не є». В культурної людини мова така ж точна, як і думки і особисті звички».

Гідеон вирішив уникати слівця «ain't», як чуми. Чим більше він вчитувався у підручник, тим більше зростав його страх, тим більший трепет і благоговіння він почував перед наукою. З деякою надією він розгорнув «Отелло», але надія його одразу ж зникла, коли він прочитав:

* Слово, що замінює в розмовній мові похідні форми від дієслів «бути» і «мати»: am not, is not, are not. Це слово особливо часто вживає Гідеон.

Яго: Я починаю, та думки мої
Виходять з мозку, як той клей
Пташиний із жаровні...

Нарешті, він заснув. Голова в нього боліла, і відчай його був глибший, ніж будь-коли.

* * *

Кардозо цієї ночі заснув ще пізніше, ніж Гідеон. Як прогалину в своєму житті, як прогалину в історії людства, у всьому бурхливому кипінні людського життя, сприймав він порожнє місце на книжковій полиці, з якої зняв три книги. Яке йому діло до Гідеона Джексона? Хто цей височенний, повільний в руках, повільний у розмові чорношкірий, що з'явився з далекого закутка Кароліни, з рабства, з темноти, і чому він примусив його, Кардозо, почувти себе таким нікчемним? Що є міркою для людини? Він, Кардозо, народився вільним; в його спогадах збереглися роки, проведені в університеті в Глазго, пікніки на околицях Лондона. На одному великому мітингу він виступив з промовою перед трьома тисячами англійців, і його зустріли уважно, з пошаною. Він перетинав океани і відвідував оселі великих людей світу цього.

Він був священиком у Нью-Хевні, і аболіціоністи збиралися в його домі і складали там свої змови. У жилах його текла біла і чорна кров. У ньому поєдналися негр, індієць і єврей. Навіть білі в Чарлстоні поважали його. Він, Кардозо, був ближчий до будь-якого аристократа, ніж Гідеон Джексон до нього.

І все ж таки, в Гідеоні Джексоні він побачив порятунок, якщо тільки можна було знайти порятунок серед цієї жахливої плутанини. Цей рослий, неписьменний чорний чоловік дивився на сонячне світло, якого Кардозо не бачив. Кардозо не міг заснути, стільки в нього було страхів, такі безнадійні були його честолюбні прагнення. Він лежав без сну й заздрив звільненому рабу.

* * *

Як це завжди буває, хоч би яким довгим здавалось чекання, очікуване нарешті настало. Відкрився конвент, і Гідеон Джексон сидів серед делегатів. Йому здавалося, що час спинився. Він прожив тридцять шість років; народився чорним верескливим щеням, і народженням своїм убив свою матір; з ним поводитись як з худобою з того моменту, коли він почав ходити, його щипали, випробовували, оцінювали, як тварину. А тепер він сидів

серед людей, які створювали новий світ. Тихо. Спокійно. Нерухомо. Наче світ перевернувся.

Гідеон сидів, склавши руки на животі, стиснувши коліна. Він чув кожен удар свого серця, майже не зважувався дихати, та і дихати було нелегко в цьому переповненому залі, де люди сиділи на лавах, поставлених рядами на східцях, що піднімалися амфітеатром; ряди чорних і білих людей у сільському і міському вбранні, в модних і в зношених костюмах, у вузьких чорних сюртуках і в старих армійських куртках, людей старих і молодих, народжених рабами і народжених вільними, жителів півночі і скалавегів*, високих, білявих, загорілих федералістів з гір, людей, які билися пліч о пліч з заколотниками, і поруч з ними — ті, що билися в армії янки. Ні, дихати тут було нелегко!

На довершення всього жителі Чарлстона нарешті повиходили з своїх домів і ринули на конвент, щоб подивитись на «циркову виставу», «на хвостатих мавп» і «чорношкірих бабуїнів». Представники преси також були присутні — не тільки місцеві репортери, але й зарозумілі журналісти з Георгії, Луїзіани, Алабами та інших південних штатів, що мали намір раз і назавжди покласти край цьому безумству. Були тут і досвідчені в життєвих справах нью-йоркські репортери, що намагалися вихопити з усієї цієї плутанини жанрові етнографічні сценки, які матимуть успіх у читачів великих міст; були також старі репортери з Бостона з аболіціоністських газет, з Нової Англії і, звичайно, газетчики з Вашингтона з особливим нюхом до всього, що могло б зробити сенсацію в столиці. Додайте до цього солдатів янки, що оточували зал засідань, і ви уявите всіх тих, кого він тільки міг вмістити.

Проте, незважаючи на всі побоювання, передчуття, хвилювання, перший день сесії минув спокійно, у зразковому порядку. Було зроблено перекличку; Гідеон сидів, не тямлячись від страху, поки не було названо його ім'я. Але після того, як він вимовив: «Тут!» і голова продовжував читати список, — йому здалося справжньою дрібницею, що всі ці люди почули його голос.

Після переклички колишній губернатор Південної Кароліни Орр виступив з привітанням конвентові. Він прибув сюди за спеціальним запрошенням. Це був жест з боку делегатів, яким вони хотіли підкреслити, що мають намір проводити роботу конвенту спільно з громадськістю, не відриваючись від неї. У залі настала тиша. Почав говорити Орр, і Гідеон нахилився вперед, щоб не пропустити жодного слова. Спочатку виступ Орра сподобався йому: промовець говорив про пекучу потребу освіти для колишніх рабів. Але потім він зовсім недвозначно заявив, що вони не репрезентують розумову культуру штату, не є виразниками його добробуту, не є навіть його потенціаль-

* Скалавег (жаргон) — білий житель півдня, що діяв як республіканець під час реконструкції після громадянської війни.

ною силою. На його думку розмови про рівне виборче право були б ілюзією.

Багато з того, що говорив Орд, Гідеон не розумів. Він сердився на самого себе за те, що не розумів усіх думок і натяків, що значення кожного третього чи четвертого слова не доходило до нього. Сміявся з них Орд? Зневажав їх? Чи нападав на них?

Промову Орда зустріли рідкими оплесками, але порядок зберігся. Було ухвалено повістку наступного дня засідання, після чого оголосили перерву до ранку.

Гідеон прислухався до розмови групи делегатів, які зібрались на вулиці і гаряче сперечались. Це були сільські жителі, незграбні мускулясті батраки, плечі яких свідчили про роки, проведені за плугом. Один з них, літній чоловік, чорний, як смола, довголиций, з гострим поглядом, говорив:

— Освіти — ось чого в нас нема... В кого вона є в цьому штаті? Цілі округи без шкіл. Хазяїнові це байдуже, він бере вчителя до себе в дім, посилає своїх дітей в Європу. Але таке навчання — це не те, що Орд зве розумовою культурою. Скільки триває наше вільне життя? Два роки і оцей один день конвенту. То чому ж ця людина хоче принизити нас?

Якийсь білий чоловік, високий і кошавий, що розмовляв повільно і затинаючись, говіркою верховинців, протиснувся в натовп і сказав:

— Правду кажеш, дядьку.

— А що?

— Дядьку, чому ви, негри, не дивитесь правді просто у вічі? Ця рівність нічого не варта, коли ви не підтримуєте її своїми плечима. Будь певен, вони перекинуть тебе, коли перекинуть мене. Ти негр. Я білий бідняк. Біла голота обрала мене, а негри обрали тебе. Може, хто-небудь з ваших голосував за мене, а хто-небудь з моїх за тебе. Я не дуже люблю негрів, але мені подобається такий спосіб мислення, що додає до двох два і виходить чотири. Цей спосіб каже мені, чого ми можемо добитися, якщо не втратимо розуму. Але він не каже мені, що вони перестануть називати нас тваринами.

— А що ти збираєшся робити, білий? — спитав хтось.

— Не втрачати розуму. Добитись на цьому конвенті шкіл і виборчого права. Я знаю, що скажуть мої вороги.

— І ти дозволиш їм говорити!

— Так. А потім говоритиму я.

— А як з землею? Навіщо школи і голосування, якщо ти не можеш зібрати врожаю?

— Земля, — вимовив білий по складах. — Попроси-но в них землю, — і вони швидко з тобою розправляться. Ніякої землі не дасть цей конвент. Якщо ми хочемо землі, то повинні трудитися, в поті чола свого, тоді зможемо купити її.

— А хіба ми не обробляли цю землю сто років, хіба ми не

засівали її, не збирали з неї врожаїв? У кого більше права на землю?

— Тут йдеться не про право, дядьку, тут йдеться про власність. Я не в зірки стріляю, я цілю в вершину найближчого пагорка.

Суперечка тривала, дедалі гострішала. Коли Гідеон побачив, що білий вийшов з натовпу, він пішов за ним і торкнув його за руку:

— Містер!

Білий спинився, подивився на Гідеона холодними блакитними очима і хотів був йти далі. Гідеон зрозумів, що в цього білого відбувається внутрішня боротьба. Народжений і вихований на півдні, він ненавидів рабство, яке перетворило його на безземельного бідняка, але в той же час ненавидів і негрів, бо економічні умови штовхнули його в їх клас. Він почував, що біла шкіра є єдиним знаком його гідності.

— Пробачте, сер, я хотів би поговорити з вами, — сказав Гідеон. — Мене звуть Гідеон Джексон.

— А мене — Андерсон Клей, — неохоче кивнув головою білий, не зупиняючись. Гідеон пішов поряд з ним.

— Я не хочу бути настирливим, — сказав Гідеон, — не хочу лізти не в свої справи, але я чув, як ви говорили про землю. Дуже важливо для мене, щоб мої земляки одсржали землю. Ви гадаєте, вони не дадуть її нам?

— Будь я проклятий, якщо дадуть!

— Як же ми житимемо?

— А про це треба тобі самому подумати, негр!

Пройшовши мовчки ще кілька кроків, Гідеон сказав:

— Може, ми ще поговоримо про це?

— Можливо.

— Радий, що познайомився з вами, — сказав Гідеон.

* * *

У листі до дружини, в першому листі, що його писав Гідеон у своєму житті, відчуваючи чудодійну силу кожного введеного слова, було таке:

«Дорога дружино Рейчел!

«Я думаю про тебе весь час. Я немов бачу тебе перед собою. Я думаю весь час, яка ти гарна. Як тоді, коли я був з янкі на війні, я сумую, що ми розлучені. Я навчаюсь писати і читати книжки. Я делегат на конвенті, що має скласти добрий закон. Моя платня дуже велика — три долари щодня; більшу частину її зберігаю. Перед тим як заснути, бачу тебе і дітей щонаочі і молю бога, щоб він був добрий до вас. Я пишу так добре тільки з книжкою, з якої вчусь. Я говорив на конвенті один раз про платню, і так боявся. Це зветься дебати. Будь доброю до

Джемса Алена, якщо він прийде до вас. Хай тебе благословить бог. Я скоро напишу знов».

Ось якого листа написав Гідеон. Він був плодом довгих годин важкої нічної праці над кожним словом. Він старанно вписував слова з підручника в спеціально куплений зошит. Цей лист викликав у нього тепле почуття близькості до Рейчел, до людей, яких він залишив на плантації. Що відчують вони, коли дізнаються, що він уже брав участь у дебатах на конвенті? Правда, питання, в якому він виступав, було не дуже важливе, і спочатку він навіть не мав наміру виступати, але якимсь чином, — як саме, він не міг збагнути, — раптом підвівся, раптом почав говорити. Це трапилось на тому засіданні, коли обговорювалось питання про розмір платні делегатам.

Починаючи дискусію, якийсь містер Ленглі заявив, що двадцять доларів на день були б круглою цифрою. «Звичайно, делегати цього конвенту заслуговують такої платні!» — сказав він. Репортери швидко почали працювати олівцями. Райт, негр, узяв слово і сказав, що досить і десяти доларів: «Ця сума може цілком задовольнити основні вимоги щодо підтримання гідності законодавців». Галерея загаласувала, і спікер став стукати по столу, закликаючи до порядку. Паркер, білий, вимагав платні в сумі одинадцять доларів — фантастична сума для дев'яноста процентів учасників конвенту, людей, більшість яких завжди займалась фізичною працею, здебільшого невільників, бідних фермерів, що протягом багатьох років не бачили блиску срібла. Ця пропозиція була підтримана двома скалавегами і двома політиканами з півночі. Потім містер Леслі взяв слово і вигукнув:

— Я згоден одержувати три долари на день за свою службу. Я хочу, щоб було запроTOCOLьовано, що я, негр, так оцінюю свої послуги, — я вважаю, що більшої платні вони не варті. Я питаю вас, делегати, якби вам треба було платити такій кількості людей з власної кишені, на скільки б ви розщедрилися? Чи не вважали б ви, що цілком досить одного долара п'ятдесяти центів? Навіщо ці розмови про вісім, дев'ять, десять доларів на день? Це скидається на шахрайство!

Якийсь містер Мельроз заявив під оплески:

— Тільки як образу можна розцінювати пропозицію платити членам цього конвенту по одному долару п'ятдесят центів на день!

Саме тоді Гідеон узяв слово, і його стали слухати. А говорив він наче в забутті, і соковитий, густий голос його заповнював зал.

— Я чув усі ці розмови — десять доларів на день, одинадцять! Я читав газету, яка називає нас розбійниками. Це роздратувало, розлютило мене. Ми не розбійники, але як...

В цю мить він усвідомив неймовірність того, що зробив; його

прійняв холод, потім жар, і він продовжував свою промову, вже запинаючись:

— Я прийшов у Чарлстон кілька років тому з армією янкі... Яку платню я одержував тоді? — Мабуть, двадцять центів на день, але я боровся за свободу. Я був рабом і ніколи не одержував ніякої платні. Я прийшов у Чарлстон до початку конвенту. Нічого було їсти, треба було працювати. Тоді я пішов у доки і вантажив бавовну за п'ятдесят центів у день, і вважаю, що це була добра платня. Чи вартий я тепер того, щоб одержувати десять доларів?

Страх його пройшов, і він говорив більш упевненим голосом:

— Може, як інші кажуть, тут йдеться про гідність? Але трьох доларів цілком досить для гідності. Це робить різницю між делегатом і вантажником, навіть коли цієї різниці насправді і немає. Але мені нема за що платити десять доларів щодня.

Так говорив Гідеон, вперше виступаючи в конвенті й обстоюючи свою пропозицію.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ

Як Гідеон Джексон був почесним гостем на званому обіді

В міру того, як дні засідань конвенту перетворювалися на тижні, а тижні на місяці, Гідеон втрачав почуття страху і відчуженості, з якими прийшов на перше засідання. Сталося те ж саме, що було і з іншими подіями в його житті: те, що здавалося йому неприродним, зробилося природним, а що здавалося дивним — стало звичайним. Якісна зміна, що сталася з ним самим, була не зовсім свідомою. У нього не було часу замислитися, подивитися на себе, побачити, що він уже не та людина, якою був зовсім недавно. Працюючи, він набував досвіду.

Брат Пітер свого часу порадив йому прислухатися до розмов людей, оскільки мова — це одна з багатьох якостей людини, за якою людину оцінюють. І ось на протязі тридцяти, шестидесяти, дев'яноста днів він сидів у залі засідань і слухав. Іноді він виступав — і йому не здавалося особливо дивним, що з кожним виступом його слухали трохи уважніше.

Робота Гідеона давала наслідки. Замість трьох книжок в його маленькій кімнатці в Картерів стало дванадцять, а потім дві дюжини. Шовечора, по обіді, він заходив до кімнати, зачиняв двері і розкладав свої книжки на маленькому столику під лампою. Він рідко працював менше ніж три години. Часом працював п'ять годин, а іноді й цілу ніч; вперше це трапилось, коли він почав читати «Хатину дядька Тома». Це був перший роман, який він прочитав. Коли один з членів конвенту, негр на ім'я Делардж, запропонував йому цю книгу, Гідеон відказав, що в нього нема часу для читання казок.

— Ця книга, — сказав Делардж, — є одним з чинників, які дали вам змогу бути тут, на конвенті.

— Книга?

— Коли старий Ейб Лінкольн зустрів місіс Стоу, яка написала цю книгу, він спитав у неї: «Це та маленька леді, яка ввергла велику націю у війну?»

Усміхнувшись, Гідеон зауважив:

— Я гадаю, що її викликали якісь інші причини.

— Краще візьміть цю книгу і прочитайте.

Гідеон узяв книжку додому, але минуло багато тижнів, поки він зібрався прочитати її. Тоді перед ним відкрився новий світ. Картерам довелося переконувати його, що коли він не буде спати, то, безперечно, занедужає.

Він повипишував окремі місця з книги у зошит — вони були ключем до явищ, які хвилювали його, були для нього загадкою, а тепер ставали ясними. Він, наприклад, записав:

«Аристократи всього світу, як відомо, поширюють свої симпатії до людей тільки в межах певної групи суспільства. В Англії ця межа в одному місці, у Бірмі — в другому, в Америці — у третьому. Але жоден аристократ цих країн ніколи не переступить цієї межі. Те, що він вважав би нещастям, лихом, несправедливістю, якби воно трапилось у межах його класу, є для нього звичайним явищем і зовсім його не обходить, коли це трапляється в межах іншого класу. Демаркаційною лінією для мого батька був колір шкіри. В середовищі рівних йому не можна було знайти людини справедливішої і великодушнішої, але негра він розглядав, залежно від відтінку його шкіри, як проміжну ланку між людиною і твариною, і на основі цієї гіпотези будував усі свої уявлення про справедливість і великодушність».

І такий уривок:

«Альфред, один з найупертіших деспотів, які коли-небудь жили на світі, не пробує захищатися подібним способом; ні, він зарозуміло і гордовито стоїть на тій старій, всіма поважаній позиції, що зветься «правом сильного». Він каже і, як мені здається, цілком резонно, що американський плантатор робить в іншій формі те саме, що роблять англійська аристократія і капіталісти щодо нижчих класів, тобто привласнює їх кров і плоть, душу і розум для власної вигоди. Він обстоює й те і інше, як мені здається, послідовно. Він твердить, що не може бути високо розвиненої цивілізації без поневолення мас, номінального чи справжнього. — Повинен бути, — каже він, — нижчий клас, призначений для фізичної праці і зведений до тваринного стану. Внаслідок цього вищий клас користується дозвіллям і багатством, необхідними для розвитку розумової культури, і стає духовним керівником нижчого класу. Так він міркує, бо, як я сказала, він вродився аристократом. Я думаю інакше, бо вродилася демократкою».

Ці два місяця Гідеон списав з книжки й вивчив їх, а коли знову зустрів Деларджа, то сказав йому:

— Я читав ту книжку.

— І вивчав?

— Я завжди трохи вчусь, — усміхнувся Гідеон. — Скажи мені, чи була ця книга надрукована в Англії?

— Так, і перекладена на німецьку, російську, угорську, французьку, іспанську та на десятки інших мов. В Європі робітники називають цю книгу своєю біблією.

— Книгу про чорного раба?

— Про рабів взагалі, Гідеон.

* * *

Праця далася взнаки: уперше в житті в Гідеона боліли очі. Він втратив на вазі, схуд і почував себе більш стомленим, ніж коли протягом цілих днів ходив за плугом чи робив з армією переходи по тридцять миль на день. Досі йому завжди здавалося, що часу вистачить на все, що життя складається з днів, які приходять і минають зі сходом та заходом сонця, з повільного буколічного ритму бавовняних полів, з речей, які існували вічно: порослих сосновим лісом пустирів, темних болот, повільної і сумної мелодії робітничих пісень. А тут був світ у невпинному русі, що не хотів ждати. Кожен день, кожна година була на обліку.

Словник, що він купив, містив п'ятдесят тисяч слів, а слова були інструментом, яким він тепер орудував. Знання було безмежне, і його опановував розпач від свідомості, що він торкається тільки зовнішньої його поверхні. Цілий тиждень він вивчав складання і віднімання, основи множення. Протягом цілої безсонної ночі він складав промову на одну сторінку з питання освіти, яку мав виголосити наступного дня в конвенті. Уявіть лише собі це! Уявіть, як Гідеон Джексон встає у залі засідань і заявляє:

— Я чув протягом усіх цих днів, як мої товариші делегати заперечували проти того, щоб освіта була примусовою, як закон. Я чув, як деякі джентльмени заявляли, що безглуздо надіятися на те, що можна силоміць добитися освіти. Я не згоден з цим. Мабуть, люди ходили б голі, якби не було закону, що вони повинні одягатись. Вони повинні носити одягу, бо це — наказано законом, і вони скоро звикають до цього. Я сподіваюся, що через п'ять або десять років люди звикнуть до факту, що повинні відвідувати школу, хочуть вони цього, чи ні. Чому рабовласники продавали раба, як тільки дізнавалися, що він уміє писати або читати? Кажу вам, тільки тому, що лише неосвічені люди можуть бути рабами. Демократії і рівності не мо-

жуть зрозуміти чоловіки і жінки, в яких немає знань, щоб розібратися у цих речах. Ніхто не може бути вільним, не вивчивши, що таке свобода.

Він працював цілу ніч, щоб написати цей коротенький текст, а потім відчув, яка незадовільна була його промова, як погано викладена.

Він не зумів сказати в ній про все те, про що хотів сказати. Все ж, незважаючи на це, Кардозо підійшов до нього і запитав:

— Де ви ховалися весь цей час, Гідеон?

— Ховався?

— Я хочу сказати, що ви кудись зникаєте після кожного засідання.

— Я вчуся, — сказав Гідеон.

— Щоночі?

— Щоночі.

— Без відпочинку нема діла, — задумливо сказав Кардозо. — Ви ні з ким не зустрічаєтесь, правда? Це теж не дуже добре.

— Я буваю на засіданнях.

— Так, але я хочу, щоб ви зустрілися з деякими людьми, — білими і чорними. Треба, щоб ви знали білих людей, знали, що вони думають, говорять, роблять. Нам доведеться співробітничати з білими в дедалі щільнішому зв'язку, Гідеон.

— Гадаю, що так, — кивнув Гідеон.

— Чи не прийдете ви завтра до мене обідати?

— Обідати? — Гідеон завагався, але Кардозо наполягав:

— Будь ласка, приходьте, приходьте.

— Гарзд.

— Але я не про це хотів говорити з вами. На мене справило велике враження те, що ви сказали про обов'язкову освіту. Я дуже цікавився цим питанням. Мені здається, що коли нам не вдасться розв'язати його як слід, ми зазнаємо невдачі і в складанні конституції. Наступного тижня це питання розглядатиметься в комітеті. Чи візьмете ви участь в його роботі?

Гідеон вражено глянув на Кардозо, але в очах того не було й тіні насмішки. Гідеон погодився.

— Я дуже радий, — сказав Кардозо.

* * *

За кілька днів до цього Гідеон вирішив пошити собі новий костюм. Хоч як старанно латала його штани місіс Картер, вони катастрофічно зношувалися і скоро мали стати зовсім непридатними. Не проходило і дня, щоб сюртук — він взагалі був дуже вузький для нього — не розлазився то там, то тут по шву. За два долари Джекоб Картер пошив Гідеону добру пару черевників, але становище з костюмом було безнадійне. Місіс Картер ска-

зала, що сором йому, делегатів, щодня з'являтися в конвенті у цьому старому лахмітті.

— Костюм,— сказав Гідеон,— коштує грошей. Є кращі способи витратити їх.

— Одежа рекомендує людину, яка одягнена в неї,— сказав містер Картер. Гідеон пішов до старого дядька Бедді, що жив у халупі за домом Генрі на Ретледж-авеню.

Генрі жили у величезному білому будинку міського типу, збудованому за часів короля Георга, і дядько Бедді з давніх-давен і аж до закінчення війни був одним з рабів Генрі. Йому було сімдесят п'ять, а може й вісімдесят років; родина Генрі навчила його кравцювати, і протягом двох поколінь він сидів у себе в халупі на столі, підібгавши ноги, шиючи бальні плаття, парчеві вбрання і чоловічі костюми з тонкого коричневого, сірого і чорного сукна. Коли настала воля, він залишився на тому ж самому місці; Генрі дозволили йому зостатися у цій хатині за те, що він обшивав їх сім'ю, а останнім часом він почав потроху кроїти і шити на замовлення.

Картер направив Гідеона до нього. Старий оглянув Гідеона з голови до ніг, примружив очі і сказав:

— Е, та тобі кінця нема! Де я знайду матерії, щоб пошити костюм для негра такого зросту?

— Мені багато не треба,— сказав Гідеон.— Поший мені такий, аби я вліз у нього.

— Як це тобі багато не треба? Я шню костюми для родини Генрі вже сорок чи п'ятдесят років. Не вчи мене, як шити костюм.

Гідеон попросив пробачення, і через два тижні костюм був готовий. Він заплатив десять доларів за добре пошитий костюм з тонкого чорного сукна. Гідеон написав Рейчел:

«Люба дружино Рейчел!

Мені довелося купити собі новий костюм, бо старий весь подерся. Він коштував десять доларів, головним чином матерія. Я знаю, що соромно витратити стільки грошей на одяг, але тут, у Чарлстоні, все дуже дороге. Я радий, що у вас усе спокійно і щасливо і що містер Джеймс Алленбі навчає дітей і почувває себе гаразд. Я дуже засмутився, коли узнав з листа містера Алленбі про вбивство чотирьох негрів у Сінкертоні. Їх убили бандити, які ненавидять нас і вдаються до терору. Але такі злочинства припиняться, коли буде складено конституцію і цивільний уряд перетворить нашу гарну Кароліну на хорошу країну. Я зустрічаюся з добрими людьми і гадаю, що все буде гаразд, але будь терпеливою. Поцілуй дітей за мене. Хай бог благословить тебе і їх».

Гідеон поклав у конверт один долар; він робив це щодня і щодня знаходив час писати Рейчел. В новому костюмі він пішов на обід до Кардозо.

Обід у Кардозо тоді, у 1868 році, був начебто якоюсь паузою так само, як і весь конвент був у деякій мірі паузою в історії, брешню, пробитою багнетами янкі в американському житті. Чарлстон — прекрасне, казкове, оточене карликовими пальмами місто — краса і гордість Півдня, — був виснажений вкрай. Війна спустошила це місто. Не було майже ні одного великого білого будинку часів короля Георга, якого б не торкнулись смерть і господарське руйнування. Величезні достатки, на які збудовано ці будинки, що не мали собі рівних в Америці, спиралися тільки на одно — на широку спину чорного раба. Не тільки праця, джерело всякого багатства, була зв'язана з рабами, але й самі раби були капіталом, найзначнішим капіталом на Півдні. Вони були в певному розумінні примітивними машинами, які можна купувати, лагодити, продавати; у своєму плинному стані вони становили фундамент економіки Півдня. Внаслідок руйнівної війни, що порушила грошову систему Півдня й блокувала його порти, у тому числі й Чарлстон, і що на чотири роки загатила його землі маршируючими арміями, — рабів було звільнено, звільнено указом, підписаним великою стомленою людиною з Білого Дому. То було звільнення, нав'язане силою й гарматами федеральної армії.

У період, що настав безпосередньо після війни, Південь був приголомшений, тяжко хворий. Двісті тисяч чорних рабів взяли до зброї, наділи північну форму й билися в останньому запеклому бою за свою свободу. Південні армії розсіялись. Південні вожді, знеможені, опустили руки, дивлячись на те, як раптом розтанули їх сили, немов якась споруда з цукру, просочена вологою. А королі-плантатори, люди, що ховалися за кулісами війни, що організували її, були її натхненниками, змочили руки по лікоть у крові для того, щоб і надалі існували їх великі імперії бавовни, рису, цукру й тютюну, побачили, як сталося неможливе, як раби стали вільними, як відібрано в них, королів, мільйони і мільйони доларів і за одну ніч пущено на вітер.

Мабуть, ніколи раніше в історії людства так швидко, так неймовірно швидко, цілий клас, панівний клас у країні не позбавлявся своєї власності. Першою реакцією плантаторів було мовчання, тоскне, вражене мовчання: вони безмовно споглядали заподіяне руйнування. Повстати вони не могли, бо не мали засобів для повстання. Вони не могли планувати майбутнє, бо ніколи не уявляли собі майбутнього без рабів. Деякі з них зробили величезні позики під забезпечення свого достатку, що складався з рабів. Коли раби стали вільними, забезпечення зникло, і їх імперії припинили своє існування. Великі плантації стояли спорожнілі, покинуті господарями, або оброблялись безладно неграми, що залишилися на них тільки тому, що нікуди було

подітися. Багато плантацій продано з аукціону в рахунок сплати боргів і податків. Поля лежали під паром. Посіви бавовника скоротились, а в деяких округах і зовсім зникли.

Коли перше остовпіння від удару пройшло, плантатори заворушилися. Цей фарс визволення негрів, — думали вони, — не може тривати довго; рабів можна буде, як і раніше, залишити рабами. Негр є негр. Це було початком, але буде і кінцем. Те, що відбулось у Вашингтоні, — одна річ, а практичні потреби Півдня — це зовсім інша річ. З майже істеричною поспішністю вони урочисто проголосили серію законів, названих «чорними законами». Ці закони офіційно повертали негрів у той самий стан, в якому перебували вони до війни; спочатку все здавалося простим. У Білому Домі сидів президент, який загравав з плантаторами, який великодушно підтримував терор, організований ними. Вони говорили один одному з усмішкою: «Теннесі Джонсон корисна людина», і водночас зневажали й використовували цю людину. Знову плантатори побачили перед собою майбутнє, таке ж саме, яке бачили завжди, майбутнє, що спиралося на спину чотирьох мільйонів чорних рабів.

І тоді їх карточний будинок завалився. Лютий, гнівний, революційний конгрес, який проводив одну з найстрашніших воєн в історії людства, вирішив, що прольята кров не повинна бути марною. У своєму гніві конгрес мало не обвинуватив президента в державній зраді. Він послав військо на Південь і в зародку придушив терор. Він офіційно анулював заколотницькі штати, встановив військові округи, закликав усе населення обирати делегатів у конвент штатів. Ці конвенти мали виробити нові конституції штатів і створити нову демократію на Півдні, демократію, в якій чорні і білі стояли б пліч-о-пліч, разом будували б державу.

У Південній Кароліні чорне населення кількісно переважало біле. Після другого нищівного удару плантатори побачили перед собою тільки один шлях, один спосіб дії: вони вирішили продемонструвати свою зневагу, бойкотуючи вибори. Нехай голосують неграмотні негри та біла голота, і результати виборів знищать цей неймовірний і безглуздий план конгресу. Як і чекали плантатори, негри дістали переважну більшість місць у конвенті. Але замість того, щоб перетворитися на цирк, як вони провіщали, конвент, в якому брали участь білі і чорні, поволі, з труднощами, але впевнено почав функціонувати як міцний законодавчий орган. Накреслювалися контури нової конституції.

А в Чарлстоні, поки все це відбувалося, білі аристократи замкнули двері, позачиняли на прогоничі віконниці і ждали. Багнетні янкі на вулицях робили їх поки що безсильними... В ту мить для них не було ні майбутнього, ні минулого. І в дивній глибокій бреші, пробитій в історії, щось коїлось. У цей час

Френсіс Кардозо влаштував у своєму домі званий обід. У цей час Гідеон Джексон одягся у свій новий костюм з тонкого чорного сукна.

А плантатори ждали.

* * *

Цікавим на цьому обіді було те, що він мав наслідком другий званий обід, на який Гідеон був запрошений почесним гостем. Справа в тому, що одним з гостей Кардозо цього вечора був Стіфен Холмс, — делегат конвенту, колишній рабовласник. Формально Холмс був скалавегом, як називали білих жителів Півдня, що співробітничали з визволеними рабами і з янкі. Насправді він не належав до них. Скалавеги здебільшого були білими бідняками, а Холмс завжди був та й тепер залишався багатою людиною. Як не дивно, він знехтував неписане правило, за яким плантатори не брали участі в цій неймовірній революції; він був обраний до конвенту своїми колишніми рабами і був присутній на ньому як глядач. Він спостерігав і слухав, але нічого не говорив. Він був однаково ввічливий і з білими, і з чорними, і став загадкою, яку Кардозо вирішив за всяку ціну розгадати.

Зовні в ньому не було нічого загадкового. Він був останнім нащадком доброї південно-каролінської сім'ї. Брат і син його загинули на війні. Холмс був майором, бився у військах Джексона і Лі, але нічим не відзначився і не здобув слави. Було відомо, що він не схвалював війни і з самого початку вважав розкол безглуздим і безнадійним. Колись йому належала плантація на річці Конгарі, недалеко від Колумбії, але тепер він жив з матір'ю в своєму чарлстонському домі; вважалося, що внаслідок боргів чи несплати податків маєток був утрачений. В усякому разі, він ніколи не згадував про нього.

Холмс був гарний, але якоюсь блідою і невиразною красою. Від якоїсь шлункової хвороби в нього була жовтяниця. Обличчя його було довгасте, волосся густе і темне, зріст — вищий за звичайний, рухи — м'які, манери — підкреслено джентльменські, розмова — спокійна. Він виділив Кардозо з-поміж інших, неодноразово розмовляв з ним, виявляючи притому особливий інтерес до питань освіти і землі, і люб'язно прийняв нерішуче запрошення Кардозо на обід.

Це запрошення і ця згода дуже непокоїли Кардозо. Коли в місті Чарлстоні білі обідали з чорними, то це могло означати, що настав кінець світу, його агонія, і саме це відчував Кардозо, знайомлячи Гідеона Джексона, колишнього раба, з Стіфеном Холмсом, колишнім рабовласником. Холмс сказав:

— Я вважаю за честь зустрітись з вами, містер Джексон.

Сказав він це привітно і спокійно, наче така зустріч була звичайнісінькою річчю, прихильно дивлячись на Гідеона. А Гі-

деоном справді можна було милуватися. Добре поштий костюм прекрасно сидів на ньому; чорний сюртук, біла сорочка і чорний галстук відтіняли ширину грудей і плечей; його шерстисте волосся було коротко підстрижене; чисто поголений, з різкими рисами обличчя, він здавався худорлявішим, ніж раніше. Коли Холмс побачив його, він уявив собі, який ажіотаж міг би викликати такий негр колись на невідільничому ринку, до якої запаморочливої висоти піднялися б пропозиції, як вигукував би аукціонер: «Друзі і джентльмени, ви розумієтеся на цьому і вмієте оцінити породу. Ось бичок, якого вам ще не доводилося бачити!»

— Я радий познайомитися з вами, сер, — сказав Гідеон.

Доктор Рандольф, низенький чоловік з коричневою шкірою, який швидко говорив, теж делегат, був четвертим за обідом. В присутності Холмса він нервувався більше, ніж Гідеон, більше, ніж Кардозо. Він трохи заїкався, покvapливо вимовляючи слова. Місіс Кардозо була єдиною жінкою за столом. Вона старалася, щоб гості почували себе вільно. Холмс допомагав їй, і вони говорили милі речі напрова й наліво. Гідеон, спантеличений, питав самого себе: «Хто цей чоловік? Чому і як він прийшов сюди?» Уперше в житті він потискав руку людині з класу Холмса, вперше в житті він говорив з представником цього класу просто, як людина з людиною, вперше в житті він сів за обідній стіл з білим. Для Кардозо, очевидно, це не було новою, але чи було це так само звичайним і для Рандольфа? Рандольф був переляканий. Гідеон розглядав через голову господині буфет, на якому під скляним ковпаком стояло чучело куріпки. На стінах були узорчасті шпалери, висіли гравюри.

Кардозо знав світ, але Гідеон не міг не помітити, який обмежений він був у поведженні з Холмсом, говорячи:

— Бачите, сер, освіта — необхідна.

— Необхідна? — перепитав Холмс. Він тримався цілком нейтрально, нічого не твердив, обмежувався тільки запитаннями. Його постійна стриманість справляла враження підкресленої гречності.

— Треба просто констатувати факт. Чотири мільйони неграмотних рабів — це явище можливе. Чотири мільйони неграмотних вільних негрів — це, очевидно, явище неможливе.

— Це дивна точка зору, — зауважив Холмс. — Яка ваша думка, містер Джексон?

— Я вважаю, що освіта — це те ж саме, що рушниця, — сказав Гідеон.

— Рушниця?

Кардозо насупився, а Рандольф почав крутити виделку в руках.

— Кажіть далі, будь ласка, — посміхнувся Холмс.

В усмішці Холмса було щось таке, що Гідеон намагався збагнути. Якесь рівновага якісних змін, що сталися почасти в ньому самому, почасти в Холмсі, якесь гра сил заважала цьому. Враз

він припинив спроби зрозуміти Стіфена Холмса: він відчув, що ніколи не зрозуміє його.

— Те саме, що рушниця, — сказав Гідеон, — а може, і краще. Візьміть людину, що має рушницю. Якщо ви хочете поневолити її, вам треба відібрати в неї цю рушницю. Вам треба рискнути, може вона уб'є вас, а може й ні. Але рушницю ви повинні відібрати. Так?

— Хіба це не ясно?

— Ні, це не ясно, — повільно вимовив Гідеон. Він підшукував потрібні слова, боровся з своїми думками, обома руками стискаючи край стола. — Людина, в якій нема рушниці — або раб, або не раб. Це залежить від багатьох речей. Людина з рушницею не може бути рабом тільки з одної причини — через те, що в неї є рушниця. Для того, щоб вона стала такою, як інші люди, ви мусите відібрати в неї рушницю. Ну, а візьмемо освіту — цього ви не можете відібрати в людини, і я думаю, що людина, яка вчилася, справді не може бути рабом. Виходить, що освіта це те саме, що рушниця, вона навіть краща за рушницю.

— Я поставив би це питання трохи інакше, — посміхнувся Кардозо.

— Звичайно, ви зробили б це інакше, — мимохідь зауважив Холмс. — А втім аналіз, зроблений містером Джексоном, дуже цікавий, бо він розглядає освіту з точки зору двох понять — з точки зору свободи і рабства. Я вважаю, що такий погляд цілком зрозумілий. Ви були рабом, містер Джексон, правда?

— Так, був.

— Але рабство скасовано.

Гідеон поволі кивнув головою.

— Чи вважаєте ви, що воно повернеться? — лагідно спитав Холмс.

— Воно могло б повернутися, — сказав Гідеон. Випадково глянувши у цей момент на місіс Кардозо, він побачив в її очах жахливий, тваринний страх...

Обід закінчився рано, однак він був приводом для чогось іншого. Через тиждень, виходячи з будинку, де відбувався конвент, Холмс спинив Гідеона і сказав:

— Кілька друзів зберуться в мене, містер Джексон. Може, і ви прийдете?

Гідеон завагався, і Холмс ласкаво сказав:

— Дуже прошу вас прийти. Зрештою, коли ми повинні працювати разом...

Гідеон погодився прийти.

* * *

Конвент проходив успішно. З первісної плутанини повільно народжувалися один за одним законодавчі акти, спершу незначні, потім важливіші. В незначних питаннях легко було дійти згоди.

Дуелі були заборонені; закон про ув'язнення боржників скасовано переважною більшістю голосів. Сама наївність більшості делегатів давала змогу по-новому, своєрідно, підходити до законодавства. За їх плечима не було грізної й непорушної твердині закону, звичаїв, звичок і розчарувань. Нерозв'язне ставало очевидним, а очевидне дуже часто здавалось нерозв'язним. Отож, коли ці люди почали розглядати питання про взаємини між чоловіком і жінкою у суспільстві, вони зруйнували стіни, які стояли протягом віків. Білий делегат з бідноти заявив:

— Чотири роки я воював з янкі, і весь цей час моя жінка господарювала, годувала дітей, одягала їх, орала, сіяла і збирала врожай. Тепер я питаю вас, джентльмени,— чи можна надати право голосу мені і відмовити в ньому моїй жінці?

Гідеон взяв слово і сказав:

— Я обрав собі дружину в дні рабства. Ми одружилися по-тай, бо мій хазяїн не схвалював шлюбів невільників. На його думку, ми обоє були в рівній мірі тваринами. Ми були рівні в нашій праці, були рівні, коли знемагали від втоми на бавовняних полях. Певна річ— ми страждали в рівній мірі. Ось чому я кажу, що моя дружина рівна зо мною в очах цього конвенту.

Вони підійшли ближче до загального виборчого права, ніж будь-коли підходило людство до нього. Цього закону не прийняли тільки тому, що всі розуміли радикальну суть такого закону і боялися перевищити владу, якої надав їм конгрес у далекому Вашингтоні. Проте з їх дебатів виник перший в історії Південної Кароліни закон про розлуку, розумний і простий закон, з приводу якого південні газети зияли галас, що чорні дикунки вкинули країну в безчестя й ганьбу. З цих же дебатів вийшов закон, який говорив, що майна дружини не можна продавати для сплати боргів її чоловіка. Це також було новиною для Південної Кароліни. Дебати в цьому ж самому питанні були приводом для тривалої і дуже розумної суперечки про саму суть виборчого права, суперечки, яка примусила Гідеона читати й перечитувати конституцію Сполучених Штатів, поки він не вивчив її майже напам'ять. Разом з іншими він боровся за цілковиту рівність чорних і білих на виборах — сильний спосіб запобігти расовій дискримінації. І цю пропозицію прийняли.

Був уже березень, наближалась весна. Небо над Чарлстоном було голубішим, ніж де в світі. Чайки з криком шугали над затокою. Перепадав дрібний, мов туман, дощик, і коли він проходив, небо ставало ще яснішим. Один з делегатів запропонував назвати цей рік «Роком Слави». Пропозиція його була відкинута зі сміхом. Проте люди знали, що цей рік був не схожий на інші, і репортер газети «Нью-Йорк-Геральд» писав:

«Тут, у Чарлстоні, робиться найнеймовірніший, багатобіпцяючий і досі нечуваний в історії людства експеримент».

На Чарлза Кавура, літнього чорного делегата, напало три колишні солдати і жорстоко побили його. Все ж таки, очікуваного вибуху в Чарлстоні не сталося. Карликові пальми пустили зелені пагони, і Гідеон, радіючи приємному морському вітерцю, стояв на Беттері і милувався білими вітрилами кораблів, що перетинали затоку. Він знайшов десь книгу під назвою «Листя трави», в якій були такі рядки:

«Земле, мені здається, ти чогось шукаєш
В моїх руках. Скажи, старенько дзиго,
Чого ти хочеш?»

«Чого ти хочеш?» — лунало в голові у Гідеона. Він хотів цілого світу, і ось цей світ був тут, під рукою. Навіть вантажники, які співали, працюючи, знали, що це благословенний рік. Тепер Гідеон учився не сам. Вісім делегатів відвідували гурток, який тричі на тиждень збирався в домі Кардозо. Вони вивчали історію Америки і політичну економію. Два члени цього гуртка були білі. Одного дня, коли Гідеон виходив з будинку, де відбувалися засідання конвенту, до нього підійшов Андерсен Клей і сказав:

— Почекайте хвилинку, Джексон!

Гідеон зупинився, і вони пішли разом. Клей був ще вищий за Гідеона. Його довге розпатлане волосся виблискувало на сонці як мідь.

— Знаєте, про що я думаю всі ці дні? — раптом сказав Клей. — Що ви працюватимете з нами, а не проти нас.

— Як це?

— Я набрався розуму, сидячи всі ці тижні з неграми на засіданнях, більше, ніж будь-коли за все моє життя. Спочатку я просто мав намір повернутися додому. Я не хотів, щоб мною командували негри, я думав зчинити бучу.

— Не слід було так думати, — лагідно вимовив Гідеон.

— Авжеж. Мені починає здаватися, що, мабуть, чорні і білі можуть жити вкупі. А втім, я ще сам не знаю. Чи не хочете поговорити зі мною про це?

— Так, я хотів би поговорити, — відповів Гідеон.

Якийсь час вони йшли мовчки. Жоден з них не був спроможний зруйнувати високу стіну, що здавна відокремлювала їх. Вони йшли вузькими чарлстонськими вулицями крізь цілу зливу яскравого сонячного світла, проходили повз побілені стіни, які відгороджували будинок від світу. Нарешті, Клей спитав:

— Що робити, коли настає новий світ? Зробити його бездоганим, або розтрощити. Не люблю я людей, які ладні все трощити.

Останнім часом Гідеон мало спав. Робота в комітеті в справах освіти зблизила його з Кардозо. Гідеон не ображався на цього інтелігентного, розумного негра за те, що той користувався ним як камертоном. Один з них був продуктом освіти,

другий людиною, яка, скуштувавши освіти, одразу ж сп'яніла. Але разом вони добивались однієї мети, що деякою мірою мала стати наріжним каменем усєї нової конституції штату, тобто загальної обов'язкової освіти. У них була міцна підтримка, але були і противники, які намагалися переконати їх:

— Ідіть на компроміс, шукайте згоди. Не можна силоміць запровадити освіту серед усього неграмотного населення.

— Чому?

— Воно не піде на це.

— Тоді ми оголосимо це законом.

— А хто працюватиме на полях, якщо ви перетворите все населення на законознавців?

— Не всі люди законознавці навіть у Новій Англії, де грамотність така висока. Освічена людина може працювати на полі так само, як і неосвічена.

— Білі не підуть в одну школу з чорними.

— Тоді ми збудуємо окремі школи. Але всі діти, чорні і білі, повинні відвідувати школу.

— Але ж це безумство. Ніколи у цій країні не було такого закону.

— А ми зробимо почин. Треба ж колись почати.

— Хіба каролінські негри можуть зробити те, чого не зробили найрозумніші народи в світі?

— Ми можемо спробувати.

Кінець кінцем комітет поставив їх законопроект на обговорення, і протягом довгих годин кипіли запальні дебати. Гідеон помітив, що вони знайшли підтримку там, де менш за все чекали її. Їх підтримали білі делегати Півдня, біднота, біла голота, на яку газети нападали навіть ще лютіше, ніж на негрів; їх підтримали скалавеги, яких усі зневажали, — високі, худорляві люди, що повільно цідили слова, люди з солом'яним волоссям, делегати, обрані примарною расою бідних і безземельних, жителі болот і пустинних соснових лісів. Андерсон Клей підвівся і проревів:

— До біса, так! Коли єдиний спосіб — відкрити школи, до яких ходитимуть і чорні, і білі, то будьте певні, що я за школи! Якщо я можу засідати в конвенті разом з неграми, то мій син може сидіти з ними в класі!

А Клер Бун, з селища Пі-Ді на болотах, сказав:

— Я брав участь у війні. Я провоював три роки до того, як навчився прочитати газету і книгу. Два мої брати вбиті. За що? Невже ми воювали за те, щоб прокляті рабовласники панували й далі? Ми нічого не знали, їй-богу, не могли нічого знати! До біса! Я кажу: навчайте, навчайте, і до дідька усякі там наслідки. А ми, обрані народом представники штату, сидимо і гриземо шті, думаючи про наслідки кожного сказаного нами слова.

Гідеон сказав коротко:

— Нема вільних людей. Я трохи знайомий з історією, і хоч як мало я знаю її, а проте бачу, що завжди була боротьба за свободу. Найкраща зброя в боротьбі за свободу — освіта. Закликаю вас, озбройтеся!..

Наступного дня, підсумовуючи дискусію, Кардозо сказав:

— Деякі промовці, що виступали вчора, твердили досить переконливо, що ми повинні зробити все, що в наших силах, і внести до конституції пункти, які могли б повернути до нас наших противників. Ніхто не прагне дійти згоди з противниками так, як я; але нам треба дуже обережно підходити до цього. По-перше, є елементи, які ставляться до нас вороже, незалежно від того, що ми робимо; з ними ми ніколи не дійдемо згоди. Вони виступають не стільки проти конституції, яку ми створюємо, скільки проти того, що ми засідаємо в конвенті. Їх заперечення мають такий непохитний характер, що всяка спроба скласти конституцію, прийнятну для них, приречена на провал. Є також люди, які домагаються, щоб ми склали конституцію, прийнятну для наших ворогів. Якщо ми це зробимо, вони обіцяють перейти на наш бік. Нарешті, є ще третя група людей, яка чесно бере під сумнів нашу здатність створити конституцію. Я поважаю цих людей і вірю, що коли тільки нам удасться побудувати нашу конституцію на міцному фундаменті республіканського ладу і ліберальних принципів, то розумні представники цієї групи примиряться з нами. Перше, ніж говорити в питанні освіти, я хочу викрити брехливість тверджень про уявні наслідки, що їх деякі джентльмени нелогічно зв'язують з прийняттям пункту про обов'язкове навчання. Твердять, ніби цей пункт передбачає спільне відвідування шкіл чорними і білими дітьми. Але нічого подібного у цьому пункті нема. Він просто каже, що всі діти повинні навчатись, а яким способом — це справа батьків. Батьки мають вирішити, яку школу відвідувати дитині — державну, чи приватну. Можуть бути окремі школи для білих і для чорних. Закон передбачає, що коли яка-небудь чорна дитина захоче відвідувати школу, де навчаються білі, вона матиме право здійснити своє бажання. Я не маю сумніву, що в більшості районів чорні захочуть мати окремі школи для негрів, в усякому разі до того часу, поки теперішніх забобонів щодо їхньої раси не буде знищено.

Оглянувши зал, Гідеон побачив ряди напружених облич, чорних і білих, що наче складали якийсь узор, облич, яких не можна було побачити на законодавчих зборах в ті давні часи, коли фермери і ремісники зібралися разом, щоб голосувати за революцію, облич, які несвідомо кивали в такт словам Кардозо. В них світилося і тепло, і сила, і братерство. Гідеон був готовий упасти головою на руки і заплакати. Він думав: чорношкірий — як та бездомна дитина. Нема країни, нема клаптика землі, що він міг би назвати своєю. Але тепер у них буде своя країна.

Трибуна була задрапірована червоною, білою і синьою тканиною, а позад неї височило два великі прапори Федерації. Гідеон дивився на них і чув, як Рендолф сказав тремтячим голосом:

— Ми, нижчепідписані жителі Південної Кароліни, що зібралися на конвент, цим ухвалюємо: функції бюро в справах біженців, визволених невільників і покинутих земель продовжити до відновлення цивільної влади; ухвалюємо заснувати бюро освіти з метою створення широкої мережі шкіл...

Поруч з Гідеоном сидів старий негр. Він плакав, хитаючи головою в такт якомусь повільному старовинному ритму. В залі залунали оплески, репортери кинулись до виходу, щоб строчити звіти на зразок того, який наступного дня з'явився в «Обсервері»:

«Неймовірний вчинок нерозсудливих негрів».

Учора, втративши всякий сором, цирк, що називає себе конвентом, прийняв пропозицію, яка завершить загибель і банкрутство цього штату. Чорних і білих дітей всіх класів зганятимуть наче худобу в спільні школи. Південні жінки будуть зганьблені і розбещені задовго до повноліття. Чесним громадянам доведеться вмирати з голоду, віддаючи останні гроші на підтримання порочної шкільної системи...»

І так далі, і тому подібне. Безглузда писанина, до якої Гідеон уже звик, якої чекав після кожного засідання конвенту з того часу, як структура нової конституції ставала дедалі яснішою, як судова система була перетворена — суддів мали обирати, а не призначати, як скасовано всі расові і кольорові дискримінації, запроваджено і гарантовано свободу слова, прийнято пропозицію про звернення до уряду з петицією про купівлю й розподіл великих земельних маєтків. Здійснення останнього пункту було дуже сумнівне: навряд чи можна було сподіватися від федерального уряду скасування системи плантацій, проте пропозицію було прийнято в принципі...

Гідеону здавалося, що минула ціла вічність з того часу, як він уперше прийшов до Картерів. Тепер він сидів за їх обіднім столом і малював цим двом старим картини майбутнього, і цього, на їх думку було досить, щоб хвастатися перед своїми друзями, що Гідеон Джексон, делегат, жив в їхньому домі.

* * *

Стіфен Холмс сказав своїй матері:

— Завтра на обіді в нас буде негр...

І вона, гадаючи, що він має на увазі слугу, сказала:

— Звичайно, Стіфен.

— Мені здається, що ти мене не зрозуміла, люба моя. Я маю на увазі — за обіднім столом, як гість.

Вона почала:

— Облиць, Стіфен. Говориш таке...

— Я кажу цілком серйозно, мамо. Зрозумій мене, я запросив негра завтра на обід, так би мовити, як почесного гостя.

Мати опустила на стілець і втупила очі в сина, а він, дивлячись у вікно поверх її голови, розглядав неясні обриси форта Самтер. З його вигляду вона зрозуміла, що він заглибився у свої думки. Вона, звичайно, могла б трохи посперечатися з ним, але знала, що кінець кінцем він зробить по-своєму. В ньому була якась непереборна сила, що її вона не розуміла. Ця інтелектуальна сила дуже лякала її. Коли люди говорили що-небудь про Стіфена, хвалячи або засуджуючи його, вона завжди захищала його й говорила: «Ви не розумієте, моя люба, в Стіфена такі справи...»

Марті Холмс було під шістдесят; стомлена життям, вона ладна була визнати той факт, що частина світу потонула у великій кривавій бані, і чіплялася за те, що залишилось. Стіфен не хотів визнати безповоротності втраченого і не чіплявся за те, що збереглося. Коли він сказав їй: «Люба моя, я братиму участь у роботі конвенту, бо єдина путь боротьби з жахливою річчю, що трапилася, — це зрозуміти її, а єдиний спосіб зрозуміти її — це взяти в ній участь», — вона пробувала зрозуміти його думку, але не змогла. Не могла вона зрозуміти Стіфена і тепер, коли він сказав:

— Мамо, мені треба, щоб на обіді був негр. Будь певна, що коли я кажу, що це потрібно, то так воно й є.

— Але навіщо?.. Боже мій, навіщо?..

— З багатьох причин, і дуже поважних. Я б охоче пояснив тобі...

— Стіфен, я не можу допустити...

— Ти можеш і допустиш.

— Стіфен, якщо тобі треба вдавати з себе клоуна, скалавега і блазня, то невже ти не можеш принаймні шанувати мої почуття!

— Люба моя, — сказав Холмс, — нічиїх почуттів я не шаную так, як твоїх.

— А що скажуть люди?

— Вони нічого не скажуть. Буде полковник Фентон, місіс Фентон, Сентел, Роберт і Джейн Дюпре, Карвелл і генерал Ганфрет з дружиною.

— А вони знають, що на обіді буде негр?

— Знають.

— А хто він, цей негр, дозволь тебе спитати, Стіфен?

— Колишній невільник Карвелла, — відповів Холмс. — Його звать Гідеон Джексон.

Знову перед Гідеоном стала стіна. Стіна дитинства, отрочтва, юнацтва, стіна з тисяч спогадів про ті часи, коли ці люди поводитись з неграми мов з худобою. Він так і не пішов би, якби Кардозо не сказав:

— Ідїть, Гідеон. Дуже важливо, щоб ви пішли. Холмс запросив вас, мабуть, з таких причин: по-перше, він, можливо, справді шире бажає співробітничати з нами і зрозуміти нас, хоч я в цьому сумніваюсь. Він розумна людина і старий рабовласник. По-друге, можливо, що він хоче пошити вас у дурні, але і в цьому я сумніваюсь. Не думаю, що ви так легко дозволите знущатися з себе, і не вважаю Холмса легковажним, щоб вдаватися до таких штук. Третя причина, і єдина, яка мені здається справжньою, полягає в тому, що Холмс, підозріваючи існування якоїсь таємничої негритянської змови, хоче довідатися, що діється за його спиною. Якщо це так, то вам справді нема чого приховувати.

Гідеону не було чого приховувати, крім своїх страхів, усіх тих старих, давніх страхів, що, як та нудота, підступали йому до горла. Людина може переконувати себе у чому завгодно — що настала свобода і чорні працюють разом з білими, створюючи новий світ, що старі кайдани порвано, що рабство — це тільки гіркий спогад, — усе людина може говорити собі, але страхи і спогади випалені в ній, як тавро на шкірі: побої, втечі, старі пісні: «Звільни мій народ, звільни мій народ», зневага і ненависть...

Він повільно йшов уздовж Беттері; нарешті підійшов до гордого білого будинку, що виходив на затоку, смикнув дзвінок біля воріт і здригнувся, почувши його звук. Йому відчинив старий слуга-негр, який оглянув його з цікавістю, хоч, очевидно, був попереджений про його прихід. Гідеон пішов алеєю і вийшов сходами на веранду; ноги його так ослабли, що ледве тримали його. Двері дому відчинились перед ним, і він увійшов.

Уперше в житті Гідеон опинився у такому домі, як цей, яскраво освітлений, сповнений життя, ворожий і невимовно гарний. Дитиною він іноді заходив на кухню, яка містилася у флігелі будинку Карвеллів, але ніколи не переступав порога кімнат. Пізніше, вже будши дорослою людиною, він обійшов усі кімнати того будинку, порожні, мертві. А цей дім не був порожній, не був мертвий. Лампи і свічки випромінювали яскраве світло, яке засліпило його. Різьблені прикраси передпокою були білі, як сніг, меблі були орнаментовані химерними лініями і закрутами в стилі минулого століття. Сходи вилися спіраллю і вели у туманну височинь; двері вітальні зяяли, як паша диявола. Він відчув себе хворим, безпорадним. Йому не дуже полегшало і від теплого і люб'язного привітання Холмса: «Дуже радий бачити вас, Джексон».

Гідеон кивнув головою — він не міг говорити. Холмс провів його в яскраво освітлену вітальню. Дарма, що там було тепло, Гідеону здалося, що люди — жінки в гарних сукнях, чоловіки в чорних костюмах і білосніжних сорочках, які були там, вирізьблені з льоду. Сліпуче сяйво і блиск великих канделябрів, срібло і кристаль, розкішні меблі з червоного дерева — в порівнянні з усім цим обстановка Кардозо здавалася жалюгідно вбогою. Холмс по черзі знайомив Гідеона з гостями, але ніхто з них не підвівся і не подав йому руки, а коли Гідеона знайомили з Дадлі Карвеллом, який колись був його хазяїном, то білий нічим не виявив, що впізнав його; а втім, це було цілком зрозуміло, бо Гідеон був тільки звичайним батраком і нічим іншим. Коли Гідеон увійшов, гості жваво розмовляли; вони продовжували розмовляти й після того, як їх познайомили з ним, залишивши Холмсу піклуватися Гідеоном. Холмс сказав з тонкою усмішкою:

— Пробачте їм, Джексон. Іноді наша так звана чемність буває не на належній висоті. Що ви будете пити?

Чорні слуги сновигали по кімнаті, мов тіні. Гідеон бачив усе наче в неясному, страшному сні. Ніщо не залишало в його пам'яті ясного, зв'язного відбитку.

Він похитав головою. Нічого. Зовсім нічого? Нічого. Він стояв наче скам'янілий, і по шкірі йому бігали мурашки; він відчував на собі цікаві косі погляди слуг. Він почував себе твариною, яка потрапила в пастку, втікачем-рабом, загнаним у глухий кут, людиною, прив'язаною до стовпа, яку били батогами і, що найгірше, найжахливіше, його проймав страх.

Йому здавалося, що минула ціла вічність, поки вони пішли до обіднього столу.

Він бачив і раніше, як люди їдять. У нього дома на плантації їли на один манір; Картери їли зовсім інакше, і ще інакше їли Кардозо. Але ніде не їли так, як тут. Ніде не було такої запаморочливої кількості посуду й срібла. Йому важко було тримати виделку чи ложку так, як це робили вони. Він був незграбний, речі падали в нього з рук. Він мусив вичікувати і стежити за іншими, щоб знати, як поводитися, а вони знали, що він наслідуює їх. Навіщо він дозволив заманити себе в пастку? Яка безмежна дурість! Думки його металиси в голові, мов білки в клітці. Що замислив Холмс? Що це все означало? Навіщо воно? Яку користь могло дати Холмсу?

І раптом Гідеон помітив, що вони звертаються до нього і що він відповідає їм. Почав розмову Холмс. Він добивався чогось, а чого саме — Гідеон не міг збагнути. В голові у Гідеона проясніло. Тепер, побачивши цих людей вперше за тридцять шість років, вперше в житті, почувши їх розмови, він розгнівався. Вони вимовляли слова, і це були ті самі слова, яких вживав і він. І він також кидав їм слова. Він уважно слухав, і те, що говорили вони, було не дуже розумне. В одну мить він відкинув від себе століття рабства і по-новому подивився на все. І від

цього всі його почуття закрутилися, мов підхоплені вихором. Андерсон Клей, білий бідняк, умів куди розважливіше доходити суті речей, ніж вони. Вони гадали, що піймають Гідеона на гачок, але він відповідав, не кваплячись, і гучний голос його звучав спокійно — він не спіймається на їхній гачок! Тільки Холмс був рівнею йому, всі інші — ні. Холмс злегка посміхнувся, коли полковник Фентон сказав:

— Я гадаю, Джексон, що ви дивитесь на складання законів як на розвагу, як на приємну зміну в житті.

— Цим вигідніше займатися, ніж збирати бавовну, — відповів Гідеон. — Нам платять по три долари на день.

— Більше, ніж може одержати чесна людина тепер...

— Що негра може робити з такою силою грошей? — здивувалася Джейн Дюпре. Це була струнка, білява, тендітна жінка; чоловік її насупився, коли вона заговорила. Вона сказала «негра» замість «негр», виявляючи зворотно-зневажливе ставлення до Гідеона.

— Він міг би витратити їх на одяг та їжу, — сказав Гідеон, — але найчастіше пропинає.

Він здавався простаком, і гості теж не розуміли, що все це означає. В усякому разі вони були у важчому стані, ніж Гідеон, бо бачили, що Гідеон не дуже зважає на ситуацію, яка утворилася. Згодом Джейн Дюпре признавалася, що її мало не вирвало тут же за столом, коли вона побачила, як чорношкірий їсть, орудуючи виделкою, як лопатою.

Генерал Ганфрет сказав:

— На мою думку, Джексон, освіту слід визнати необхідною передумовою для того, щоб складати закони. Чи не здається вам важкою справою брати участь у роботі конвенту?

— Я вважаю це важкою справою, — погодився Гідеон.

— Тим більше, що, як мені відомо, ви ще недавно були невільником Карвелла?

— Так, був, — усміхнувся Гідеон.

Сентел, п'ятдесятилітній чоловік, власник однієї з найбільших плантацій у штаті, довголиций, з маленькими оченятами на суворому обличчі, зауважив, що Гідеон добився високого становища у світі. Гідеон відповів, що це так, але світ змінюється. «На гірше», — кинув хтось.

— Це, — кивнув головою Гідеон, — як на чию думку.

— Ви читаєте? — спитала одна з жінок.

— Я навчився трохи читати, коли був в армії.

— Коли ви були в армії? — спитав генерал.

— Я був у військах янки, що зайняли Чарлстон. Пам'ятаєте, кольорові бригади?

У кімнаті наче було запалено гніт біля самої порохової бочки. Холмс засміявся, але генерал і більшість інших немов скам'яніли. Вони знову здавались Гідеонові крижаними. У голові його бриніла мелодія старої пісеньки: «Нуль це ніщо,

три — це число, все віддай білому, негрові нічого». Він зрозумів, що так далі тривати не може, що мусить статися якийсь вибух. Місіс Холмс попросила пробачення і вийшла з-за столу. Чути було, що вона плаче, виходячи з кімнати. Холмс провів її, повернувся і сказав:

— Пробачте моїй матері, вона трохи нездужає.

Генерал поринув у похмуру мовчанку. Щоб хоч трохи розвіяти неприємний настрій, Фентон сказав Гідеону:

— У вас добре південне ім'я, Джексон. Але, оскільки я знаю, негри звичайно присвоюють собі прізвище хазяїна.

— Дехто присвоює, — відповів Гідеон. — У мене не було прізвища, поки в армії не надали мені звання сержанта. Капітан-янкі сказав мені: «У тебе повинно бути ім'я, Гідеон, повинно бути прізвище. Кому ти належав?» — Гідеон зробив паузу, кивнувши головою на Карвелла, майже певний, що, якби в кімнаті не було жінок, його вбили б тут же на місці.

— Я й кажу йому, — провадив далі Гідеон, — що ніколи не носитиму імені людини, в якій був рабом. Щодо імені Джексон...

Гідеон не закінчив. Карвелл схопився на ноги і крикнув:

— Забирайся звідси, ти, чорна свиня!

Коли Гідеон ішов додому, на серці в нього було напрочуд легко. Скільки таємниць перетворилося на ніщо! Скільки безпідставних страхів! Весь світ здається часткою великої таємниці, поки не придивишся до нього як слід. Ця темна срібляста затока, така примарна зараз, уночі, завтра буде спокійною, залитою сонячним світлом, широкою смугою води. Ніколи більше не вдасться скувати кайдани, які зв'язували колись його народ. Нема місця кайданам у світі, залитому сонцем. Панування меншості над більшістю, найтемніше, найжахливіше зло з усіх породжених людиною, мало з тріском лопнути, як булька на воді. Гідеон тихо заспівав... «Коли Ізраїль був у Єгипті... звільни мій народ... гноблений так, що несила терпіти... звільни мій народ!»

* * *

Коли в домі у Холмса жінки вийшли з їдальні, а чоловіки zostалися за столом і закурили сигари, генерал сказав:

— Холмс, цього не можна пробачити...

— Нечувана річ...

— Ви казали, що у вас були причини, — сказав Сентел холодно й суворо. — Ви казали, Стіфен, що є поважні причини, щоб ми сиділи за одним столом з негром. У вас завжди на все є причини, а ми потураємо вам. Ваша поведінка незрозуміла й загадкова. Ви вирішили взяти участь у роботі конвенту і, щоб потрапити туди, лизали негритянські задні. Ви й тоді говорили, що у вас є якісь причини. Мені осточортіли всі ці ваші клятві причини...

— А втім, на розумні причини слід зважати, — промовив Холмс, — шогдо розуму*, то сьогодні його було виявлено дуже мало, і, якщо дозволите мені сказати, ви всі перед цим негром пошилися в дурні.

— Ви дозволяєте собі занадто багато, — обурився генерал.

— Я не згоден з цим, — втрутився в розмову полковник Фентон. — Що б ви не думали про Стіфена, він у даному разі має рацію. Ми пошилися в дурні перед негром. Признайтеся в цьому, джентльмени.

— Я вимагаю пояснення від Стіфена, в іншому разі...

— Ради бога, Дюпре! Сподіваюся, що ви не збираєтесь викликати мене на дуель. Це було б вже занадто. Хіба ми діти? Немовлята? Ідіоти? Я запросив вас сьогодні, джентльмени, бо вважав, що всі ви в тій чи іншій мірі люди з характером. Дозвольте мені зберегти деякі з моїх ілюзій.

— Холмс!

— Гарзд! Дозвольте вже мені сказати! Я сьогодні влаштував тут цирк, хай так. Я взяв цього негра й поставив його і вас у неможливе становище. Я догадувався про те, що буде. Але я не думав, що вас настільки деморалізує присутність тільки одного негра за столом. Давайте проаналізуємо ситуацію. Я просив вас зробити мені послугу, послугу, надзвичайно важливу для всіх нас, і провести вечір у товаристві чорношкірого члена конституційного конвенту. Я влаштував цей званий обід, бо тільки таким способом міг довести те, що мав на думці. Я не сказав вам заздалегідь, що саме збираюся довести, бо тоді мені ще самому не все було ясно. Ви не розумієте мене? То потерпіть ще трохи і слухайте далі.

— Які ваші позиції, позиції всього класу, до якого і я належу? Стикнувшись з федеративним порядком реконструкції, ви відмовилися визнати його. Ви надулись, — так, так, скрізь на півдні люди нашого класу надулись, відмовились реєструватися, голосувати, брати участь у виборчій кампанії. Ви назвали негрів і білу голоту дикунами і вирішили, що за один день вся ця справа сама собою провалиться. Чи вірили ви в це, джентльмени? Вірили? Невже після того, як ви брали участь у тій проклятій кривавій війні, у вас ще збереглися такі дитячі уявлення про владу? Чи стежили ви за ходом робіт цього конвенту? Я кажу стежили, а не тільки читали про нього в наших дурних, фанатичних газетах...

— Чи не досить з нас... — почав був Дюпре, але полковник Фентон не дав йому договорити, люто крикнувши:

— Мовчіть, Дюпре! Говоріть далі. Стіфен!

Дюпре, спантеличений, щось нескладно забурмотів, поглядаючи на присутніх. Холмс взяв сигару, відкусив кінчик, закурив

* Гра слів, яка не піддається перекладу; слово «reason» в англійській мові означає водночас і «причина», і «розум».

П від свічки, що стояла на столі, налив собі трохи бренді і провадив далі:

— В якому ж становищі ми опинилися тепер, джентльмени? Чи пам'ятаєте ви наш світ, світ, що існував для нас тільки вісім років тому? Це не так давно; мені було тоді двадцять шість років, тепер мені тридцять чотири. Я ще молодий, досить молодий, щоб мати смак до життя, джентльмени. Такий же смак, я гадаю, є у всіх вас. Я пригадую наш колишній світ. А яке наше становище тепер? Одне в нас усіх спільне: це те, що всі ми були або є власниками плантацій. Ми — фундамент, скеля, на якій ґрунтується наш Південь. Нас об'єднує також і те, що всіх нас спіткала одна доля — розорення. Я втратив плантацію, яка належала нашій сім'ї протягом 130 років. Дюпре втратив свою плантацію, Карвелл — свою... Борги, податки, війна, визволення негрів... Деякі чіпляються за те, що залишилось. Коли ми встряли в цю безглузду війну, я передбачав, чим вона кінчиться, і дурні обвинувачували мене в нелояльності. Нелояльність! Чи треба нам брехати самим собі? Хіба я можу бути нелояльним до того, що створило мене, до того, що я є сам, до своєї крові і плоті? Я говорю з вами серйозно, джентльмени, ми повинні зрозуміти становище, в якому перебуваємо. Це наш єдиний порятунок.

Генерал, затаючись сигарою, спитав:

— Може ви, Стіфен, пропонуєте, щоб ми пішли в цей мавпячий цирк?

А Сентель додав:

— Як це? Ми пробували підкупити негрів, підлеститися до них, вплинути на них загрозами — все даремно. Вони пам'ятають лише те, що ми були їх власниками.

— Навіщо ви привели сюди цього негра? — спитав Фентон.

— У цьому, джентльмени, ключ до всього. Я заперечую проти терміну генерала «мавпячий цирк». Якщо ми будемо думати так, то пошкодимо самі собі. Цей конвент не мавпячий цирк, це збори рішучих і розумних людей, які в своїй більшості по-своєму чесні.

— Ви говорите дурниці, — відказав генерал.

— Ви так вважаєте? Чи були ви хоч би на одному засіданні?

— Я читав газети.

— Газети брешуть. Повірте мені. Я був майже на всіх засіданнях і кажу вам — газети брешуть! Я привів цього негра сюди з одною лише метою. Два чи три роки тому він був зовсім неграмотний. За кілька років до того він був рабом Карвелла. Ви бачили його сьогодні ввечері. Хіба він схожий на мавпу? Які потенціальні сили цих чорношкірих, що їх ми продавали і купували протягом двохсот років? Ми не знаємо, джентльмени, і не наслідуюємося здогадуватись. Чи відмовляться такі люди, як цей Гідеон Джексон, так легко від того, що належить їм? І вони не одинокі; вони вчаться працювати спільно з білою го-

лотою, яку ми зневажали доти, доки вона не знадобилась нам під час війни. А тепер ті білі, що проливали за нас кров на війні, починають думати. Джентльмени, коли ви передали конвент у руки негрів і цих білих, ви зробили другу найбільшу помилку за цей час. Першою була сама війна. Ви казали, що конвент розвалиться. Він не розвалився. Він засідає вже більш як дев'яносто днів і створив конституцію. Ви казали, що обурена нація повстане і розтрощить цю потвору. Але нація не повсталася. Натомість репортери-янкі поширюють правду про цей конвент по всій країні. Коли ми встановили після війни наш дурний режим терору, наші химерні Чорні кодекси, нам здавалося, що ми досить відважні і міцні, щоб вирвати перемогу з рук тих, хто тільки що завдав нам поразки на полі бою. Ми використали того дурня Джонсона, вважаючи, що народ піде за ним, а замість того конгрес задавив його. А тепер негри починають викликати співчуття, яким ми пожертвували, і це, джентльмени, наша помилка.

Дюпре сказав:

— Ви, Холмс, не високої думки про нас.

— Широ кажучи — не високої. У деякому розумінні я вищої думки про цього негра, якого привів сюди.

— А я ні...

Фентон втрутився:

— Ради бога, Дюпре! — і додав, звертаючись до Холмса: — Що ж ви пропонуєте, Стіфен? Киньте читати мораль. Ми бачили негра, і вам удалося довести те, що ви хотіли. Що ж ви пропонуєте зараз?

— Добре, — кивнув головою Холмс. — Ви бачили негра — і повинні сприймати його таким, який він є, — доказом тих можливостей, що є в чотирьох мільйонах людей тут на Півдні.

— Дуже добре, кажіть далі!

— Придивімося до цього конвенту, до того, що він зробив. По-перше, освіта; він зробив її загальною, обов'язковою на території всього штату. Це означає, що негри і біла голота будуть боротися з нами на рівних началах...

— І все ж вони залишаться неграми і білою голотою.

— Боже мій, невже мені не вдасться примусити вас дивитися дійсності просто у вічі? Одне покоління з такою освітою — і від нас нічого не залишиться, крім невиразного спогаду, запевняю вас. Тепер — друге. Конвент подав петицію про поділ землі, про роздрібнення плантацій на маленькі ферми. Додайте до цього освіту, і ви почуєте похоронний дзвін, який віщує загибель плантацій. Конвент легалізував расову рівність, скасував дискримінацію за кольором шкіри. Поміркуйте про це, джентльмени. Конвент запевнив нас, що чорні засідатимуть разом з білими на лавах присяжних, що чорні судді вершитимуть судові справи. Зважте на це, друзі мої. Конвент гарантував правомочність виборів, і це знищує всяку ілюзію збереження у ваших

руках законної влади. І, нарешті, джентльмени, конвент послідовно звертається до чорних і до білих разом. У кожному законі, у кожному указі, у кожній пропозиції білі бідняки ставляться в один ряд з негром. Хіба це не має викликати певний відгук, джентльмени?

Довге мовчання порушив генерал, який сказав:

— Вони не зможуть цього здійснити, Холмс. Воно приречене на провал. Фінанси штату не витримають цього. На виборах...

— На виборах вони пройдуть в уряд, так само, як пройшли в делегати конвенту.

— А яка наша позиція? — спитав Карвелл.

— Ніяка.

— Чому б не грати в їхню гру?

— А що запропонувати виборцям? Двадцять центів на день платні? Повернення в рабство? Не дрібнити ферм? Неуцтво?

— Є різні способи.

— Так, але не цей спосіб. В наших руках була влада, ми втратили її. Ми хочемо її знову завоювати: оце і все. Ви бачили сьогодні цього негра. Хіба можна підлестися до нього, підкупити його удаваням піклуванням, обдурити його?

— Ні, — задумано сказав Фентон. — Але його можна повісити.

Генерал зауважив:

— Ми спробували терор і зазнали поразки, Стіфен. Ви вже казали про це.

— Так, ми зазнали поразки, бо це був дурний терор, бо терор як самоціль приречений на поразку. Ми підбурювали чернь проти багнетів янки. Ми потурали злочинам, підбурювали колишніх солдатів до вбивства з-за рогу, до ліччвань, до крадіжок. Але в нас не було ні плану, ні мети і, головне, не було організації.

Фентон закурив нову сигару. Одна з жінок прочинила двері і спитала:

— Чи не збираєтесь ви залишатися тут назавжди?

Кольоровий слуга вніс віскі; Холмс сказав йому:

— Коли ти підеш, я хочу, щоб нас більше не турбували.

На сигарі Стіфена утворився довгий стовпчик попелу; він торкнувся до нього пальцем, і попіл упав на скатертину. Він адув його.

— Організація, — сказав він, — план і мета.

Фентон спитав: — Ви маєте на увазі Клан, Стіфен?

— Так, я подумав про Клан. Їх успіхи за два чи скільки там років існування були не дуже блискучі. Вони не виявили особливої згуртованості, але принаймні це є організація. Чи не розумніше було б замість того, щоб розпоронувати наші сили і протиставляти себе їм, — підтримати їх і працювати разом з Кланом? Якщо ми вирішимо зробити це, то треба поспішати, поки вони не встигли ще підірвати свої власні сили.

— Командний склад у них із військових, — сказав генерал.

— Так, це важлива деталь, і це нам допоможе. Дюпре вже член Клану. Він може нам допомогти. Всі ці штуки з переодяганням у білі балахони і палаючі хрести — блазенство, але воно може бути використане. Люди з заячею душею, боязкі, налякані, стають сміливішими, коли ховають своє обличчя.

— Мені не подобається така розмова.

— Вам не подобається, Дюпре? Хіба ваша мета — вкрити голову білою серветкою і бігати в нічній темряві? Ні, — то тільки спосіб, треба зрозуміти це. А для того, щоб діло пішло на лад, нам потрібні будуть люди, тисячі людей. Звідки ми візьмемо їх? Буде кілька військових — це дуже мало; що не казали б про наші війська, їм властива відвага, так, і честь, честь у нашому розумінні. Вони неохоче візьмуться до тих балахонів, до терору, вішання й убивств.

— Стіфен, мені не подобається, як ви про це говорите, — зауважив генерал.

— А як же мені інакше говорити про це? Хіба ми не можемо говорити між собою правду? Але знайдеться досить негідників, що працювали у нас наглядачами, мерзотників, які вирощували, продавали й купували невольників, того сорту людей, що вважаються за людей, коли в їх руках батіг, і стають багном без нього, людей, єдиною чеснотою яких є їх біла шкіра. Джентльмени, ми зіграємо симфонію на цій білій шкірі, ми оголосимо її знаком доблесті, ми будемо заохочувати людей з білою шкірою. Ми зберемо всю шушваль, всіх покидьків і дамо їм їхню білу шкіру. А в обмін на це, джентльмени, вони повернуть нам назад те, що ми втратили внаслідок цієї безглуздої війни, так, усе.

— Але як саме, Стіфен? — поцікавився Фентон. — Коли ми пробували раніше...

— Так, але тепер ми маємо досвід. Ми почнемо не кваплячись — організація, нічого, крім організації, для початку. Ми вступаємо до Клану, ми субсидуємо його, так, джентльмени, в нас не мало залишилося достатків, ми субсидуємо його. Поки окупаційні війська тут, ми нічого не будемо робити, тобто нічого такого, що могло б викликати їх контрудар. Кілька актів насильства: поставити на місце якого-небудь негра, налякати кого-небудь на смерть, лінчувати кого-небудь — все це здається природним, і на цьому Клан зможе показати себе. Ці романтичні постаті в каптурах, що бешкетують вночі, придатні для реклами, але тільки для реклами. Ну, а ми? Ми вичікуємо, ми організуємося, ми не робимо нічого передчасно. Поряд з тим, кожен з нас, хто тільки зможе, виступатиме на політичній арені. Ні, не як опозиція, а як люди, що хочуть співробітничати з реконструкціоністами. Я пропоную взятися до цього. Інші повинні приєднатися до мене. Ми будемо посуватися вперед крок за кроком і будемо вичікувати...

— А скільки часу нам доведеться чекати? — спитав генерал.

— Не знаю, може, два або й три роки, може, і п'ять. Але ми чекатимемо, поки не будемо певні успіху, поки реконструйований Південь не посяде важливого місця в національній політиці, поки не підуть звідси всі солдати-янки. Але, вичікуючи, ми не будемо бездіяльними. Ми будемо страждати, без істерик, а терпляче і мужньо, і постараємося, щоб Північ узнала про міру наших страждань. Ми не будемо галасувати як дурні, а з гідністю заявимо, що нас скривджено. І коли ми досить часто це будемо повторювати, нам повірять. Ми здобудемо прихильників і друзів на Півночі, де є тисячі людей, які завжди заздрили нам, заздрили саме тому, проти чого боролися: нашій системі плантацій, нашим рабам, нашим розкошам, нашому життю, заздрили нам у такій мірі, що ніякі їхні лицемірні й брехливі моралізування не могли приховати цієї заздрості. Так, навіть більше, — вони жаліли негра, раба, невільника. Але що стане з їхньою жалістю, коли ми покажемо усьому світові, що негр став гнобителем, що чорні дикуни відбирають усе цінне, людське, хороше, порядне у джентльменів, у леді?

— Як вони і роблять, — лагідно сказав генерал.

— Чудово. Ми здобуваємо прихильників. Ми підтримуємо капітал Півночі. Центр промисловості переміщується з Англії на Північ Америки. Їм дуже потрібна буде бавовна; дамо їм трохи, але не досить. Ми підтримаємо їх, ми допустимо, щоб їх промисловість проникла на Південь, і дамо їм вкласти частку їх капіталів у наше майбутнє, частку, яка багатожитиме, коли вони забудуть моралістичне безумство, що втягнуло їх у війну, коли почнуть розуміти, що їх війна була несправедливою, що ми були волелюбними людьми, які боролися, щоб зберегти стюа американську свободу.

— Такими ми й були, — сказав генерал.

— А потім, коли настане час, через два або через п'ять років, ми завдамо удару — з силою, з силою і терором, бо сила і терор — це те, що може вирішити справу. Але тоді ми досягнемо нашої мети. На Півночі нічого не знатимуть, а як і дійдуть до них які-небудь чутки, то там не повірять. Клан на той час перетвориться в армію, і Клан розтрощить усе те нове, що народилося, розтрощить вшент, так, що воно ніколи більше не підніме голови. Джентльмени, негр знову буде рабом, яким він був завжди, яким йому судилося бути довіку. Так, вони боротимуться, але в них не буде організації, щоб застосувати терор, силу, а в нас буде. Купка білих буде боротися на їхньому боці, але більшість, запевняю вас, не буде. Про це подбають страх і ознака білої шкіри. І от, джентльмени, коли настане цей час — ми переможемо.

Багато вогню і запалу було в словах Холмса. В них була якась динамічна сила, що справила враження навіть на генерала, мабуть, найменш чутливу людину з-поміж усіх присутніх.

Та коли він скінчив, полум'я згасло, запал вгамувався у блідій і спокійній постаті, що втілювала довершену цивілізацію. Він закурив сигару, і після того, як його план було докладно обговорено, висловлено доводи за і проти, він запропонував:

— Чи не час приєднатися до дам?

РОЗДІЛ ШОСТИЙ

Як Гідеон Джексон повернувся до своїх.

Отже, все закінчилося, було створено конституцію, один по одному встановлено закони, визначено основи свободи, життя, поривання до щастя населення одного з штатів федерації Сполучених Штатів Америки. Була весна 1868 року, новий радісний рік, нова ера, коли Капелан сказав:

— Господи боже, сповнений милосердя, розуму, всепрощення, ми просимо тебе благословити наші труди. Наші помилки походили не від злої волі, а були наслідком того, що ми смертні люди, що ми піддаємося спокусі зла й гріха й порушуємо закони божі, як усі смертні...

Тоді весь конвент встав і проспівав голосами, в яких звучали гордість і радість:

«Моя країно, про тебе я співаю, люба країно свободи, про тебе я співаю!»

— Що ви думаєте робити? — спитав Кардозо у Гідеона.

— Піду додому.

— Довго не були дома, правда?

— Дуже довго, — посміхнувся Гідеон. — Дивна річ з чорними людьми, Френсіс, — їх серця тужать за домівкою. Колись у лихі старі часи продати негра на пониззя ріки — було гірше, ніж убити його. Я знудьгувався за домівкою.

— А потім що робитимете?

— Я думав ось про що, — замислено сказав Гідеон. — Мої земляки знають свою землю, вміють вирощувати трохи бавовни, трохи кукурудзи, більше майже нічого. Вони живуть тепер на старій плантації Карвелла, але так не може бути завжди. Я зайшов у земельне управління і довідався, що Карвелл утратив плантацію. Її відібрано за борги, а потім кредитори віддали її в рахунок податків. Одного прекрасного дня її продадуть з молотка. Куди подінуться тоді мої земляки?

— Там живуть стільки безземельних, бездомних негрів, що гинуть з голоду. Це велика проблема, Гідеон, найважливіша з проблем, які стоять перед нами.

— Може, я хоч чим-небудь допоможу своїм землякам, принаймні пораджу їм купити трохи землі. Та навіть у цьому я не певен; може, буде змога купити, а може й ні. Не знаю. В усякому разі піду додому і спробую.

— Купівля землі може допомогти кільком людям, Гідеон, але не розв'яже проблеми цілком.

— Знаю.

— Гідеон, ви коли-небудь думали про політику?

— Як це?

Кардозо, усміхаючись трохи невпевнено, нагадав Гідеонові їх першу зустріч.

— Я зрозумів тоді, — сказав він, — що повинен вірити тільки в таких людей, як ви.

— Чому в таких, як я?

— Бо в усього цього штату, навіть більше — у всього Півдня, крім незначної меншості, що вороже ставиться до нас, — одне майбутнє. Ми повинні рушити вперед, покладаючись тільки на власні сили. Ви зробили це, зробили це і сотні інших. Між мною і вами нема цілковитої згоди, Гідеон; у багатьох питаннях між нами безодня. Ви прибічник насильства, незважаючи на всю вашу лагідність, а я — ні. Але у вас є багато такого, чого мені бракує, є могутня сила, великі внутрішні цінності. Як ви використовуєте їх?

— Якщо тільки все це в мене є, — посміхнувся Гідеон. — Може, є, а може й нема. Я сам добре не знаю. Я хочу помірковувати про це. Я хочу вчитися. Я неосвічена людина, Френсіс. Коли б я знав три місяці тому, який я неук, то не наважився б працювати в конвенті.

— Гідеон, перед тим, як вертатися додому, подумайте трохи. Через кілька днів тут зберуться республіканські делегати цього штату. Я один з них. Подумайте, Гідеон. Партія Ейба Лінкольна переможе і поведе штат вперед. Ми знаємо це, ми бачили результати виборів у конвент. А це означає законодавство в дусі республіканської партії, нову адміністративну структуру штату, нових членів конгресу, senatorів — усе нове, з низу до верху. Ви брали в цьому участь з самого початку. Частка нашої конституції, Гідеон, хоч яка вона мала, є ділом ваших рук. Так ось у вас є шанс продовжувати справу, запровадити закони у життя.

— Як саме? — повільно спитав Гідеон.

— Дехто з нас хоче, щоб ви засідали в сенаті штату, були кандидатом...

Гідеон похитав головою.

— А чому ні?

— Нічого з того не вийде, — сказав Гідеон.

— Ви боїтесь?

— Я не боюсь, — посміхнувся Гідеон. — Просто, з того нічого не вийде, — я знаю, хто я. Може через рік чи через п'ять, але не тепер. Я не здатний, Френсіс.

— Ви здатніший, ніж більшість людей, які увійдуть до сенату.

— Можливо, — знизав плечима Гідеон.

- Ви подумаете про це?
- Ні. Я повертаюся додому.
- А якби я сказав, що ви робите неправильно, Гідеон?
- Я повинен робити так, як вважаю за краще.
- Не варто сперечатися з вами? Так? — спитав Кардозо.
- Мабуть, що не варто.
- Дуже жалко, — широко сказав Кардозо.

Вони потиснули один одному руки. Після хвилинної паузи Кардозо промовив:

- Дуже радий, що познайомився з вами.
- Чому, сер?
- Може, і я зможу коли-небудь повернутися додому.

* * *

Коли Гідеон зібрався йти, місіс Картер заплакала широко, не соромлячись своїх сліз, обняла Гідеона й поцілувала в губи.

— Якщо повернетесь до Чарлстона, Гідеон, оселяйтесь у нас.

Вони обоє метушилися коло нього, наготували цілий ящик харчів. Картер пошив для Рейчел пару чорних, високих черевиків на гудзиках. Гідеон хотів заплатити. «Та це просто маленький подаруночок, Гідеон, синку». Другим подарунком була біблія. «Для розради, — сказав Картер. — Ти хороший хлопець, Гідеон, але повернись обличчям до господа». Гідеон збагнув, якими самотніми будуть Картери, коли він піде. На прощання вони влаштували урочисту вечерю, подали на стіл смажене курча, смажені креветки, гарячі кукурудзяні коржі, наварили горшки овочів. Усі сусіди поприходили прощатися з Гідеоном; у маленькому будиночку було повнісінько народу. Гідеон і не думав, що так буде. Всі хотіли потиснути йому руку, і сліз було більше, як на похороні. Для Гідеона до цього часу конвент і конституція існували якось відокремлено, поза всяким зв'язком з людьми, з їх сльозами, сміхом і гордощами...

Він провів годину з Андерсоном Клеєм, який сказав йому:

— Гідеон, я не належу до тих, хто божеволіє від радості та співає алілуйя. Це тільки початок. Припустімо, що все провалиться, — тоді ми почнемо знову з самісінького початку, і ми повинні знати один одного.

— Ми будемо знати один одного, — кивнув головою Гідеон, тримаючи руку цього високого, худорлявого, червонолицого чоловіка.

Та він уже був поза течією життя. Він пішов, а маленький світ, у якому він жив протягом цих трьох з половиною місяців, був підхоплений мінливим потоком подій і хвилювань. Хоч як йому кортіло побачити своїх, він почував себе самотнім, коли пакував свої книжки — їх уже назбиралося чимало! — коли складав

у маленький саквояж свою одержу. В нього вже був квіток на поїзд. Ні, він не повертався до Карвелла пішки. Але він навіть трохи заздрих тому негрові, який, широко ступаючи, пройшов сонні миль з далекої плантації до міста Чарлстона.

* * *

Чи сталися які-небудь зміни в Карвеллі? Старий негр, що віз його останні двадцять миль у старовинному, запряженому мулом екіпажі, нічого не знав про конвент, про події, які, мов землетрус, потрясли Чарлстон, про все те важливе, в чому Гідеон брав участь. «Конвент? Нічого не чув про це...» І він розповів Гідеону новини, що сталися в цих краях — такі самі новини, як і завжди: народження, смерті, припливи і відпливи мирного життя і жорстокого лиха, що вибухало, наче маленький підземний вулкан.

— Хлопчик місіс Буллер пішов до міста погуляти, а там п'ять білих схопили його, побили палицями, а потім повісили на дереві.

— А що він зробив?

— Оскільки мені відомо, нічого не зробив. Просто пішов собі погуляти.

Старий розказав Гідеону, що до найбільшого болота проклали залізничну колю, а тепер збираються прокласти насип через саме болото.

— Наймають людей. По долару в день.

— По долару в день, кольоровим? — перепитав Гідеон.

— По долару в день. Цю дорогу будують янки.

— А що нового в Карвеллі? — спитав Гідеон, але старий відповів, що за останній рік він рідко бував у Карвеллі.

— А що ви чули про Карвелл?

— А що там могло трапитися, хлопче? — відказав старий. — Чому в тебе така нетерплячка? Почекай — побачиш. Ще не настало царство боже, це я тобі можу сказати. Чого ти ще сподівався?

Далі Гідеон не розпитував і слухав розповіді старого про те, яка погода була шість тижнів тому і кожного наступного тижня, що вже настала весна і погода гарна, що вже обсіялися. Ворони, каркаючи, як завжди, літали над їх головами. Якийсь чоловік ішов на полювання, в руці його була рушниця, а поперед нього у високій луговій траві біг сетер.

Надвечір, коли на землю лягли довгі стомлені тіні, Гідеон під'їжджав до Карвелла. Він насамперед побачив великий і пишний будинок плантатора на горі, осяяний сонячним промінням. З одного боку він був білий, з другого — мінилися рожеві й золоті барви. Мул стомився і йшов поволі. Старий нарікав:

— Далеко заїхав. Назад повертатись доведеться в страшній темряві.

Як і завжди, діги перші вибігли назустріч, горлаючи на всю

силу легенів; вони вискакували з відусіль, мов сполохані перепілки в лузі. Серед них був і Маркус. Гідеон не пам'ятав, щоб він був такий високий. Джефф тримався як дорослий, відстав від усіх, не біг, а ступав повільно — втілена гідність. І нарешті Гідеон тримав в обіймах Рейчел. Очі його зволожились, і йому було соромно перед дітьми.

* * *

Отже, Рейчел знову була з Гідеоном. І для неї час тягся, мов гума. Ці три місяці були вічністю, і Рейчел знала, якимось по-своєму знала, що Гідеон повернеться назад не таким, яким був перше.

Її страхи були безформні, мінливі, примарні. В основі їх лежало невідоме, що починалося за гребенем горба, там, на обрії, і тяглося кудись у далечінь, вміщуючи в собі цілий світ. Початком і кінцем усього був Карвелл, бо вона не знала ніякого іншого місця. Її мати, яку привезли з Віргінії і продали з аукціону на невільницькому ринку в Чарлстоні, тримала на руках немовля, і це збільшило її ціну на сорок два долари. Цим немовлям і була Рейчел. Вона почала пам'ятати себе в Карвеллі, і пам'ять її не зберегла ніяких інших місць. Навіть війна, яка бушувала на Півдні, не поклала різкого відбитку на ці краї. Одного разу якийсь юнак, червонощокий, з голубими очима і золотисто-каштановими бакенбардами, в брудному синьому мундирі, верхи на змореному чорному коні, провів довгу колону стомлених людей у синій формі через луки Карвелла. Це були перші янки, яких їй довелося побачити. Молодий чоловік гукнув їй:

— Гей, дівко, коли ти бачила востаннє заколотника?

Рейчел насилу зрозуміла його гугняву, швидко, новоанглійську мову. Маркус сховався в неї за спідницею, і їй спала жажлива думка, що вони можуть забрати Маркуса, продати його на пониззя, або зробити ще що-небудь подібне. Вона втекла. А коли повернулася, то янки вже не було. Минав час, і з'являлися інші війська янки, війська заколотників. Прибій війни залив спершу один бік Карвелла, потім другий. Перший прибій потяг за собою Гідеона, Ганнібала Вашингтона та інших; вони покинули Карвелл, щоб взяти в янки зброю і битися за свою свободу. Зяюча паша величезного таємничого зовнішнього світу поглинула їх, і Рейчел, покинута з двома дітьми, повинна була знайти в собі віру, що вони повернуться. Але Гідеон здавався їй чимось великим і певним, як схід і захід сонця. Коли інші жінки плакали, очі Рейчел були сухі; вона говорила сама собі: «Гідеон сказав, що повернеться». Це надавало їй віри, але не заспокоювало. Якби вона втратила Гідеона, весь світ перестав би існувати. Інші жінки були не такі, як вона; деякі жінки грішили, водилися з чужими чоловіками. Рейчел розуміла їх, розуміла, що пристрасть чи самотність штовхали їх на цей

шлях. Рейчел іноді пробувала уявити собі, як вона зрадила б Гідеона, і невиразні й розпливчасті картини зради викликали в неї усмішку, бо вона була Гідеоном, а Гідеон був нею. Вони одружилися, пробравшись уночі до брата Пітера, щоб той таємно повінчав їх. А скільки чоловіків і жінок просто сходилися собі, знаючи, що їх шлюб може тривати день, місяць, рік, що це не священні узи перед господом богом, а скороминуще щастя, яке триватиме до того моменту, коли їх поведуть на торг, продадуть, розбестять. А вона і Гідеон одружилися і дали одно одному клятву.

Вона була така щаслива, що люди звикли казати «як Рейчел». Коли жайворонок добре співав, то говорили, що він співає, як Рейчел. Вона добре знала свого чоловіка. Бог усміхався, коли дав їй Гідеона. Вона це знала. Коли він пішов, вона багато встраждала, але знала, що Гідеон належить їй, і вона це розуміла. Її розум був не такий, як у Гідеона. В дитинстві вона разом з іншими дітьми вважала, що вітер утворюється від руху гілок на деревах; коли Гідеон пояснив, що діється це якраз навпаки, вона повірила, бо так сказав Гідеон. Гідеон мусив завжди все знати — що і чому. Для нього без причини нічого не існувало. Але для Рейчел теплі припливи крові означали не менше ніж розум. Глибокі, сильні почуття, які таїлися в ній, допомагали їй розуміти суть речей, і часом напрочуд точно. Їй нічого не треба було знати про Чарлстон, про конвент, про наново створюваний світ, щоб зрозуміти, що чоловік, який пішов у Чарлстон, повернеться не таким самим звідти. Слова «Визволь мій народ» означали для неї: Гідеон і діти назавжди належатимуть їй. Але вона почувала, які широкі, осяяні сонцем горизонти відкривали ці слова перед її чоловіком. Вперше в житті одержувала вона листи, написані рукою Гідеона. Вони надходили з Чарлстона, і спочатку братові Пітеру чи Джеймсу Алленбі доводилося читати їй ці листи вголос. Їй було соромно, і це примусило її вчитися читати. Разом з іншими чоловіками і жінками вона приходила в тісну халупу Алленбі, і він навчав їх цілими вечорами грамоти так само, як удень навчав дітей. Але грамота давалася їй важко, в неї починала боліти голова. Гідеон відходив від неї все далі і далі.

І ось тепер він повернувся і знову тримає її в своїх обіймах, і вона краще ніж будь-коли розуміла значення фрази: «Свободу важко завоювати».

* * *

На другий день після повернення Гідеона була неділя, і брат Пітер зібрав людей на залитому сонцем лузі. Всі заспівали сильними голосами: «Візьми мене за руку, господи, візьми мене за руку». Брат Пітер розгорнув біблію і прочитав уривок з пророка Ісайї:

«Слухайте, гряде господь бог, і простягне могутню десницю, і десницею своєю буде правити. Слухайте, з ним прийшла плата за труди перед ним. Він нагодує стадо своє, як пастир, збере ягнят своїх, прийме їх у лоно своє і обережно поведе вперед юних».

— Амінь, — підхопила юрба.

Діти перебігали з місця на місце, крутилися під ногами, смикали одно одного за волосся, дразнили собак. Гідеон сидів з Рейчел, Джеффом, Маркусом і Дженні; Рейчел не дозволила йому сісти на траву в його гарному чарлстонському костюмі і підстелила йому клапоть тканини — всі так пишалися його виглядом.

— Амінь, амінь, — знову залунало в натовпі. Джефф раз у раз поглядав туди, де біля старого Джеймса Алленбі сиділа сліпа дівчина Еллен Джонс; Гідеон, помітивши це, насупився. Донька Маріона Джефферсона заплакала, і батько, нахилившись до неї, заспокоював її: «Цить, ну, цить».

— Алілуйя, — кивали всі головами, ритмічно гойдаючись.

Брат Пігер сказав:

— Сьогодні я не говоритиму проповіді, бо брат Гідеон, слава богу, знову з нами. Милосердний господь дарував нам свободу. Він зглянувся на наші молитви. Він винагородив нас благословенною землею, де течуть ріки молока і меду, тоді як іншим неграм нема чого їсти, ніде прихилити голову. Милосердний господь дав нам голосування і супроводив брата Гідеона в далекому місті Чарлстоні. Як це сталося? Брат Гідеон засідав там у конвенті з великими і могутніми людьми. Преблагий господь підніс його, як колись підніс отрока царя Давида. Слава богу.

— Амінь, — підхопили всі.

— Брат Гідеон повернувся до нас. Замість моєї звичайної проповіді ви почуете його оповідання. Він розповість нам, що там було. Підведись, брат Гідеон. Ставай сюди, щоб уся паства могла бачити тебе.

І Гідеон почав розповідати. Найпростішими словами він розказав про все — як він ішов у Чарлстон, як б'явся, як працював вантажником, як оселився в Картерів і як кінець кінцем став засідати в конвенті. Вперше йому вдалося пояснити їм, що означало голосування, в чому полягала суть політики реконструкції, яку проводив конвент, як буде здійснюватися реконструкція тепер, коли створено нову конституцію штату. Послідовно розповів він, які закони ввійшли у конституцію, пояснив їх, але сказав і про те, яка величезна відстань між писаним законом і його застосуванням на практиці. Конституція передбачала запровадження в штаті Південна Кароліна загальної освіти, але на це треба знайти кошти, підготувати вчителів, збудувати школи. Поки все це буде здійснено, вони повинні навчатися всіма можливими способами. Він підкреслив, що закон про

скасування расової дискримінації ще не зліквідував її. На це потрібні будуть довгі роки.

— А як же ми, тутешні люди, — спитав Гідеон — як ми зустрінемо майбутнє? От я й вирішив дізнатись, розпитатися, і про дещо довідався. Дадлі Карвелл втратив цю плантацію, передавши її іншому, а в того її забрали за несплату податків. Це значить, що рано чи пізно її буде продано з молотка. Її дістане той, хто запропонує найвищу ціну. Коли це станеться, то нас проженуть звідси, якщо ми не вживемо раніше яких-небудь заходів. Я ще не знаю, що нам робити; я багато думав про це і вирішив, що, в усякому разі, нам будуть потрібні гроші. Я ще не знаю, де ми візьмемо тих грошей, але нема причини впадати в розпач. Причини для розпачу зникли; ми бачимо перед собою щасливі нові часи; щасливі нові часи починаються.

* * *

Тепер вже не було того поспіху, тієї квапливості, яку Гідеон почував у Чарлстоні. Сонце заходило, сонце сходило; скинувши свій чорний костюм, він знов надів стару сорочку і старі робочі штани. Цілу ніч довелося йому пробути у хліві коло свині, яка ось-ось мала опороситися. Контрасти вже не були такими різкими, і невільничі халупи, що здалися йому жахливими, коли він повернувся, поступово стали тим, чим були раніше, — здавна знайомим і звичним видовищем.

Ночами він читав при світлі свічки, здебільшого вголос. Маркус, Джефф, Дженні і Рейчел сиділи й слухали. Часто до них заходив Алленбі з Еллен Джонс, іноді брат Пітер, часом ще хто-небудь. Він читав їм Уйтмена і Емерсона, дзвінки останні слова старого Джона Брауна, поеми Джона Грінліфа Уйтгера. Поезія захоплювала їх увагу, а Гідеон читав добре. Вони гоїдалися в такт ритму і тихо плескали в долоні. Джефф дивився на батька, коли той читав, і Гідеону здавалося, що скоро йому вдасться поговорити з хлопцем і дізнатися, що криється за цими темними очима і флегматичним чорним обличчям. Маркус підходив до життя легко, вражаючи Алленбі своїми здібностями до навчання. Все це було немов паузою, інтервалом: Гідеона проймало нетерпіння, яке дедалі зростало. Брат Пітер якось сказав йому:

— Згадай, Гідеон, як я говорив тобі, що ти наберешся мудрості так, як відро набирає з колодязя чистої холодної води.

— Я пам'ятаю, — кивнув Гідеон.

— Ти пішов у Чарлстон, і бог звеличив тебе там; ти повернувся звідти і не почуваш зв'язку з своїм народом.

— Це неправда, — відповів Гідеон.

— Відверни обличчя своє від бога, і бог відвернеться від

тебе, — замислено і сумно мовив брат Пітер. — Ти відвернув обличчя своє, Гідеон...

— Ні, ні, це не те, зовсім не те. Я придивлявся до всього, брат Пітер, я старався розібратися в усьому, наскільки дозволив мені мій розум. Я бачив людей у кайданах, і не бог розірвав ці кайдани, а самі люди. Я бачив поганих людей, бачив байдужих, які проте взяли в руки рушниці, щоб боронити справедливе діло. Це сталося тому, що хороші люди вирішили обстоювати своє. † з крові та страждань народилося щось нове.

— А спасіння душі, Гідеон?

— Мабуть, я дивлюся на спасіння по-своєму, бачу його в правді, в школах, у добрих законах, у гарних будинках, збудованих на місці цих халуп, де ми живемо...

А ночами Рейчел у розпачі шептала йому:

— Гідеон!

— Що таке!

— Скажи мені, Гідеон, що ти любиш мене.

— Кого ж ще мені любити?

— А чого ж ти так змінився? Не так говориш, не так поводишся... Що буде з тобою і зо мною?

— Нічого, любя, нічого.

— Ти скоро покинеш мене, Гідеон, покинеш мене...

— Ні.

— Уста кажуть одне, а серце каже інше.

— Ні, ні, — запевняв її Гідеон.

Потім капітан Голстайн приніс листа від Карлозо, в якому було написано: «Чи подумали ви про те, про що ми говорили, Гідеон? Як ви можете жити там, коли розворушено цілий світ.»

* * *

Якось надвечір вони сиділи, притулившись спинами до стіни кукурудзяного засіку, простягнувши ноги на землі, як бувало колись. Тут був Гідеон, брат Пітер, Ганнібал Вашингтон, Алленбі, Ендрю і Фердінанд, які обидва взяли собі прізвище Лінкольн. Вони задумливо жували соломинки, поляскуючи п'ятами по пересохлій землі.

— Схоже на те, що буде дощ.

— Може, і перепаде трошечки.

— Цій земельці не пошкодить трохи дощу.

— Так, не пошкодить.

— Насувається з заходу.

— Та ще й як насувається.

Гідеон сказав:

— Мені дуже хочеться, щоб ви засіяли кілька акрів бавовнику.

— Я був би щасливий, якби мені ніколи не довелося бачити, як цвіте бавовна.

— Горе з отою бавовною.

— Але ж на цій землі треба сіяти бавовну. Урожай бавовни можна продати, а нам потрібні гроші.

— А ти все про це, — зауважив Алленбі.

— Так, тут ніщо нам не належить — ні земля, ні навіть халупи, де ми живемо. Ніщо. До цього часу порядку нема, ніхто не копався в архівах, ніхто не питав, що там роблять оті негри. Та ось відбудуться перші вибори, у нас буде цивільна адміністрація, і тоді не залишиться жодного акра, не взятого на облік.

— А хто може прогнати нас з землі, Гідеон?

— Той, хто купить її.

— А хіба білий зможе обробляти сам цю землю? Йому потрібні будуть негри.

— Так, йому потрібні будуть негри, і він примусить їх працювати на тих же умовах, на яких вони працювали перед війною. Негри засіють йому всю землю бавовною, а потім їм доведеться випрошувати маленький шматочок сала, щоб нагодувати своїх дітей. Як каже брат Пітер, — це земля, де тепер течуть ріки молока і меду. А чому? Тому, що ми засіяли землю кукурудзою і зерном, тому, що ми збираємо урожай для себе, а не для когось. Але навіть за маленьку свічку, щоб читати книгу, треба платити гроші, навіть підручник для дітей коштує грошей.

— Гідеон, а хіба уряд не купить землі для негрів? — спитав Ганнібал Вашингтон.

— Можливо... Припустімо, що уряд купить землю. В уряді сидить тисяча людей, і вони не поспішають. Може, вони куплять землю через рік чи два, а може й зовсім не куплять її. Уряд може сказати: «Ось вам земля в Джорджії, переселяйтеся туди». Це негаразд. Тут ми жили, тут наше місце, саме тут. Ми повинні одержати цю землю.

— Але як?

— Купити її, — промовив Гідеон. — Працювати, заробити грошей і купити цю землю.

Алленбі сказав:

— На це треба багато грошей, Гідеон.

— Звичайно, але можна що-небудь надумати. Банки позичають гроші, — так, так, позичають навіть неграм, якщо вони бачать щось солідне; вони дадуть нам позику, коли довідаються про наші цілі, довідаються, що в нас є трохи грошей. Залізниця будує дамбу через болото, набирає людей і платить по долару в день. Усім — білим і чорним. Чому б нам не піти попрацювати шість чи вісім тижнів на залізниці?

— А врожай?

— Повернемось і зберемо врожай.

Запала довга тиша, яку порушив брат Пітер.

— Сумна річ — відбирати чоловіків у жінок, — сказав він.

Але Ганнібал Вашингтон промовив:

— Гідеон має рацію.

— Скличемо збори, — запропонував Гідеон.

Для жінок це справді була сумна річ. Перучи білизну в ручаї, вони дивилися на Рейчел, яка мовчки працювала. Всяка переміна — неспокійна річ, а віднині мала статися переміна, і хоч вона теж вела до свободи, проте це була неспокійна річ. Добре дітям, що безтурботно хлюпаються собі голі у воді, кричать, сміються й плачуть, не знаючи сорому. Але жінки — не діти. На болоті лютувала малярія, і чоловіки могли захворіти і повмирати. Болото — це зачароване місце. Рейчел мовчки полоскала і викручувала сорочки; побачивши, що Дженні впала, вона закричала:

— Дженні, Дженні, вилазь з води! — і потім знову замовкла.

А тимчасом інші жінки так чудно дивилися на неї...

Алленбі спитав Гідеона:

— Ти візьмеш Джеффа з собою?

— Так... він дужий, як дорослий чоловік.

— Я б не брав його, Гідеон.

— Чому?

Вони сиділи в тій частині сарая, яка правила Алленбі за школу. Його кафедрою був ящик з-під продуктів. З відчинених дверей лилася широка смуга світла. На ящику лежала пачка дешевого паперу, застругані вугільні олівці. Тут наче витав дух дітей, якого Гідеон не міг визначити; повітря було насичене їх жаждою до знання, їх духовним голодом, хоч самі діти давно порозходилися по домівках. Гідеон одного разу був на уроці, і неймовірно терпіння старого вразило його.

— Вони — як ті маленькі звірята, — сказав він тоді.

— Звичайно, а чого ж ти сподівався? Але вони вчаться.

Іх запал був очевидний, а Алленбі був хороший, терпеливий учитель.

— Чому не треба брати з собою Джеффа? — знову спитав Гідеон, дивуючись з того, що досі не знайшов нагоди поговорити з Джеффом.

— Це важко сказати. Мабуть, тому, що він весь — вогонь. Чи знаєш ти, що діється в його душі, Гідеон?

Збентежений Гідеон нічого не відповів.

— Він уже вміє читати і писати. Він всмоктує все в себе, як губка. Він хоче всмоктати цілий світ, і так швидко, що це лякає мене. Він знає, чого він хоче, Гідеон. Він хоче бути лікарем.

— Звідки ви знаєте?

— Він сказав мені.

— Мені він нічого не говорив, — сказав Гідеон.

— А ти коли-небудь питав його?

Гідеон похитав головою, і Алленбі провадив далі:

— Чи придивлявся ти коли-небудь до себе, Гідеон? Пам'ятаєш ту людину, що йшла пішки в Чарлстон? То було не дуже давно, але ти тепер не та людина. Чи питав ти себе коли-небудь, що сталося з тобою, що сталося з усіма нами, що діється з світом, де ми живемо? Коли ти засідав у конвенті і планував велику зміну, чи спадало тобі на думку, що ця зміна буде як родові муки?

— А що ви хотіли сказати про Джеффа? — повільно спитав Гідеон.

— Про Джеффа? Він твій син. Якщо ти візьмеш його з собою на болото, він зароблятиме по долару в день. Я не кажу, що це було б погано. Але нам треба зробити почин; тут поки що нема шкіл, а він міг би відвідувати школу на півночі. У Массачузетсі є школи, куди приймуть чорного хлопця, виховують його, навчать...

— Але я не знаю, як... — збентежено сказав Гідеон.

— У тебе є друзі в Чарлстоні. Адже і Кардозо міг би дати тобі пораду.

— Як, просто відіслати його з дому? — спитав Гідеон.

* * *

Джефф брав Еллен з собою в соснові ліси; він розповідав їй про безліч речей, малих і великих, що оточували її.

— Ось, — говорив він їй, — жаба стрибає по дорозі коло твоїх ніг.

Заходило сонце, і він казав їй: «Воно схоже на розквітлу троянду».

Вітер вона відчувала сама.

— Це наче чиясь рука торкається тебе, — пояснювала вона йому.

Спочатку страхи оточували Еллен глухою стіною, і тільки завдяки якомусь чудові Джеффу вдалося пробити цю стіну.

Вона жила в глибокій темній печері, де не було ні світла, ні барв. Джефф не робив жодного руху, жодного кроку, не казав слова, що могли б злякати цю сліпу дівчину, яка була для нього найпрекраснішою істотою в світі. Він водив її з собою на луки, і вона навпомацки знайомилася з польовими квітами, луговими травами. Одного разу він роздушив в її руці дику полуницю.

Алленбі жив у хатині, що йому збудували негри; він не заперечував, щоб Джефф приходив туди і читав уголос його книги Еллен, тоді як вона поралася в хаті. У старого дядька Секстона, який помер рік тому, Джефф навчився розповідати чудесні казки про птахів, тварин і плазунів, які розмовляли між собою своєю мовою, жили своїм особливим дивним життям; він розповідав Еллен Джонс і ці казки.

Рейчел знала, що він закоханий, розуміла його грубувату ніжність, яка так нагадувала їй Гідеона, і кожного разу була Маркуса по пальцях, коли той сміявся з Джеффа. Проте її засмучувало, що дівчина сліпа; сліпа дівчина потребувала догляду. Що не кажи, сліпа жінка — тягар для чоловіка. А Джеффу вже було майже стільки років, скільки було Гідеону, коли він одружився. Чоловік потребує жінки, а жінка — чоловіка, але вони повинні бути рівні в усьому, як дві шальки терезів.

Алленбі сказав їй:

— Все буде гаразд, Рейчел, вір мені.

— У лісі, на відстані півмилі від південних полів, була просіка площею понад акр, густо вкрита пнями й заллята гарячим сонячним промінням. Сюди прилітали мишоїди, сідали на гнилі пеньки і кивали один до одного; тут грілися на сонечку гадюки, згорнувшись кільцем. Сюди Джефф приводив Еллен; тут зручно було сидіти на гарячому піску, притулившись до поваленого дерева, і почувати себе на самоті.

Джефф міг сидіти тут цілі години, відтворюючи своїми оповіданнями в уяві дівчини незримий для неї світ. Хмарка, що пропливала високо в небі, голуба сойка, а часом і його власні мрії перетворювалися в його устах на якісь химерні картини.

Поволі, дуже поволі до її свідомості почали доходити події зовнішнього світу, часткою якого була вона сама. Вона починала розуміти, що перебуває серед друзів, серед ласкавих людей, чула на протязі цілого дня людські голоси, сміх дітей, вигуки людей, що кликали один одного; часткою цього світу було й те, що Джефф сказав їй одного дня: «Я так ніжно люблю тебе, Еллен!». Іншим разом, коли він обняв її, вона сказала йому: «Не роби мені боляче, Джефф, прошу тебе». І він зрозумів, чим було і є жигтя для цієї дівчини. Це було дивно, незвичайно; йому хотілось усе зрозуміти, і нікого було спитати, а інші хлопці його віку ховалися в кущах на березі річки, підглядали за дівчатами, що купалися, ганялися за ними і тягли їх в траву...

— Ким ти хочеш бути? — спитала його одного разу Еллен.

— Ким би я не хотів бути, але доб'юся свого.

— Але ким саме?

— Тим, ким був твій батько, — відповів Джефф; він перший наважився заговорити з нею про її батька.

— Лікарем? — спитала вона.

— Так, лікарем, — відповів Джефф.

Він намагався уявити собі, що таке лікар. В їхньому селі лікар був невіглас, п'яниця, з бородою, завжди брудною від тютюнового соку. Якось, коли одна негритянка лежала при смерті, Джефф чув, як люди говорили щось дике й безглузде про лікарів. Він хотів спитати Гідеона: його батько мусив усе знати, та хоч як він поважав і любив Гідеона, але не наважився заговорити з ним про це. Він спитав Алленбі:

— Що таке лікар?

— Людина, яка лікує хворих.

— Справді?

За кілька миль від плангації в хаші жила бідна стара жінка, яка вміла замовляти хвороби, робила і продавала чудодійні талісмани.

— Як та жінка? — розпитував він.

— Ні, не так, а з допомогою науки, знаючи, від чого люди хворіють.

— А від чого вони хворіють?

Так усе й почалося, і тепер, ведучи Еллен за руку в сосновий ліс, він сказав їй:

— Мене збираються послати звідси.

— Послати тебе? Куди?

— Мабуть, на північ. Щоб я вивчився на лікаря.

Це було неймовірно. Вона спитала з благанням в голосі, хто залишиться тут, коли він поїде. І Джефф зрозумів, що після його від'їзду вона знову порине у пільму. Ніколи раніше це не спало на думку.

— Я люблю тебе, — сказав він, — тільки тебе.

— Але хочеш поїхати?

— Так, я хочу поїхати, — сказав він розпачливо. — Але я повернуся, напевно повернуся, присягаюся, що повернуся...

Гідеон розповів Рейчел про все тільки тоді, коли одержав відповідь від Кардозо. Кардозо писав, що це можна влаштувати. Джефф мусить приїхати до нього в Чарлстон. Він напише Фредеріку Дугласу та ще кільком своїм друзям на півночі. Двадцять п'ять доларів вистачить на деякий час, і Кардозо влаштує так, що Джефф зможе поїхати у Бостон морем.

Тоді Гідеон і розказав Рейчел про все.

— Чи далеко звідси той Бостон?

— За тисячу миль, здається, — відповів Гідеон. — Та чи розумієш ти, Рейчел, що це значить, — наш син, дитина, народжена в рабстві, їде в Бостон учитися, стане лікарем?

Рейчел кивнула головою.

— А ти, мабуть, думала, що я хочу взяти його з собою? — спитав Гідеон.

Рейчел знову кивнула. Гідеон обняв її.

— Мое маленьке дівча буде пишатися своїм сином, буде страшенно пишатися ним... Побачить, як він вийде на широку, славу дорогу.

— Я знаю, — сказала Рейчел.

* * *

Начальник будівництва, високий, бородатий янкі з обличчям малярка, в заляпаних бологом шкіряних чоботях, одягнений у наскрізь вогкий костюм, сказав Гідеону:

— Ти говориш від імені всіх цих людей?

— Так.

— Скільки вас?

— Двадцять два, — сказав Гідеон.

— Кожному принести з собою лопату, сокиру і мотику. Долар на день. Сім робочих днів на тиждень. Від сходу до заходу сонця. Виплата по вівторках.

— Гаразд, — кивнув Гідеон.

Начальник показав рукою на халупу, де містилася контора.

— Хай підпишуться або поставлять хрестики.

Гідеон, Трупер і Фердінанд Лінкольн працювали лісорубами в хащі по коліна в болоті і воді, і їхні сокири цілий день рубали дерева. Для більшості чорношкірих, з яких склалися робочі бригади, праця на будівництві залізниці була першою роботою по найму. Коли залізнична компанія янкі послала вербувальників в околицьні міста для набору робітників, місцеві купці похитували головами і говорили:

— Марна витрата часу! Негр не буде працювати без хазяїна, не почуваячи над собою батога. Це неподобство, — говорили вони, — платити неграм по долару на день; це зіпсує і розбестить їх. Де це чувано — така платня?

Янкі-бригадири та інженери знизували плечима і далі вербували негрів.

— В усякому разі, — говорили місцеві жителі, — не можна спорудити дамбу через болото, з того нічого не вийде. Так їм і треба, отим проклятуцим янкі.

Проте, хоч як це дивно, дамба росла. Коли поміст із складених навхрест деревин і гілок опустився у воду, інженери звеліли засипати його гравієм і покласти новий поміст. Коли пішли дощі й перетворили болото на якесь море багна і мулу, схоже на дьоготь, люди стояли по груди в липкій грязюці і навпомацки спускали колоди. Москіти і малярія виводили з лав людей, які тремтіли в пропасниці; їх забирали в госпіталь, і тоді знову з'являлись оголошення про набір робітників. Незабаром зник той ентузіазм, з яким дехто з місцевого населення спершу зустрів звістку про те, що прокладатиметься залізниця на південь. Для колишніх плантаторів, наглядачів і погоничів рабів було щось зловісне, чуже, фатальне в цій, створеній у Новій Англії, керованій Новою Англією залізничній компанії, що прокладала залізницю тим самим необміркованим, неймовірним способом, яким Шерман свого часу пробивався до моря.

Але для негрів це було чимось іншим. Уперше Гідеон побачив зв'язок праці з усім життям і цивілізацією. Бувши рабами, він і його земляки робили з року в рік, нічого не маючи, нічого не заробляючи, робили як мули або воли. Тепер залізниця оповістила про товар, який вона хоче купити. Цим товаром була праця. Гідеон та його земляки прийшли і продали свою працю по долару в день, а внаслідок їх праці створювалась матеріальна цінність і мрія: залізничний насип, блискучі сталеві рейки,

поїзд, що гуде вночі. Вони підуть звідси вільними людьми, людьми з грошечками, і тоді настане їхня черга купувати. А після них лишиться те, що було збудовано їхньою силою і потом.

Гідеон не знав, чи можна збудувати залізничну колію невільницьким трудом. Він знав тільки, що ніколи, навіть під ударами батога, раби не працювали так, як тепер. Його бригада рубала дерева й очищала колоди для помосту. Два чоловіка кидаються на дерево — один знизу, другий згори, вісім ударів по молодій парості, вигук, що котився луною: «Дерево, дерево!», сплеск від удару дерева по воді, удар за ударом сокирою по гіллі, і от вісім чоловік підіймають дерево і кидають на сани, запряжені мулом. Люди працювали голі по пояс, їх чорні тіла вилискували, м'язи напружувались. Спершу вони співали старих невільницьких робітничих пісень, але справа не ладилась: ритм тепер був інший, змінився темп, і вже не стало тужіння. Так, спершу без слів, зародились нові пісні. Пісня була потрібна, і перші слова відбивали найпростіші думки: «Стара деревина не любить сокири, стара деревина не любить сокири...» З'явилися слова, з'явилась мелодія...

Гідеон ослабнув. Коли наставала ніч, боліло все тіло, і в нього було одне бажання, одна думка: кинутися на тверде ліжко в бараці і спати. Спати, робити і їсти — це було все; він починав питати себе: «А де ж навчання, спочинок, книжки, все інше, крім роботи, при такому житті?» То був крок вперед від рабства, ціла ера в цивілізації, та хіба можна зупинитись на цьому?

Іх годували три рази на день: м'ясо, картопля, рис — їжа досить добра, хоч і одноманітна. Люди ставали в чергу, і їм насипали в жерстяні миски — це була єдина перерва за чотирнадцять годин роботи на день. Люди спали в довгих, нашвидку збудованих дерев'яних бараках і в колишніх армійських патках.

Келлі, начальник четвертої бригади, сказав головному інженерові Ріду:

— Дайте мені з десяток таких бригад, як моя, і я прокладу вам залізницю аж до пекла.

А Рід, який служив під час війни в інженерних частинах, відповів:

— Заждіть трохи, і пекло ви матимете тут.

Знову насунула хвиля малярії, і слова Ріда справдились: болото перетворилося на пекельну піч; день і ніч дзижчали рої москитів. Джордж Райдер, один з людей Гідеона, захворів на малярію і через чотири дні помер. Ганнібал Вашингтон разом з братом Пітером відвезли тіло додому, щоб жінки побачили похорон, поплакали і їм хоч трошки полегшало від того. Хоч би там що, — жертви були неминучі. Гідеон перейшов у бригаду, що засипала гравій, потім тесав горішину для шпал. Якось уночі вони почули пронизливий гудок: то вперше йшов робочий

поїзд. Вода на болоті спадала, багно висихало й репалось; спека збільшувалась, але, незважаючи на це, умови для роботи кращали. Шар гравію та щебню вкрив поміст, і пролягли сталльні рейки — путь для робочого поїзда.

У Гідеона боліла голова, коли він намагався збагнути все це. Одного разу Ганнібал Вашингтон спитав у нього:

- Гідеон, а на півночі білі теж так працюють?
- Може, і так.
- Ні відпочинку, ні розваги, ні жінок?
- Можливо, що й так.
- Ти вважаєш, що це справедливо, Гідеон?
- Не знаю, може потім зрозумію.

* * *

Це трапилось, коли чоловіки були на болоті. Трупер мав доньку, на ім'я Джессі, було їй чотирнадцять років, і це сталося з нею. Джессі могла тільки уривчасто й плутано розповісти, як вона, гуляючи, замріялась і заблукала на старій дорозі, коли побачила двох білих, що їхали на бричці, запряженій мулом. Вони закричали їй: «Гей, ти... йди-но сюди!» Вона кинулась тікати полем, а вони погналися за нею. Вона тікала в терни, впала, а ті витягли її звідти, здерли з неї одягу і згвалтували. Вони довго сперечалися, вбивати її, чи не вбивати, але нарешті пустили, і вона прибігла додому, гола, напівбожевільна від жаху.

Почувши про це, Трупер сам напівзбожеволів; реакція його була бурхлива — йому хотілося вбивати. Він присягався пеклом, що вб'є білого. Гідеон і брат Пітер умовляли і переконували його:

- Йй-богу, доскочиш, що тебе повісять.
- Ну, і нехай.

— А що з того вийде? — спитав нарешті Гідеон з холодною люттю. — Ти говориш як дурень... ти не зробиш цього. Сім тижнів робили ми на цім болоті — заради чого? Спитай сам себе, Трупер: заради чого? Людина вмерла від малярії, її відвезли й поховали. За весь цей час нам не довелося полежати горілиць і подивитись на голубе небо, побачити жінку. Заради чого, спитай себе?

— Заради чого? — тупо спитав Трупер.

— Заради нового життя, будь ти проклятий, зрозумій це!

— Звичайно, ти вмєш красно говорити, Гідеон, красно і голосно. Пішов у Чарлстон, запишався, зазнався. Злизав вершки... Сидів з причепуреними неграми та білими...

— Дурню! Я пішов у Чарлстон, бо повинен був іти. Я прийшов туди наляканий, принижений, бо там було стільки такого, чого треба боятись, та й тепер ще є, так...

Він обняв рукою Трупера і сказав:

— Слухай, чоловіче, те, що трапилося — жахлива річ. Сумна і жахлива. У дівчинки глибока рана. Але ця рана загоїться, Трупер, рани гояться. Вона забуде. Подумай краще про нас з тобою — як і що. Ти маєш жінку, ти маєш інших дітей. Ми повернемося з роботи на болоті майже з тисячею доларів... Чуєш, Трупер, майже з тисячею доларів... Ніколи в світі не було в негра стільки грошей. Досить, щоб напитися досхочу, досить, щоб піти до жінок. Силу гарних спокусливих речей можна купити на ці гроші: колєнокоровий одяг, цукерки, бог знає ще що, Трупер. Це спокусливо, але я говорив з людьми, і вони сказали: «Гаразд, Гідеон, відклади ці гроші, купимо землю». Ради чого йдуть вони на таку жертву — ці старі неосвічені негри-раби? Чому в них така надія, така віра в майбутнє?

Трупер сумно похитав головою.

— Я скажу тобі, чому. Майбутнє настає помалу, як завтрашній день. Буває так, що сонце заїде, і людина не може заснути; тоді вона каже собі: ніколи не прийде завтра, ніколи вже не буде сонячного сходу, ніч буде тягтися весь вік; людина крутиться, і перевертається, і лічить довгі, сумовиті години, коли їй не спиться? Але час минає, і завтрашній день вже близько — він надійде. Так і ці старі лихі діла зникають поволі. Часом ще лінчують негра, гвалтують бідну маленьку негритянську дівчину. Але все це минає.

Читаючи Рейчел листа від Джеффа, Гідеон хотів описати їй ту школу, де вчився хлопець. Йому здавалося дивним, що написаний чітким, старанним почерком лист був єдиним відбитком його сина. Гідеон намагався перекинути міст між собою і сином, а ще більше між сином і Рейчел, Дженні і Маркусом. Коли Дженні і Маркус допитувались, де був той Массачузетс, Гідеон тільки й міг сказати їм: дуже, дуже далеко. Це таке місто, де живуть янкї.

— Самі янкї?

— Мабуть, самі янкї, — відповів Гідеон. — Ось тут розповідається про місто, слухайте: «Ворчестер — гарний, у ньому багато людей; це велике місто. Спершу тут здається страшно, але потім звикаєш».

— Це як Чарлстон? — спитав Маркус, хоч він мав найневиразніше уявлення про Чарлстон.

— Еге, мабуть, як Чарлстон, — невпевнено відповів Гідеон, і став читати далі:

«У нас у пресвітеріанській вільній академії вчать чотирнадцять учнів, усі вони, як і я, кольорові хлопці, тільки більшість з них — сироти, що не мають ні батьків, ні матерів, не так, як я. Преподобний Чарлз Сміт і преподобний Клод Саусвік,

який належить не до пресвітеріанської церкви, а до унітарної, навчає нас читати, писати, арифметику, латині, історії, географії...»

— Що таке унітарна церква?

Цього Гідеон не знав, але він міг пояснити, що таке географія і латинь. Латинь — це мова, якою сотні років тому розмовляли люди, що жили в іншій країні.

— А вони й тепер розмовляють цією мовою?

Гідеон не був певен цього, так само не міг він сказати, чи збираються послати Джеффа в цю країну. Він читав далі:

«Ми вчимося й спимо у приміщенні за пасторським домом, яке зветься флігелем. Жіночий комітет варить нам їсти і дає нам одяг. Це чиста і добра одежа, дуже мало ношена. За це ми відробляємо: косимо траву, миємо вікна та замітаємо й прибираємо церкву. Нам дають за це щотижня десять центів на дрібні витрати. Я нудьгую без вас, але почуваю себе тут щасливим. Перекажіть Еллен, що я і за нею скучаю...»

Рейчел витерла сльози, але Маркус і Дженні перенеслися уявою до Джеффа, на північ і почали обговорювати захопливі подробиці, описані ним.

— Бачите, — сказав Гідеон, — як йому там добре.

Гідеон тепер міг мріяти разом із Джеффом. У листах він зблизився з Джеффом більше, ніж будь-коли в житті; в одному з листів Гідеон писав: «Читай книжки, які пише Чарлз Діккенс. Вони навчать тебе розуміти, що таке братерство, що таке хороші і погані люди».

Перше ніж почати переговори про землю, Гідеон навідався до Абнера Лейта. Одного ранку він підійшов до будинку Абнера, сперся на огорожу, чекаючи, поки білий помітить його. Місіс Лейт вийшла на поріг, глянула на Гідеона і повернулася в дім. Джиммі підбіг до Гідеона і сповістив його, що Абнер годе свиней.

— Як тебе звуть, негр? — спитав хлопчик.

— Гідеон Джексон.

— Я бачив тебе колись.

— Правда, — кивнув головою Гідеон. — Ти, може, пригадаєш, як я проходив тут минулої осені.

— Так.

— Скільки тобі років, хлопче? — спитав Гідеон.

— Десять.

— До школи ходиш?

Хлопець усміхнувся і покрутив головою:

— І не збираюсь.

Абнер вийшов з хліва і кивнув Гідеонові головою:

— Добридень.

— Добридень, містер Абнер, — відповів Гідеон. — Я бачу, у вас добрий урожай кукурудзи. Засіяно й кілька акрів бавовника. Цього року цей урожай дасть чимало грошей, це зисковий урожай.

— Якщо я зберу його, — сказав Абнер.

— Збереже!

— Дуже добре, що ти так оптимістично дивишся на речі, — мовив Абнер. — Може, ти прийдеш допомогти?

— Може, і прийду.

Абнер сплонував, підтягнув штани й обтер руки об одяг.

— Я чув, що ти робиш на залізниці? — зауважив він.

До них підійшов Пітер і шестирічна донька Абнера, яка вхопилась за батьків пояс і дивилась на Гідеона з-під рудого волосся.

— Працюю.

— От як скотився вниз цей чванькуватий негр, що засідав у конвенті.

— Може, і так, а може, і ні. Залежить від того, як подивитися на це, — усміхнувся Гідеон.

— Скидається на те, що негри збираються керувати штатом.

— Я не сказав би цього, містер Абнер.

— Не сказав би?

Гідеон спитав:

— Дозвольте мені зайти, містер Абнер? Пересохло в горлі, і я був би вдячний за склянку води.

— Я витягну, — закричав Пітер і побіг до колодязя.

— Заходь, — сказав Абнер коротко і провів Гідеона до розлогого тинистого дерева. Хазяїн присів напочіпки, а Гідеон опустився коло нього. Пітер приніс жерстяну чашку води, і Гідеон напився й подякував.

— Добрий у вас колодязь, — зауважив він.

Абнер сказав:

— Вода завжди свіжа. Колодязь у мене в холодку.

— Нічого кращого нема, як добра холодна вода.

Знову вийшла на поріг жінка Абнера, подивилась на них і повернулася назад.

Гідеон сказав:

— Добрі часи не так часто настають, щоб від них відвертатися.

— Що ти маеш на думці?

— Я вважаю, що тепер будуть кращі часи, ніж до війни, — повільно відповів Гідеон. — Може, буде важко обробляти плантації, але дрібним фермерам, певно, пощастить. Ще ніколи їм так не щастило.

— Еге.

— А все ж таки, — мовив Гідеон, зриваючи суху стеблину і

замислено жуючи її, — добрі часи — це одна річ, а мрії дурня — то інша.

Абнер мовчав; він кинув оком на сонце, ніби прикидаючи, скільки уже сидить тут Гідеон. Підійшов гончак, обнюхав Гідеона і простягся на землі. Діти порозходились. Жінка Абнера гукнула з дому:

— Пітер, іди-но сюди, чуєш?

— Подивіться з цього погляду, — промовив Гідеон. — Хто давне пом'яне, хай лиха не мине, але нема жодної людини, якій би війна не заподіяла лиха. Жінки дома робили, страждали і надіялись; а ми повернулися, засукали рукава і сказали: якимось зарадимо лихові. Добули зерна, добули одну-дві тварини. Посіяли трохи зерна та овочів. Ось і ви чимало виорали, як на одну людину — кукурудза, бавовна, — є від чого підірватись. Ну от, діждалися врожаю, яким пишатись можна. Але хто ж хазяїн цієї землі, яку ви орете, містер Абнер?

— Хто хазяїн? — Абнер пильно подивився на Гідеона. — Хай буду проклятий, коли знаю... Хай я буду проклятий, коли це мене турбує. Колись земля належала Дадлі Карвеллу, потім, здається, вона дісталася Фергюсону Уайту. Кажуть, що Уайт переїхав у Техас.

— Так, правда, вся земля пішла за податки, — кожен фут і акр, що належали Карвеллу.

— Гаразд, хай їм біс. Йй-богу, в мене нема грошей на податки.

— У тому й річ, — спокійно мовив Гідеон. — Земля Карвелла продаватиметься з аукціону в Колумбії, десь у жовтні. Я довідався про це від федерального комісіонера. Її, мабуть, продаватимуть ділянками по тисячу акрів кожна, не менше. Коли її продадуть, де ми тоді подінемося, містер Абнер?.. Де подінетесь ви?

— Буду там, де й є, — відповів уперто Абнер. — Нема ще в світі такого проклятушого янки, який наказав би мені забиратися геть, нема такого проклятого рабовласника, який звелів би мені покинути це місце. Я бився всю війну і... що я, чорт його бери, маю за це? Ні, сер! Я твердо сиджу тут, на цій землі, і ніхто не звелить мені рувати звідси.

— Прошу пробачити, містер Абнер, але зважте, що ви говорите. Ніхто не звелить вам забиратися геть. Гаразд, але подумайте, що трапиться. Коли прийде шериф, що ви будете робити? Опиратися законові? Ви збираєтесь боротися з плантатором, який спирається на наказ і на закон? Як ви зможете це зробити?

— Я не хочу, щоб негр повчав мене.

— Гаразд, заждіть хвилинку, містер Абнер. Як ви ставитесь до негрів — то ваша справа, і про це не будемо тепер сперечатися. Але дозвольте мені сказати: що б ви не почували до негрів, вони вам не вороги.

Абнер холодно сказав Гідеону:

— Можете забиратися звідси під три чорти.

— Звичайно, можу, — сказав Гідеон, стиснувши зуби, — я можу піти звідси. Землю Карвелла продадуть з молотка, і тоді ви зненавидите весь світ, але що ви робитимете? Я вам щось скажу, містер Абнер, хочете ви мене слухати, чи ні. Я й мої земляки пішли робити на болото, щоб на зароблені гроші купити землі. Людина без землі в цій країні не краща за раба. Між чорними і білими рабами нема великої різниці, містер Абнер! Ми маємо тепер близько тисячі доларів, і коли знайдемо банкіра, який дасть нам позику під закладну, ми зможемо піти на аукціон і купити кілька ділянок по тисячі акрів. Приємно буде брати участь у торгах, купуючи клопоть землі.

Абнер Лейт похитувався, сидячи напочіпки, вп'явшись очима в землю і креслячи пальцями якісь чудні узори. Минали хвилини, а білий нічого не говорив, тільки пильно дивився на свої великі кощаві руки з рудим волоссям, що стирчало на них, як виткий, цупкий дріт, дивився на шрам коло зап'ястя, — слід від багнета янкі. Дивлячись на нього, Гідеон намагався зрозуміти боротьбу, що точилася в душі Абнера, сповненій суперечностей, що краяли його серце весь вік. Кого він ненавидів? За що воював? Заради чого? Людина не лишається тією самою після того, як цілі роки марширує, убиває і старається не бути вбитою. Людина повертається додому, знову берегється до плуга, знову годує своїх свиней, але вона вже не та, що була.

— В мене нема грошей, — нарешті відповів Абнер стомлено і вже не таким гострим тоном. — Чотири долари шість центів — оце і все, що є в моїй хаті, Гідеон.

— Вам і не треба грошей, — відповів Гідеон. — Мені потрібні компаньони, сім'ї. Наших грошей вистачить на те, щоб зробити справу, інакше діло не вийшло б. Тут у Карвеллі є двадцять сім чорних родин і сім білих — усі живуть на чужій землі. Їх усіх або вирядять звідси, або вони залишаться дрібними орендарями, коли земля буде продана. Припустімо, на кожную сім'ю треба вісімдесят-дев'яносто акрів землі, більше чи менше, це вже видно буде. В тому числі — маленька ділянка лісу для палива, клопоть вигону, орне поле. Трьох тисяч акрів вистачить, щоб дати кожному по ділянці.

— А чого ж ти хочеш від мене? — спитав Абнер. — Що я для тебе коли зробив? Я не люблю негрів і не якийсь проклятий скалавег, щоб тобі личило до мене підлизуватись.

— Це правда, — погодився Гідеон.

— То в чому річ?

— Гаразд, — мовив Гідеон. — Ось слухайте лише: в нас на півдні є чотири мільйони негрів і вісім мільйонів білих. У Південній Кароліні чорних трохи більше. Світ уже ніколи не повернеться до старого ладу, — війна знищила старий лад. Конвент і вибори створюють нове життя для нашого Півдня. Яке ж воно буде, оте нове життя, містер Абнер? Здається, воно не дуже змі-

нились: ті самі трухляві старі халупи, де жили люди до війни, ті самі погані почуття, та сама ненависть, те саме темне нещасття. Де ж це нове життя? Воно не може прийти само собою; ніщо не приходить само собою. Усе треба зробити власними руками. Залізницю прокладено через болото тому, що прийшли туди люди і взялись до роботи... Балачками не зробиш цього. Ну от, так само й тут. Земля тут добра, країна ця дасть і молоко, і мед, коли добре обробити її. І не холодно тут, як у країні янкi, і не стільки хвороб, як на пониззі ріки. Тут є хороші люди, хороші білі і хороші чорні.

— Поки проклятуці янкi не розорили цю країну, — додав Абнер.

— Розорили? Війна — це сумна річ, сумна і спустошлива. Я взяв рушницю, ви взяли рушницю, і воювали один проти одного. Заради чого? Звичайно, янкi прийшли сюди, визволили негрів, і через це, мабуть, половина плантаторів розорилась. Але скільки тут плантацій? Гляньте навколо себе... всюди, куди не кинеш оком, простяглися землі Карвелла. Я був рабом, а тепер я вільна людина. Ви живете так само, як і до війни, а може й краще. Ніколи до війни не було у вас надії на власну ділянку. Кожен дюйм доброї землі був частиною чиеїсь плантації. Білим біднякам залишалося болото, або соснова зарость, де доводилось вирощувати урожай. Янкi залишили нам землю і, може, трохи надії...

Абнер колупав грязюку пальцем.

— Кажі далі, — сказав він.

— Гаразд. Яке в нас може бути майбутнє, крім того, яке ми самі створимо? І нічого путнього не буде, поки ми не зробимо його однаковим для чорних і білих. І не буде кінця-краю ненависті, коли майбутнє не належатиме разом і білим, і чорним. Ми лише зможемо купити землю, коли до нас приєднаєтесь ви, Макс Бромлі, брати Карсон та Фред Мак Г'ю.

— Вони не пристануть.

— А може й пристануть, містер Абнер. Наш світ змінюється. Тепер у нас, негрів, є невеличка школа для дітей. Чому б і вашим дітям не відвідувати її? Колись уряд збудує в цьому місці справжню гарну школу. Що заважає вашим дітям ходити до школи разом з моїми, крім того, що одне біле, а друге чорне?

Абнер похитав головою. Гідеон сказав:

— Про це треба подумати, містер Абнер. Потрібен час, я згоден з цим. Але я не бачу причини, чому б вам не пристати до справи з землею.

— Мені не треба милостині від проклятих негрів, — уперто відповів Абнер.

— Це не милостиня, це має підтримати мене. Коли я прийду до банкіра і скажу, що білі теж беруть участь у цій справі, це мені дуже допоможе.

— Хай так, — помовчавши, сказав Абнер.—Звілки ти знаєш, що нам продадуть цю землю?

— Я говорив з земельним агентом, янкі. Він каже, що буде відкритий аукціон, і земля дістанеться тому, хто дасть найвищу ціну.

— Може, ти брешеш?

— Можливо, — відповів Гідеон.

Вони глянули один одному в вічі, і вперше за весь час Абнер усміхнувся.

— Хто візьме на себе купівлю?

— Мої земляки хочуть послати мене. Це ще не вирішено. Ми обміркуємо цю справу.

-- Я за тебе.

— Виходить, ви пристаєте до нас? — спитав Гідеон.

— Пристаю.

— Я радий і охоче потиснув би вам руку, містер Абнер, — промовив Гідеон.

Абнер Лейт уперше за своє життя потиснув руку негрові.

* * *

Після двогодинних переговорів брати Карсон приєднались до справи і внесли в фонд шістдесят п'ять доларів. Макс Бромлі крутив головою на всі доводи Гідеона; він не хоче мати справу з неграми, та й край. Фред Мак Г'ю приєднався, так само, як і його шуряк Джейк Саттер. Три дні довелося Гідеонові умовляти негрів.

— Навіщо нам білі? — допитувались вони. Гроші були їхні. Хіба не помер один з них на болоті?

Гідеон пояснював їм. Він повторював знову і знову. Щонайменше половина їх була на його боці з самого початку, і кінець кінцем решту теж було переконано. Гідеон тріумфував. Вперше за кілька довгих місяців він почував радісний трепет перемоги. Тепер, тримаючи Рейчел в обіймах, він почував таке саме щастя, як колись давно.

І от, через чотири дні після побачення Гідеона з Абнером Лейтом, той прийшов до Гідеона з двома своїми хлопцями. Він сказав Гідеонові:

— Я порадився з Еллен, і вона вважає, що їх слід трохи навчити грамоти.

Хлопці верещали, виривались, борсались. Абнер дав їм кілька стусанів і пригрозив, що битиме їх ще дужче, коли вони не вгамуються. Йому й самому не легко було перемогти свій сором за те, що зважився прийти сюди, до негрів; Гідеон розумів це і намагався допомогти йому. Він сказав:

— Дякую вам, містер Абнер. Це — початок.

Абнер кивнув головою, постояв трошки, нічого не кажучи, а тоді повернувся й пішов.

Як Гідеон вирушив у далеку подорож, і як він водночас уклав угоду і зробив вибір.

Карл Роббінс, віце-президент першого національного банку штату Колумбія, похитав головою і сказав Гідеону, що його це не цікавить. Ні, зовсім не цікавить. І він злегка посміхнувся, щоб виявити своє ставлення до цієї справи. У містера Роббінса була масивна лиса голова, волосся пісочного кольору, маленькі голубі оченята, гладка, м'ясиста шия, що, здавалось, підпирала йому череп. Він сказав Гідеонові поблажливо.

— Бачите, Джексон, діло робиться не так просто; якби робилося все так просто, запанував би хаос. Ви прийшли до мене з тисячею доларів, заявили, що репрезентуете якусь строкату юрбу негрів і білої погані, скватерів з плантації Карвелла, і пропонуєте, щоб я вам дав позику на купівлю землі з прилюдних торгів. Це щось зовсім фантастичне.

— Не просто позику, — відказав Гідеон. — Ідеться про позику певної суми під закладну.

— Слухайте, Джексон, — перебив Роббінс, — зрозумійте мене. Тепер важкі часи; тепер доводиться добре подумати, перше ніж узяти закладну, тим більше закладну на землю, якої ще нема. Яку гарантію можуть дати кілька негрів-бродяг?

— Пробачте, сер, містер Роббінс. Ми не бродяги. Більшість з нас прожила на землі, на цій землі, весь свій вік, обробляла її, збирала з неї три власних урожаї. Якби ви прибули в Карвелл та подивились, ви думали б інакше, я певен.

— Я не звик, щоб негри повчали мене, як мені думати, — промовив Роббінс.

Містер Роббінс, сер, я цього не мав на думці. Я дію з добрим наміром, чесно, вірте мені, сер. Єдина наша надія — придбати кілька акрів землі.

— Не розумію, чого вам треба, — нетерпляче сказав містер Роббінс, глянувши на годинника і кивнувши головою охоронцеві, що стояв недалеко за загородкою. — Коли ви виявите добрий намір і бажання працювати, той, хто купить землю, залишить вас там, щоб ви робили на ній. Треба сказати, я проти того, щоб негри володіли землею, це зіпсує їх. Мені шкода, Джексон, але я занята людина...

Тут підійшов охоронець, узяв Гідеона за руку і вивів його.

* * *

Рейчел говорила йому:

— Все буде гаразд, Гідеон, — вір мені... Я знаю, все обернеться на добре. — Гідеон слухав її, а сам дивувався, чому це стільки людей з його народу думають отак — завжди тільки про

сьогодні, а не про завтра. Те, що ввійшло в плоть і кров рабів, не скинеш за одну ніч, як кайдани. Він повернувся додому нещасний, прибитий, але Рейчел тільки зраділа, що він знову дома. Він почав майже люто:

— Невже ти не бачиш... — але урвав, коли Рейчел сказала:

— Все буде гаразд, аби тільки ти схотів, Гідеон, любий мій.

Він усміхався, дивлячись на неї, на її округлі форми, повні щоки, маленький кирпатий носик, шкіру, що вилискувала в світлі вогнища, прислухався до тону її голосу, коли вона спитала в нього: «Чого ти смієшся з мене, Гідеон?»

— Я не сміюсь, моє серденько, — а сам думав про те, як дивно все пов'язане одно з одним, яким неймовірно складним ставало життя, колись таке просте, і який зв'язок між тим фактом, що тут, поруч з ним, оця жінка, його дружина, яку він так безмежно і палко любить, і тим, що давно-давно схопили на африканському узбережжі якогось бідслаху чорношкірого; який зв'язок між нею і Джеффом, між нею і ним у безперервному пульсуючому потоці життя, в якому лине людство, видираючись і досягаючи, радісне і стомлене...

— Про що ти думаєш, Гідеон? — спитала Рейчел. Дженні вилізла йому на коліна. Маркус лежав біля вогнища.

— Пора тобі спати, Дженні, — сказала Рейчел.

Гідеон спитав у дівчинки:

— Про що сьогодні розповісти, голубко?

— Казку про лисичку-сестричку.

— Слово честі, я розказав тобі вже всі казки про «лисичку сестричку», — сказав Гідеон.

Дженні допитувалась:

— А чому вона не хотіла товаришувати з сестричкою-черепахою?

— А ось чому, — відповів Гідеон. — Лисичка-сестричка була дуже хитра, найхитріша звіринка в сосновому лісі, і вона не поважала сестричку-черепаху. Стара черепаха має товсту броню, і ніхто не вірить, що вона розумна...

Рейчел стежила за Гідеоном, неухважно слухаючи казку. Маркус теж прислухався одним вухом до старого відомого оповідання, яке не потребує великої уваги, але завжди є незмінно прекрасним. Постукали в двері, і Рейчел впустила Джеймса Алленбі. Він сів і нічого не казав, поки Гідеон не скінчив казки, пристосувавши її кінець саме до того моменту, коли Дженні — заснула. Коли він клав дівчинку на матрац, вона ще чіплялась за його шию руками. Маркус задрімав біля вогню, вигідно вмотивившись, як молода тваринка.

Поговоривши про погоду та зауваживши, що Рейчел має добрий вигляд, Алленбі нарешті сказав:

- Того, що трапилось у Колумбії, слід було чекати, Гідеон.
- Мабуть, так...
- Що ти думаєш тепер робити?
- Піду в Чарлстон.
- Там не краще тебе приймуть.

Гідеон сказав:

— Є ще Бостон, Нью-Йорк, Філадельфія...

«Десь на другому кінці світу», — подумала Рейчел, а Алленбі спитав:

— Ти доб'єшся цієї землі, Гідеон, правда?

— Постараюсь.

— Я думаю, що доб'єшся, — сказав старий. — Після того, як ти провів у моїй халупі ніч, я упевнився, що ти дійдеш своєї мети. Що може спинити тебе, Гідеон? На мою думку, ніщо. Але не треба добиватись тільки заради того, щоб добитись; влада сама по собі нічого не варта. Не поривай з домом.

— Що ви хочете цим сказати?

Алленбі знизав плечима і усміхнувся:

— Я стара балакуча людина, Гідеон, і, може, занадто багато говорю. Коли ти пойдеш на північ і побачиш янкі, пам'ятай: вони не всі з одного тіста. Дехто з них ненавидить негрів більше, ніж південці, і для цих людей ми чужі, чудні істоти з чорною шкірою. Навіть для жителів Півдня, які ненавидять нас, ми ніколи не були чужими, бо ми така сама частина цієї країни, як і соснові ліси, бавовна і тютюн. Ти також зустрінеш янкі—небагатьох, правда, що здадуться тобі якимись чудними й дивовижними; вони сидітимуть з тобою за одним столом, подаватимуть тобі руку, і колір твоєї шкіри не матиме значення для них. Вір цим людям, Гідеон; приймай їх такими, які вони є. Два покоління їх боролося, щоб визволити нас, бо вони вірили в братерство людей; не вір брехні, яку почувеш про них.

Гідеон кивнув головою; старий нахилився, поклав руку на коліно Гідеонові і сказав:

— Не будь занадто гордим і бери, Гідеон. Якби ніхто не брав і ніхто не давав, люди були б як ті дикуни. Ти їдеш у більш важливих справах, та коли тобі трапляться книжки, папір, грифельні дошки і крейда... Нам вони дуже потрібні, Гідеон.

— Я пам'ятатиму, — сказав Гідеон.

* * *

Гідеон вчився далі. У Колумбії він знайшов «Коментарі до законів Англії» Блекстона — старезну пошарпану книжку, яку він купив за шістьдесят центів. Андерсон Клей прислав йому держане видання Пейна «Права людини» — книгу, яка, незважаючи на всю туманність, дарма, що знання і досвід Гідеона були недостатні, стала для нього невичерпним джерелом подиву. В Ал-

ленбі були поезії По; він їх дав Гідеонові, але в Гідеона ці твори викликали збентеження. «Немає живих на землі» — писав По. Емерсон давав йому більше радості. Алленбі сказав:

— Якби ти міг познайомитись з ним, Гідеон...

* * *

Ранньої осені Гідеон подався в Чарлстон і зупинився в Картерів, які дуже радо вітали його. Потім він пішов до Френсіса Кардозо. Той потиснув йому руку і з якоюсь дивною посмішкою сказав:

— Отже, ви повернулись, Гідеон?

— Повернувся.

— Трохи старішим і трохи мудрішим?

— Всього потроху, — погодився Гідеон.

У вітальні Кардозо він сидів вимушено, поклавши руки на коліна. Він випив склянку вина, з'їв трохи печива. Кімната здалася йому меншою, ніж раніше, Кардозо здавався теж меншим. Гідеон говорив повільно, старанно добираючи слова; Кардозо мовчав, поки Гідеон не заговорив про інцидент з колумбійським банкіром.

— Вас це здивувало, Гідеон?

— Ні, не дуже здивувало. Я був майже готовий до того, що так трапиться.

— Можливо, — зауважив Кардозо, — що те саме трапилось би і тут. Знаєте, Гідеон, з свого погляду Роббінс не був занадто несправедливим. Що ви запропонували йому? Кілька доларів готівкою, ваше слово честі, гадану гарантію кількох чорних, в яких нема гроша за душею, та бідняцьких білих родин, і невіразні мрії про майбутнє.

— Майбутнє завжди мрія, — сказав Гідеон.

— До певної міри — це так. Та хіба ви не розумієте, Гідеон, що земельна проблема стоїть перед цілим Півднем, що це єдина велика проблема, на якій ґрунтується все наше майбутнє. Як же розв'язати її? Рік тому, в березні, Тадеус Стівенс вніс у конгрес свій законопроект про поділ землі. Яка була його пропозиція? Конфіскувати великі плантації заколотників, поділити їх і дати кожному визволеному негрові сорок акрів землі та п'ятдесят доларів на садибу. Заждіть хвилинку, я хочу прочитати вам точно, як сам Стівенс писав про це...

Кардозо підійшов до письмового столу, покопався в паперах, повернувся до Гідеона і прочитав:

«Цей план, без сумніву, обумовить радикальну реорганізацію в південних установах, побуті і звичаях. Він спрямований на революціонування принципів і почуттів. Це може збудоражити слабкодушних і вразити слабкі нерви. Так впливають усі великі перетворення в галузі політики й моралі. У південних штатах панував деспотизм, а не народне правління. Рівноправність не-

здійснення там, де кілька тисяч людей монополізують усе землеволодіння. Як можуть існувати республіканські установи, вільна освіта, вільна церква, вільні соціальні взаємовідносини в суспільстві, що складається з набобів і рабів, з власників маєтків у двадцять тисяч акрів з розкішними палацами і голоти, яка живе в жалюгідних халупах?»

Кардозо звернувся до Гідеона і простяг руки.

— Ось бачите, як стоїть справа. Стівенс довів, що ми з нашим конвентом і нашою новою конституцією створили щось суперечливе, бо доки всі наші прекрасні пропозиції не матимуть реальної бази, чого вони варті? А цією базою можуть бути тільки вільні фермери-землевласники замість безземельних рабів і наймитів.

— А що ви пропонуєте? — спитав Гідеон. — В мене принаймні є план для невеликої громади цих бідняків, практичний план, цілком здійсненний.

— А в мене є план для двадцяти мільйонів людей, — усміхнувся Кардозо, відхилившись на стільці і заклавши назад руки. — Тадеус Стівенс помер місяць тому. Ми втратили великого, мудрого борця і друга. Але він показав нам путь — з'ясувати все народові, добитись, щоб він повністю використовував своє право голосу, дати йому освіту, дати йому чесних представників і на законній підставі в законодавчих палатах нашого штату, в конгресі нашої країни боротися за законний переділ землі.

— А тимчасом народ страждатиме, — зауважив Гідеон.

— Тимчасом він страждатиме, це правда. Ми робитимемо все, щоб полегшити його страждання, але в загальних широких масштабах ми зможемо зробити небагато.

— А все ж таки я маю намір купити землю, — сказав Гідеон. — Коли не знайду грошей тут, знайду їх у Бостоні або в Нью-Йорку.

Якийсь час Кардозо, відхилившись на стільці, дивився на Гідеона, потім сів прямо й сказав:

— Я складу з вами угоду, Гідеон. Я знаю Ісаака Уента—бостонського банкіра, старого аболіціоніста, людину, що не тремить над кожним долларом, коли випускає його з рук. Я дам вам листа до нього і гадаю, що лист цей матиме якусь вагу. Дам вам листа і до Фредеріка Дугласа, — він зможе допомогти вам у цій справі, якщо вам не пощастить в інших місцях. За це я прошу вас обіцяти, що ви виставите свою кандидатуру в законодавчу палату на майбутніх виборах.

— Дозвольте мені дати відповідь завтра, — відповів Гідеон.

— Гаразд. Приходьте завтра обідати.

Другого дня Гідеон відвідав двох чарлстонських банкірів; один з них був полковник Фельтон, з яким він колись зустрівся на обіді у Стіфена Холмса. Побачившись знову з Кардозо, Гідеон почув від нього запитання, якого чекав:

— Ну, що вийшло?

— Те, що мало вийти на вашу думку, — відповів Гідеон, злегка посміхаючись.

— Принаймні підтримуйте репутацію негра, як завжди веселої людини. Негр — щасливий у бідності, щасливий і в багатстві.

— Я так і роблю, — похмуро відповів Гідеон. — Я не нещасний.

— А як з законодавчою палатою?

— Якщо я кому-небудь буду потрібен, — згодився Гідеон, — я піду туди. Я спробую забути, чим я був рік чи п'ять років тому. — Потім він додав: — Після того, що я читав про закони та про тих, хто складає їх, я, мабуть, робитиму не гірше за них.

— Я радий, Гідеон, — сказав Кардозо.

— А я ні... Бачите, я й досі розмовляю, як негр з болота. Якщо можна, я б хотів виїхати на північ якнайшвидше, навіть завтра.

— Гадаю, ви зможете виїхати завтра.

Нічний поїзд віз Гідеона Джексона на північ від Вашингтона. З шумом і свистом мчав він його в новий світ. Новий світ у буквальному розумінні цього слова. Все, що траплялося з Гідеоном до сьогодні за тридцять сім років життя, всі бурі і вибухи відбувалися в світі, знайомому йому, на Півдні, де він народився, був вигодуваний й вихований, де його били батогами, штурхали і знущалися з нього; і все ж, земля була одна й та сама. Він знав цей край, його моральний розклад, темноту й нещастя, спустошену землю, спустошене життя, великі феодальні оселі, що майорять десь вгорі над нижчими шарами білих наймитів і чорних рабів. І при всьому тому, теплота й добрість, щось знайоме було на Півдні скрізь, куди б він не прийшов. А в цьому новому світі не було нічого знайомого. Вашингтон — місто велетенських білих палаців і брудних вулиць, був не схожий ні на що, бачене досі. Тепер він сидів у залізничному вагоні, серед білих людей, що читали газету, розмовляли проміж себе, і їх зовсім не обходило і не хвилювало те, що серед них був чорний. Хоч ще була рання осінь, але тут уже було холодно. Коли йшов дощ, він сік дико й люто. Коли люди розмовляли, вони говорили швидко, уривчасто, з твердою вимовою.

— Грант — це генерал, а не державний діяч.

— А хіба погано, містер, що генерал стане президентом?

— Мені це не подобається.

— Може, ви хотіли б, щоб перебрали Джонсона?

— Не говоріть за мене, містер, я маю свої власні думки.

— Не так уже багато їх...

- Пшениця... пшениця по шістдесят два...
- Це ваш «Геральд», містер? Дозвольте почитати?
- У мене два сина в Чікаго. Вірте мені, вони живуть як слід.

Гідеон задрімав під звуки голосів. Він прокинувся, коли пройшов кондуктор і підправив смердючі газові лампи. Плюшове сидіння було тверде й незручне; поїзд зупинявся через кожні кілька миль і, гуркаючи, знову рушав далі. Люди входили, сідали біля нього, потім уставали і виходили з вагона: білий чоловік, біла жінка, молода дівчина... Другого дня проїхали рівнину Джерсі, велике потворне місто Ньюарк і нарешті вийшли з вагона в Джерсі Сіті. Нью-Йорк лежав по той бік ріки. На пероні Гідеон схопився за поруччя і почав роздивлятися судна на річці: човни, неначе сухі трісочки на ставу, порони, пароплави, за якими тягся по воді густий чорний дим, мов риса, проведена вугіллям на блискучому білому папері, — парусники всіх розмірів, маленькі сердиті буксири, ряди барж, а по той бік річки сила-силенна будинків — набери жменю і матимеш Чарлстон, набери другу — і буде Колумбія; ні, це не королева міст, а велика мати, що годує груддю дітей. Ось що хотів сказати Уйтмен; це місто було кров'ю і плоттю незчисленних тисяч.

Розглядаючи все це, Гідеон думав про армії янкі, що вперто, наполегливо пробивали свій шлях на південь, терпіли поразки сотні разів і щоразу знову змикали свої лави, — незграбно, невміло, тяжко вивчаючи мистецтво війни, і нарешті розбили, розтрошили всю південну країну з переможним гімном свободи. Ось вони, ці маленькі безбарвні люди, що купчаться на пороні, товпляться на вулицях, поспішають, піклуючись про свої справи. Гуркіт, стукіт, брязкіт, тюки товарів, високо складених на верфях, брудні вулиці, валки ручних візків, кіоски на тротуарах, карети, брички, ваговози, фургони, що сунуть один за одним, завіса диму над будівлями з червоної цегли, торохтіння багатьох мов. Тут були представники всіх націй, і ніхто не помічав і не звертав уваги на високого чорного чоловіка. До відходу другого поїзда лишалось дві з половиною години. Гідеон пішов від річки в напрямку фінансового району. Він проходив кварталами нашвидку збудованих житлових будинків. Спека сьогодні була нестерпна, хоч учора було неприродно холодно; погода тут, мабуть, ішла в ногу з містом, з цим несамовитим, самовпевненим, нахабним, брудним, жалюгідним велетнем, який уже ставав одним з чудес світу. То йшов дощ, то знову прояснювалось. Там, де вулиці були забруковані, бігла брудна вода, а там, де бруку не було, стояла рідка грязюка. Діти з оливковою шкірою пускали по канавах тріски. Інші торгували газетами, кричали й бігли вздовж тротуарів. Гідеон намагався якось розібратись у суперечностях. Це було те саме місто, де озвіріла чорнь забила сто негрів. І в той же час це було місто, де робітники, нічого не знаючи про війну, про смерть і кровопролиття, тисячами кидали

верстати, віддавали власні гроші, щоб купити обмундирування й рушницю, і проходили сотні миль на південь, щоб дати волю чорношкірим. Це було те саме місто, що посилало з року в рік полк за полком на поля битви, — але тут-таки відбувалися й найжахливіші бунти проти воєнних позик, проти війни, найстрашніші бунти, які були коли-небудь у країні. Гідеон дивився, дивувався і бачив дуже багато...

* * *

Бостон був простіший, більш схожий на ті міста, що їх Гідеон бачив раніше. Спокійна вуличка біля затоки, де жив Ісаак Уент, могла б бути і вулицею в Чарлстоні; зелені дерева затінювали її. Будинки були старі і, як усі старі будівлі, мали мирний вигляд; чисто побілені дерев'яні стіни були потріскані й поточені шашелем. У відповідь на несміливий стук Гідеона вийшла накрохмалена покоївка і спитала ввічливо, кого він хоче бачити. Коли можна, він хотів би бачити містера Ісаака Уента.

— Зайдіть, будь ласка, сер, — сказала голубоока дівчина з волоссям кукурудзяного кольору і з вермонтським акцентом.

З капелюхом в руках Гідеон увійшов у будинок. Зразу ж за дверима був невеликий вестибюль, в якому висіли одно проти одного овальні дзеркала в рамах червоного дерева, стояли чотири акуратні стільці з червоного дерева і два лаковані чорні столики з китайськими малюнками. Коли покоївка відчинила двері горіхового дерева, відкрились чорні старовинні сходи, що відокремлювали вітальню від ідальні. Кімнати були великі, але низькі, в протилежність високим стелям Півдня. Тут, як побачив Гідеон, були всі ознаки багатства, як і в домі Стіфена Холмса; проте була різниця, істотна різниця. Його неначе ждали тут, хоч і не були повідомлені про його прихід. Покоївка сказала йому:

— Прошу, сер, сідайте, а я скажу містеру Уенту, що ви прийшли. Як ви скажете вас звати?

— Гідеон Джексон.

— Просто містер Гідеон Джексон?

— З листом від містера Френсіса Кардозо.

— Ага, — мовила покоївка, — посидьте.

Її чемність була грубувата. Вона не робила зусиль, щоб він почував себе вільніше, проте йому тут було краще, ніж будь-коли в домі білих. Він оглянув кімнату, помітив два великі, вигідні крісла-гойдалки по обидва боки каміна, відсунув їх, ступив крок в напрямі до кушетки, що стояла коло протилежної стіни, але потім передумав і сів на широкий стілець в стилі Чіппендель, але швидко підвівся, почувши кроки. Було близько п'ятої години дня, і він не знав, чи слід було з'являтися в такий час. Він стояв у незграбній, вимушеній позі, коли в кімнату ввійшов Ісаак Уент.

Ісаак Уент був низенький чоловічок; якби він стояв проти Гідеона, маківка його лисої голови якраз досягала б галстука Гідеона. У нього були вусики пісочного кольору, тонкі губи і гостре підборіддя. Він був у смокінгу, чорних штанах і шовкових пантофлях, на шиї в нього був тугий білий комірць і чорний галстук. Ходив нервово. Він кинувся назустріч Гідеонові якось по-пташиному, простягнув руку і сказав:

— Як вас звати? Джексон? Гідеон Джексон? Дівчина сказала, що у вас є лист від когось, не могла запам'ятати, від кого саме. Дивно, як вона ще пам'ятає, що в неї є на плечах голова.

— Лист, сер, від Френсіса Кардозо, — сказав Гідеон.

— Кардозо? Ви з Півдня?

— З Південної Кароліни, — відповів Гідеон.

— Ну, а що робить Кардозо? Вдався до політики? Хочє стати визначною людиною? Де лист?

Гідеон дав йому листа. Розірвавши конверт, Уент швидко прочитав його, потім знову глянув на Гідеона.

— Кардозо дуже високої думки про вас, — сказав він. — Чому ви не сідаєте? Хочете чого-небудь випити?

Він кивнув головою у напрямі одного з крісел, тимчасом дістаючи графин і дві чарки. Гідеон сів.

— Це черрі, — сказав Уент. — Ви любите черрі?

Гідеон похитав головою.

— Любите, чи ні? — Уент знизав плечима. — Більшість негрів не дадуть і ламаного гроша за лікери. Знаєте, я ніяк не міг привчити себе до них. Це — діло смаку. Колись я пив віскі, а тепер черрі. Я уникаю віскі, здоров'я не дозволяє. Куритимете сигару?

Гідеон покрутив головою.

— Гаразд. Не будете заперечувати, якщо я закурю? Ні? А втім, мені наплювати, якщо й заперечуватимете. Коли моя дружина ще була жива, я залишав ці прокляті штуки на після обіду.

Він витяг довгу чорну сигару, закурив її, зручно вмовстився в качалці і став пускати дим у камін.

— Тут сказано, — промовив він, маючи на увазі лист, — що ви засідали в конвенті. Розкажіть мені про конвент. Я нічого не міг зрозуміти з усіх тих газетних байок. Перш за все розкажіть мені про ваш план щодо землі. Ні, облишмо це на обід. Я хочу, щоб доктор Емері послухав, він буде сьогодні. Розкажіть мені тепер про конвент.

І Гідеон розповів йому. З цим маленьким чоловічком Гідеон почував себе легко. Уент плювався, сперечався, не погоджувався, дратувався, кричав на Гідеона, але завжди як людина на людину. Гідеон не почував себе чорним. Уперше за свій вік він зовсім забув про колір своєї шкіри, про який пам'ятав завжди, однаково — чи розмовляв він з кольоровим, чи з білим; уперше в житті він говорив з людиною, яка внаслідок тривалого і склад-

ного психологічного процесу, внаслідок тренування, що почалося, мабуть, ще в ранньому дитинстві, органічно сприйняла принципи расової демократії в ясній і простій формі. Особливо для Уента Гідсон був людиною. Він не міг думати інакше, хотів цього чи не хотів, так само, як середній американець не міг думати по-латині. Він почав кричати на Гідеона, коли той розповів йому про дебати з приводу земельного питання у конвенті.

— Ви були дурнем, Гідеон, ви і всі інші! Стівенс був тоді ще живий, чи порадилися ви з ним? Чи просили підтримки у Вашингтоні? Ні, самі без будь-чєїї допомоги хотіли перетворити цивілізацію! От вам і Кардозо! Ось вам усі ваші обмежені культурні ідіоти! Ви втратили історичну нагоду! Ви могли б знищити плантації вщент, а ви не зробили цього...

Коли він так кричав на Гідеона, то кричав як на рівного собі, а не як на чорного чи на білого; для нього не існувало чемності, не існувало бар'єрів. Пізніше він якось натякнув Гідеону, звідки все це походило, і розповів йому:

— Я з сім'ї аболіціоністів, містер Джексон. Може, я й не кращий її представник. Я нібито сидів, склавши руки, коли інші брали участь у русі, боролись і вмирали. Але і я дещо зробив: мої гроші йшли на користь справі. Чи знаєте ви, що на тому самому місці, де зараз сидите ви, сидів колись старий Браун* і просив грошей, зброї, пороху, людей. Він збирався пройти весь південь, мов гнів божий, змітаючи рабство на своєму шляху до слави. І я дав йому грошей і зброю. Здається, минуло вже тисяча років — правда ж? — з того часу, коли так рішуче говорилося про потребу знищити цю прокляту болячку — рабство... А потім чотири роки ми проливали нашу кров. Отут, на цьому самому місці сидів старий бородатий Браун, очі його горіли... Хотіли б ви почути його слова? Я пам'ятаю їх: «Господь бог не покинув нас, містер Уент, — говорив він, — але ми, містер Уент, ми, жалюгідні, нікчемні, лякливі плазуни, покинули господа бога, бога батьків наших, що вивів дітей Ізраїля з Єгипту». Ось його слова, наскільки я їх запам'ятав, Джексон. Він сидів там, де ви зараз сидите, Емерсон сидів тут, а я стояв. Уолдо подивився на мене, і я подивився на нього. Розумієте, Джексон, старий Джон Браун був великою людиною, великою людиною, якої не розуміли. Старий умів вселяти в людей силу віри. Я не віруючий, я пишаюся своїм атеїзмом навіть більше, ніж доктор Емері пишається своїм. Але тоді, в той час, коли старий Осеветомі* говорив, я вірив. Я відчув, що поряд зо мною бог, бог

* Джон Браун — один з перших, хто підняв прапор боротьби проти рабовласництва в Америці.

* Осеветомі — невеличке місто в Південних штатах Америки. Джона Брауна іноді називали Осеветомі, на честь його героїчного рейду на це місто.

моїх прадідів, великий і страшний старий бог, що з'явився в цю країну разом з першими колоністами. Чи не образив я вас, містер Джексон? Я не знаю, чи ви віруючий. Серед негрів стільки віруючих...

— Ви не образили мене, — повільно вимовив Гідеон.

Вони поговорили ще трохи, потім Уент запропонував лягти відпочити перед обідом.

— Така вже в мене звичка, — я старію. Ви — ще молода людина, Джексон, але, може, й ви охоче поспите.

Гідеон сказав, що досі ще ніде не зупинився в Бостоні, і попросив Уента порекомендувати йому який-небудь готель для кольорових.

— Ви, звичайно, житимете в мене, — заявив Уент.

Гідеон мляво відмовлявся, але Уент не хотів його слухати.

— Дуглас зупинявся в мене, — сказав він, — отож, чорт за-
бери, і для вас це повинно бути досить добре!

Увійшла покоївка і повела Гідеона нагору у відведену йому кімнату.

— Наслідком перших двох післявоєнних років є те, що ми пробудилися, — сказав Гідеон. — Мерзенні чорні кодекси було створено на те, щоб знову повернути нас у рабство. Бачите, плантатори вважали, що їм удасться звести нанівець перемогу федералістів, і вони майже мали рацію. Але це не повториться. Ми уклали міцний і чесний союз з білими бідняками. Ми тепер об'єднані, і у нас розкрилися очі. Ми дістали владу і не випустимо її з рук.

Іх було троє за обіднім столом, — Ісаак Уент, банкір, доктор Норман Емері, що прославив себе і Бостон, будучи піонером в галузі хірургії черевної порожнини, та Гідеон.

Емері був високий, худорлявий, темноокий; у нього була гостра борідка і пенсне на чорному шнурку. Зовнішність його була облудна: він здавався замкнутим, байдужим до всього. Через дружину він був зв'язаний родинними зв'язками з Лоуеллами, Емерсонами, Лоджами. Він мав проникливий розум, тонкий гумор, гострий, мов ніж, яким він раз у раз колов Уента. Гідеон дуже скоро зрозумів, що це була гуманна людина, хоч у вияві своєї гуманності він був скупий і обережний. Між ним і Уентом, двома вдівцями, існували узи теплої, але разом з тим настороженої дружби.

Емері спитав Гідеона:

— Яким способом, містер Джексон, ви збираєтеся втримати владу?

— Трьома способами, — відповів Гідеон. — По-перше, виборами. На кожному голосуванні ми побиваємо плантаторів. Ми

одержуємо по двадцять голосів на кожен їх голос. По-друге, ми збираємось дати народу освіту. Нам потрібно лише десять років, щоб виростити ціле покоління освічених людей. Це, доктор Емері, буде нашою найголовнішою зброєю. Плантатори довели нам вагу навчання — адже вони оголосили злочинним поривання раба до освіти, навіть коли він навчався сам. І, по-третє, ми дамо їм землю, як я вже казав вам. Ми там усі землероби. У нас нема фабрик, як тут у вас. Люди живуть з своєї землі; у людини, що оре поле, є шматок хліба і сала. Коли ми одержимо землю, коли ми поділимо її, коли ми створимо там покоління вільних фермерів, таких, як тут у вас, тоді ми станемо на ноги і говоритимемо голосно і впевнено. Коли вже ця земля буде нашою, ми не віддамо її. Ніколи!

— Гаразд, — сказав Уент. — Приймемо на віру вашу утопічну концепцію нового Півдня, приймемо на віру всі ваші прекрасні мрії про школи. Хочете чарку бренді, Емері?

— Я сказав вам, що це шкідливо для вашого серця. Мені вже набридло повторювати це.

— Гаразд. У мене вже лишилось дуже мало серця. Припустімо, можна погодитися з усім, що ви сказали, Джексон; все це допоможе створити нові закони. Але діло — це інша річ. Якби ви прийшли до мене просити милостині, я міг би допомогти чи не допомогти вам, залежно від багатьох обставин. Зрозумійте, я не м'якосерда, не сентиментальна людина.

Емері сказав:

— Я гадаю, він це розуміє, Ісаак.

— Але ви прийшли до мене з фантастичним планом. Ваші негри заробили трохи грошенят, і з цими грішми ви хочете розпочати запаморочливо ризиковану комбінацію з землею, комбінацію, при якій на кожен долар, вкладений вами в діло, вам треба буде принаймні п'ятнадцять доларів позики. А з ким, власне кажучи, мені доведеться мати справу? З купкою колишніх рабів, з кількома білими бідняками, людьми, які недавно були в лавах армії заколотників, і запорукою мені є лише чийсь добрі наміри. Ви хочете, щоб я вклав гроші у щось невідоме щодо кількості й якості. Хіба це розумно, Джексон? Вирішуйте самі.

Він закурив сигару; Емері відхилився на спинку крісла і, злегка усміхаючись, стежив за Гідеоном.

Почуття безнадійності лягло важким тягарем на Гідеона, пекло йому серце. Він так далеко заїхав, витратив частину грошей. А кожен долар дістався їм ціною тяжкої праці. Адже чезув ці долари один з негрів помер. Залізничний квиток коштував стільки доларів!.. Як він уже далеко заїхав і як далеко міг іще їхати? Невже те, що казав Кардозо, було незаперечною правдою, і всякий прогрес народжується в стражданні, в безмежному стражданні? Невже бідняки мають довічно носити на собі цей важкий тягар?

— Може, це й нерозумно, — сказав Гідеон. — Я дуже мало розуміюся на справах, а може, й зовсім нічого не розумію. Але я добре розуміюся на бавовні, на рисі. Все життя я спостерігав, як росте бавовник, як лопаються коробочки, як негри збирають бавовну на полях. Покажіть мені бавовняне зерно, і я зразу визначу його якість. Покажіть мені зерно рису, і я скажу вам, де він ріс, — на низині, чи в горах. Я знаю це, вірте мені. Я знаю і дещо інше. Ви, янки, вмієте виробляти тканину з бавовни. По всій ващій новій Англії будують заводи. Як ви ткатимете матерію, коли ніхто не буде вирощувати бавовнику? Невже ви хочете, щоб його вирощували плантатори? Це ж забере час, їм доведеться перемогти нас, а тоді вже вирощувати бавовник руками негра, як колись. І яку ціну заправлять вони, коли все контролюватиметься кількома плантаторами? Ви хочете знати, яке забезпечення ви одержите від моїх земляків. Я скажу вам. Країні потрібна бавовна, вона потрібна усьому світу. Ось уже чотири роки не було справжнього доброго врожаю бавовни. Ринок зголоднів на неї. Дайте нашим людям землю, і вони дадуть бавовну. Вони покажуть Кароліні, що можна зробити, так само, як негри показали це з рисом на морських островах перед тим, як уряд відвернувся від них і відібрав землю, ту саму землю, яку пізніше захопили заколотники, намагаючись знищити федерацію. Якщо ви згодитесь на це, якщо не побоїтесь, то й інші не боятимуться. Дайте нам п'ять років та землю, і ми сил не пошкодуємо, вирощуючи бавовну, сил не пошкодуємо, збираючи її. Ми розплатимося з вами, віддамо кожен цент з прибутком. Чи бачили ви будь-коли, як працюють негри? Якщо вам траплялося бувати на Півдні в старі часи рабства, то ви знаєте, як уміють негри працювати з-під батога. Ну, то я кажу вам, я кажу вам, що вільний негр на своїй власній землі може працювати вдвоє ретельніше, я це знаю. Вірте мені, містер Уент, я не прийшов просити милостині. Я не дуже гордий. Старий учитель, що навчає грамоти дітей у нашому селі, сказав мені: Гідеон, не будь гордим. Діти потребують книжок, паперу, якщо тобі дадуть — бери, не будь гордим. Але це інша річ, це не милостиня. Я ручуся вам словом честі.

Гідеон скінчив. Він ніколи ще не говорив з білими так палко і пристрасно, ніколи не говорив так довго. Збентежений і зніжковілий, він сидів, втупивши очі в скатерть. Доктор Емері уважно розглядав свої нігті. Тривалу тишу порушувало тільки цокання високого дідівського годинника в кутку. Уент струсив попіл з сигари і спитав:

— Чи велика ота плантація Карвелла, Джексон?

— Двадцять дві тисячі акрів з гаком.

Емері свиснув. Уент поволі кивнув головою.

— Нічого ми не знаємо, — сказав він, — а якщо знаємо, то забуваємо. Всю цю прокляту війну забуто.

— У Старому світі, — зауважив Емері, — це було б герцогство, чимале герцогство.

— А яка земля?

— Принаймні половина площі — добра орна земля, — відповів Гідеон. — Решта заросла кущами та сосновими лісами, є пасовища, є й болото.

— Будинок теж, напевне, є?

— Великий будинок. Карвелли тільки зрідка приїздили туди, вони здебільшого жили у Чарлстоні.

— Як ви гадаєте, може хто-небудь купить цей будинок, щоб жити там?

Гідеон похитав головою.

— Він занадто великий. Плантатори, які ще зберегли свою землю, ледве зводять кінці з кінцями. Я не думаю, щоб у нашому штаті було стільки вільних грошей.

— Чи не знаєте ви, як оцінено плантацію, — землю, будинок та все інше?

— Федеральний агент встановив довоєнну оцінку на весь масток, за винятком рабів, в чотириста п'ятдесят тисяч доларів. Вважають, що на аукціоні землю можна одержати по п'ять доларів за акр. Збираються поділити землю на двадцять дві ділянки по тисячі акрів кожна. Деякі з них буде продано за вищу ціну, інші — за нижчу.

— Ви кажете, що у вас є понад тридцять родин. Три тисячі акрів — це чимало. Я знав людей у Массачузетсі, які мали добрі ферми по двадцять чи тридцять акрів, і вони ще відклали гроші у банк. А там, у Массачузетсі, не найкращий ґрунт у світі.

— Правда, сер, — погодився Гідеон. — У нас добрий ґрунт. Але тільки половина землі в цих ділянках — придатна. Решту доведеться корчувати, а це забарна робота. Крім того, в нас не так господарюють, як тут. У вас тут є молочне господарство, а ми, крім посівів кукурудзи і овочів, які йдуть на харчування і годівлю одної-двох свиней, повинні засівати всю землю бавовною на продаж. Не можна заробити грошей на посіві бавовни при меншій площі, ніж 15 — 20 акрів.

— А як ви підготуєте бавовну до продажу?

— Купимо стару бавовноочисну машину. Багато їх є. Залізниця проходить недалеко, доведеться підвезти бавовну гужем за десять миль і вантажити на поїзд.

— А мули у вас є?

— Є кілька. Ми купимо ще.

Уєнт повернувся до Емері і спитав:

— Яка ваша думка, доктор?

— Я бачив, як ви втрачали гроші і на гірших угодах.

— Чи пристанете ви до цієї справи третім компаньйоном?

— Я не банкір, — посміхнувся Емері.

— У вас більше грошей, ніж у мене, — ви ж не візьмете їх з собою в могилу.

— Але приємно мати їх тепер.

— А ви пристанете до справи, коли я дам гарантію?

— Коли ви даєте гарантію, то навіщо я потрібен вам з моєю третиною?

— Мені потрібні компаньйони, — сказав Уент, поступаючись, — це найдурніша справа, в яку я коли-небудь вкладав гроші.

— Ви теж не візьмете їх з собою в могилу, — зауважив Емері.

— Маєте рацію. Чуєте, Джексон, ви коштуєте мені втричі дорожче, ніж старий Осеветомі, а я не знаю, чи ви хоч наполовину така людина, як він. Гаразд. Я дам вам позику — п'ятнадцять тисяч доларів. Не дякуйте мені. Тепер, коли угоду складено, розкажіть нам для різноманітності що-небудь про себе.

* * *

В Уенті сполучалося кілька людей. Коли Емері пішов, він сидів до світанку, розмовляючи з Гідеоном; курив свої довгі чорні сигари, пив значно більше бренді, ніж слід. Загорнувшись у халат, цей маленький чоловічок розповідав Гідеонові:

— Мені шістдесят сім років, синку, і я самотній. Отже найчастіше я лину думками в минуле. Коли я був у вашому віці, Гідеон, ще живі були солдати революції. Тоді ми були дуже сильним плем'ям тут, у Новій Англії. Подумайте, — ми прийшли сюди з словом божим, з законом божим та з патерицею в руках; уста наші не усміхались; непривітна скеляста земля годувала нас. І ми творили великі діла, Гідеон. На наших зборах демократія оживала і дихала. Старі пророки йшли з нами, а в дні революції наші фермери і рибалки боролись, знаючи, що живий, справедливий бог стоїть за їх плечима. Усе це тепер забуте, правда? Я скоро умру, вмере Емері, Уолдо постарів, Торо став відлюдником, Уіттієр десь ховається, Лонгфелло складає якісь нікчемні дурнички. Де наша колишня слава? Цей бруклінець, Уітмен, рикає, мов дикун, але голосно і досить виразно. З'явилися інші люди, а ми тимчасом тільки сидимо і споглядаємо свій пуп. У нас лишилась тільки маленька іскра від колишнього вогню, Гідеон. Старий Тед Стівенс мав рацію, коли покинув Нову Англію і поїхав у Пенсільванію. Та не забувайте, що, поки ми жили, ми творили великі діла. То була наша пісня: «Очі мої бачили славу грядущого бога». Ну, ходімо зо мною нагору...

Гідеон рушив слідом за ним. Уент ішов поволі, стомлено, зупиняючись на площадці, щоб перевести дух. Вони увійшли у хлоп'ячу кімнату, і Гідеон побачив, що в ній давно ніхто не жив. Тут скрізь лежали купи книг, зошитів, тут була колекція мінералів, двоє чучел сови, ескіз олівцем — портрет молодої дівчини,

пара кийків для хокею, індійські мокасини, майстерно вирізьблена модель шхуни. Уент сказав:

— Він помер у пустині, Гідеон, на другий день війни. Потім я говорив з його капітаном, і він мені все розповів. Хлопець був тричі поранений — двічі в руку і раз у голову, — але не залишив поля бою. Мабуть, тисячі разів, сидючи там унизу біля каміна, я намагався збагнути, проникнути в душу мого хлопчика, поставити себе на його місце і зрозуміти, чому він не залишив поля бою, поранений, скривавлений, умираючи на ногах. Гідеон, ви молода людина, але у вас щось є, ви будете вождем свого народу. Зрозумійте нас, не відривайтеся від нас, хоч би там що.

— Хоч би там що, — кивнув головою Гідеон.

— Гаразд. А тепер я звелю запакувати ці книжки, запакувати все, що тут є. Його іграшки і дитячі книги на горищі, ви їх теж матимете.

— Мені здається, не слід брати... — почав Гідеон.

— Пусте! Я не заходив сюди цілий рік. Я ношу хлопчика у своєму серці, цей старий мотлох мені не потрібен. Ви можете його використати, і так воно й повинно бути. Вже коли я вкладаю в діло п'ятнадцять тисяч доларів, то можу пожертвувати ще й двадцять грифельних дошок і ящик крейди. Скажіть мені тільки, куди адресувати все це, а про інше я подбаю сам.

Гідеон намагався подякувати йому, але це було не легко. Засинаючи в своєму старовинному ліжку з чотирма колонками, дивлячись на карниз над головою і на освітлене місяцем вікно, Гідеон довго думав про всі події, що сталися з ним, про те, які різні бувають люди, незалежно від кольору їх шкіри, які різноманітні шляхи людські. Пісня перемоги лунає не враз; вона нарастає спокійно і поволі. Логічний і науковий аналіз дає відповідь на всі питання, крім одного: він не пояснює, чому завжди є хоч кілька таких людей, які бачать своє єдине щастя і підтримку в мрії про братерство.

Наступного дня, перед тим, як вирушити до Уорчестера, щоб побачитись з Джеффом, Гідеон відвідав лікарню доктора Емері. Тут чемний і витончений джентльмен, якого він знав раніше, зник. Одягнений у білий халат енергійний учений з двома молодими асистентами приймав пацієнтів, що товпились у кімнаті і в коридорі. Частина Бостона, в якій містилась лікарня, нагадала Гідеонові Нью-Йорк: халупи, скучені будинки, брудні вулиці, убогість, бідні ірландці, бідні поляки, бідні італійці. Лікарня Емері містилась у старому будинку, відремонтованому і пофарбованому кремовою фарбою. Гідеон сидів у лікарському кабінеті і дивився на лікаря. Ось хлопчик з запалими грудьми і викривленими кістками...

— Бачите, Джексон?

Голий восьмирічний хлопчик стояв, згорнувши руки навхрест на грудях, і весь тремтів.

— Ми не знаємо, що з ним. У мене щотижня десятки таких

випадків, і все серед бідноти. Я придумав назву для цієї хвороби — малефіцію паупертатіс*, — досить образна назва.

Він провів рукою по шкірі хлопчика.

— Гаразд, синку, одягайся. Бачите, Джексон, болячки суспільства мають різний вигляд. Ми боролись і вмирали за те, щоб визволити ваш народ, а тимчасом тут зростала наша біднота. Адже ж негаразд, коли ми, називаючи себе цивілізованими людьми, не можемо добитися безплатного лікування, не можемо навіть добитися мінімуму наукових знань, які дозволили б нам пізнати цю чорну магію, названу медициною. Тут, у цій багатій країні, люди хворіють і вмирають з голоду, від браку свіжого повітря, сонячного світла. Благодійність, яка дає мені змогу видавати безплатні ліки, Джексон, — це нудотний, огидний наріст, і часом мені здається, що мої вельможні сусіди тут у місті мають рацію, коли не поспішають розв'язати свого ганця.

Потім Емері спитав Гідеона про Джеффа:

— Ви певні, що він хоче стати лікарем?

— Як можна бути певним у тому, чого хоче 16-річний хлопець? — відповів Гідеон. — Він розумний хлопець, я кажу це не тільки тому, що він мій син.

— Так, але дістати освіту в цій країні йому практично неможливо. Наші медичні школи не допускають, що негр може хворіти сам або лікувати хворих. З часом, коли ви здійснили вашу утопію там, у Кароліні, я думаю, ви зважите на це, але це ще справа майбутнього. Якщо він складе іспит, він може вступити до єдинбурзького університету в Шотландії.

— В Шотландії? — Гідеон невпевнено похитав головою. — Це десь дуже далеко звідси, правда?

— Дуже, дуже далеко. На щастя, в країнах старого світу й досі не зрозуміли, що чорна шкіра ставить людину на нижчий ступінь.

— Не знаю, — сказав Гідеон. — Він ще хлопчик, послати його самого так далеко... Може, на рік...

— Щонайменше на три роки, — сказав Емері, з цікавістю спостерігаючи вираз муки на обличчі негра. Гідеон, запинаючись, шукаючи якогось виходу, промовив:

— Я, звісно, розумію, що так було б краще, але Рейчел, його мати...

— Тоді я порадив би вам відмовитись від думки, що син вані буде лікарем, — знизав илечима Емері.

— Але він хоче того, — мовив Гідеон.

— Це коштуватиме грошей.

Гідеон сказав:

— Я повернуся на південь і виставлю свою кандидатуру на виборах у законодавчу палату. — Він завагався. — Коли я засі-

* Хвороба злиднів (лат.)

дав у конвенті, платили по три долари на день. Я, мабуть, міг би відкладати по долару п'ятдесят центів. Чи вистачить цього?

Емері одвернувся.

— Вистачить, — спокійно відповів він.

Емері підійшов до вікна, виглянув, потім повернувся до Гідеона.

— Слухайте, Джексон, де тепер ваш хлопець?

— У пресвітеріанській школі у Ворчестері.

— Я знаю цю школу, він навчигься там читати і писати, та й тільки. Чи давно він уже там?

— Чотири місяці.

— Хай пробуде ще два місяці. Ви кажете, йому шістнадцять років? Нехай приїде сюди через два місяці, і я за рік навчу його більше, ніж вони навчили б його за десять. Майте на увазі, йому доведеться заробляти собі на прожиток. Я можу використати хлопця на роботі, щоб він прибирав, замітав, мив підлогу в лабораторії, чистив інструменти і посуд. Я не недопечений аболіціоніст, як Уент. Коли хлопець здібний, коли він виявить нахил до науки, коли він схоче працювати, я за два роки зможу підготувати його до іспитів у єдинбурзький університет. А коли ні...

* * *

Сидячи в кабінеті преподобного Чарлза Сміта у Ворчестері, Гідеон повторив те, що сказав йому доктор Емері. Сміт, тихий, лагідний, невпевнений чоловік, сказав, що Джефф хороший хлопець, дуже хороший, дуже серйозний, з ним мало клопоту. Але Гідеон повинен зрозуміти, що освіта — це повільний процес, нудний процес. Гідеон повинен пам'ятати, що зовсім недавно хлопець не вмів ні читати, ні писати. Правда, він виявив великі здібності наслідувати, він швидко осягає розумом усе, але медицина — це професія, що потребує великої вченості. Чи не було самовпевненістю з боку Емері сказати, що за два роки він зможе підготувати хлопця до вступу в єдинбурзький університет? — Гідеон не знав, що відповісти. — І хіба можна вважати, що медицина для молодої людини — єдиний спосіб служити своєму народу? А що він думає про кар'єру священника? Хлопчик має духовні якості, які майже можна вважати знаменням.

— Не подумайте, що я невдячний вам за все, що ви зробили, — сказав Гідеон. Хіба він міг пояснити Сміту, яким горем буде для нього і для Рейчел розлука з Джеффом на п'ять років? Чи розуміють білі, що означає для чорного його дитина?

— Але я хочу, щоб хлопець робив те, що хоче.

— Звичайно, оскільки він це усвідомлює сам.

— Я поговорю з ним, — сказав Гідеон.

Джефф виріс і змужнів відтоді, як Гідеон бачив його востанє, і ще більше був схожий на батька. Тепер, після того, як вони деякий час не бачили один одного, вони легше могли помітити схожість між собою. Гідеон знайшов у собі силу говорити з Джеффом— адже раніш він чомусь не міг на це зважитись. По обіді вони довго гуляли вдвох. Джефф знав багато людей у місті і з гордістю знайомив з ними Гідеона.

— Це мій батько, — говорив він.

Гідеон звик, що люди змінюються, він жив у світі, який змінювався, і зміна, яка сталася з Джеффом, не дуже здивувала його.

Вони вийшли за місто і пішли сільською дорогою. Листя кле-нів почервоніло. Поля були акуратно розмежовані на квадрати. Земля здавалася старою, замисленою. Він бачив червоні амбари, чистенькі білі будинки, пасовища, на яких де-не-де стриміли скелі.

— Тобі подобається тут? — спитав Гідеон.

Джефф відповів: Так, подобається. Не тільки тому, що люди добре ставляться до нього, ні, все було значно складнішим. Люди тут не святі, дехто з них називає його брудним негром. Багато хто з людей у місті неавидить чорних і завжди ненавидів їх, але, незважаючи на все, тут почуваєш себе зовсім інакше, ніж на Півдні.

Гідеон кивнув головою. Це він розумів, хоч для нього жити тут було б наче на вигнанні. Він не міг навіть пояснити чому, але ця країна здавалась йому країною холоду.

— Я напологливо вчуса, — сказав Джефф.

— Це добре. — І трохи згодом Гідеон спитав його: — Чи думав ти як слід про те, що ти робитимеш далі?

— Я все ще хочу бути лікарем, — відповів Джефф.

Вони піднялись на вершину горба; там, внизу, заходило сонце. Фермер гнав з пасовища корів, а собака його несамо-вито гавкав.

— Краще повернімося назад, — сказав Гідеон.

Вони йшли поволі, і Джефф підшукував слова, щоб викласти свої думки. Гідеон мовчав.

— Ми новий народ, — сказав Джефф. — Ти розумієш, що я хочу сказати?

Гідеон кивнув.

— Я хочу сказати: білий хлопець робить усе, що йому зама-неться, або що йому призначено. Перед ним шлях відкритий, йому не треба думати про дальшу службу.

Гідеон знову кивнув головою.

— Я все думаю, — говорив далі Джефф, — що ось я тут. Як це сталося? Маркус, Керрі Лінкольн і всі інші не поїхали сюди. До деякої міри мені особливо пощастило. І тому я повинен якось відробити, я повинен повернутися назад з чимось і сказати: ди-

віться, мені було дано все це, і ось я його повертаю вам. Захворіє людина — може, я вилікую її.

Гідеон сказав:

— Преподобний Сміт хотів би, щоб ти став проповідником, це може бути корисним.

— Можливо, — погодився Джефф. — Брат Пітер — чудовий проповідник. Я гадаю, що проповідувати — то не наука. Преподобний Сміт хороша людина, чудесна людина, але це не для мене.

Гідеон розповів йому про Емері, про лікарню, про ту пропозицію, яку зробив Емері, і про те, що кольоровий може вступити до едінбурзького університету і стати лікарем. Джефф слухав напружено, жадібно, схвильовано. Гідеон намалював йому обидві сторони картини. Емері може ще передумати. Двох років, може, буде замало, щоб навчити Джеффа, і Емері набридне вся ця справа.

— Двох років буде досить, — сказав Джефф, — присягаюсь, буде досить. Я робитиму все, що він доручатиме, працюватиму, доки не впаду. Все робитиму. Я наведу таку чистоту в нього в лікарні, що все блищатиме, як золото, будь певен, тату, присягаюсь, — що робитиму все. Мені це не важко. Кажуть, що я найджужчий хлопець тут у місті. Віз старого містера Джервіса перекинувся в канаву, і я сам витяг його, це правда. Цей білий лікар буде задоволений з мене; я працюватиму на нього цілими днями, хай тільки візьме мене до себе. І вчитимуся теж.

Вони йшли далі. Гідеон уже думав, як він скаже про це Рейчел. Йому захотілось обняти Джеффа, пригорнути до себе, але він не міг. Він почував велику, безрозсудну гордість. Якби він тільки міг сісти поруч Джеффа, поговорити про все, про що треба поговорити, розповісти йому все, що міг розповісти!

Раптом Джефф спитав:

— Ти дозволиш мені, правда?

— Дозволю, — погодився Гідеон.

Було майже зовсім темно, і вони поспішили додому. Джефф ішов бадьоро, радість сповнювала його. Гідеону довелося широко ступати, щоб не відставати від хлопця.

Перед тим, як піти, Гідеон сказав синові:

— Джефф, хлопчику, ми з тобою походимо з старого, темного світу, нам здавалося раніше, що людина зовсім самотня, коли вона далеко від своїх. Ми підраховували, скільки можна пройти пішки за день. Але це не так; лише кілька днів потрібно, щоб доїхати звідси до Кароліни, або звідти сюди. Якщо ти захочеш, щоб я приїхав до тебе, — я приїду. Захочеш поїхати додому, — не бійся, напиши мені, і я пошлю тобі грошей на дорогу.

Він дав Джеффу подарунки, які приготував для нього. Вони потиснули один одному руки, і Гідеон поцілував свого сина вперше за довгі роки.

Коли Гідеон, зробивши велику, майже неможливу справу, повернувся в Карвелл, він зразу ж почув, що сталося. Йому розповіли про все, коли, піднявши Дженні на руки, він вітався з своїми земляками; саме тоді й побачив він обвуглені жердини — все, що лишилося від амбарів, а серед халуп — два самотні димарі, що стирчали там, де колись стояли хати. Всі були мовчазні, похмурі, стурбовані. Рейчел пригорнулася до нього.

— Де Маркус? — вигукнув він.

Але з Маркусом, що продирався до нього крізь натовп, все було гаразд.

— Що трапилося? — спитав він. — Коли це сталося? Як?

Він відчув дивну, майже містичну присутність смерті і подивився навколо, щоб побачити, чи всі тут є. Рука Меріона Джефферсона була перев'язана. Ада, дружина Ганнібала Вашингтона, тримала на руках немовля, що народилося тоді, коли Гідеона не було. Життя і смерть ішли поруч.

— То що ж трапилося? — спитав Гідеон.

Дружина Ендрю Шермана, Люсі, почала плакати, а Ендрю заспокоював, голубив її:

— Заспокойся, Люсі, заспокойся...

Гідеону стало ясно, що не було вже серед живих Джеккі, їх дев'ятилітнього сина, що його світлокоричневою шкірою Люсі так пишалась; неземна краса його була наслідком змішання крові двох «кращих родин» у Південній Кароліні. Він глянув на брата Пітера, і той тихо промовив:

— Бог дав, бог і взяв.

— Як це сталося? — спитав Гідеон.

І брат Пітер почав оповідати. Часом хто-небудь з присутніх вставляв своє слово. Хто бачив одно, хто — інше. Трапилось це через чотири дні після від'їзду Гідеона. Про таке вони лише чули раніше, але ніколи не бачили в околицях Карвелла.

Близько дев'ятої години вечора вони розходилися після вечірні, яку брат Пітер правив в амбарі, бо було холоднувато. Він добре пам'ятав, що цього вечора читав їм текст з псалмів: «Співайте радісно господеві, всі народи. Служіть господу з радістю». Вони вийшли з амбара і не розійшлися зразу по домівках, а стояли невеличкими купками, як і завжди після церковної відправи. Тоді вони й побачили на вершині горба над західними пасовищами велетенський палаючий хрест. Він зайнявся в одну мить; якась з жінок скрикнула і привернула увагу інших.

Жінки зняли галас, а деякі діти перелякались до смерті. Гідеон уявив собі цю картину — мирний захід сонця і раптом зловісні обриси палаючого хреста. Проте чоловікам досить скоро вдалось заспокоїти жінок і дітей. Брат Пітер рішуче заявив, що знамення святого хреста, хоч воно буде з крові чи вогню, нікому не може завдати лиха. Декого слова його заспо-

коїли, а інші, які чули вже про те, що зветься Ку-Клукс-Кланом, зціпили зуби й мовчали. Люди стояли купками, поки хрест не згорів дощенту, а потім розійшлися по домівках дуже стурбовані.

— Тоді, — сказав Ганнібал Вашингтон Гідеонові, — я подумав: тут є щось таке, що треба з'ясувати, хрести не горять самі собою, коли ніхто їх не запалить, ні, сер. Взагалі мені здалося це дуже дивним. От я й кажу Труперу: ходімо подивимось, що там діється на горбі.

Взявши гвинтівки, він і Трупер обійшли пасовище і підійшли до горба з тилу. Там нікого не було, але, як і сподівалися, вони побачили обгорілий хрест, збитий з двох шматків сосни. У повітрі чути було міцний запах гасу, а на землі лежали жмутки сіна. Не важко було здогадатися, що тут трапилось. Хтось поставив на горбі хреста, обв'язав його сухим сіном, намочив гасом, а тоді підпалив.

Все це було однією з тих хлоп'ячих, терористичних дурних штук, про які вони вже чули, і саме тому все це здивувало й схвилювало їх більше, ніж будь-яка реальна загроза.

Люди дожидали їх. Ганнібал Вашингтон розповів про те, що вони знайшли. Алленбі сказав:

— Тут, у Карвеллі, нам досі ще не доводилось бачити, на що здатні ці мерзенні покидьки з Півдня.

Тимчасом надійшли Абнер Лейт і брати Карсони, Франк і Леслі. Всі вони були озброєні і, посуваючись вперед у темряві, вигукували:

— Гей, ви там!...

Вони побачили палаючий хрест з своїх домів і прийшли сюди дізнатися, в чому річ.

— Можливо, це пусте, — сказав Ганнібал Вашингтон.

— А може, це Клан. Або просто які-небудь дурні.

— Не знаю нікого тут поблизу, хто б вигадав таку дурну витівку, — сказав Абнер Лейт.

Після цього багато говорили і довго сперечалися, що робити. По суті нічого було робити. Розповідаючи цю історію, вони питали Гідеона, чи зрозумів би він, що то було. Що можна було вдіяти проти такого безглуздя? Хтось запропонував поставити варту, а інший цілком справедливо зауважив, що вони люди, які живуть в цивілізованій країні, і повинні додержуватися закону. Вони не можуть щонаочі ставити вартових.

— Ти згоден з цим, Гідеон? — тепер уже невпевнено спитав брат Пітер.

— Ви мали рацію, — погодився Гідеон. — Ну, а що трапилось далі?

Ну, вони полягали спати пізніше, ніж завжди, але кінець кінцем всі поснули. Коли це трапилось, було, мабуть, після опівночі.

Тепер усі розповідали те саме: вночі їх розбудив стукіт копит. Жінки з криком попрокидалися від нічних кошмарів; дехто з чо-

ловіків, злякавшись, лишився в ліжку. Ганнібал Вашингтон, Ендрю Шерман, Фердінанд Лінкольн і Трупер перед сном поставили коло своїх ліжок заряджені гвинтівки і, почувши стукіт копит, взяли зброю і повибігали на вулицю. Так само повибігали брат Пітер, Алленбі і з десяток інших чоловіків, але в них зброї не було. Всі однак розповідали про хід подій: вони побачили дванадцять вершників, одягнутих у білі савани; вершники були озброєні, хоч спочатку ніхто цього не помітив. Принаймні половина вершників тримала в руках палаючі смолоскипи, і коли вибігли чоловіки, старий сухий амбар уже палав. Палаюче сіно тріщало, і вгору здіймалися довгі язички полум'я. Перелякані корови й мули ревли. Трупер признався, що вистрілив перший; він сказав, що коли почув, як ревуть мули, то вистрілив, не подумавши, в одного вершника, але й він сам, і інші були певні, що ні в кого не влучив — він просто вистрілив у випадку люті. В цей момент, мабуть, у відповідь на постріл, люди в білих саванах повернули своїх коней, кинули палаючі смолоскипи на халупи, дали залп по юрбі й помчали.

— Ти повинен зрозуміти, Гідеон, — сказав Алленбі, — які це були боягузливі мерзотники. Один постріл примусив їх тікати. Незважаючи на їх білі сорочки, їх дику скачку вночі, їх палаючі хрести, вони перелякались, коли побачили, що ми озброєні. Вони розбіглись, як ті кролики, і тільки згодом ми помітили в темряві Джеккі Шермана, розпростертого на землі з раною на лобі. Сліпа куля, пущена ними, влучила в нього. Ми тимчасом намагалися загасити пожежу, врятувати худобу. Хлопчик не вимовив ні слова — він умер, бідолаха.

Люсі Шерман знов заридала. Брат Пітер розказав Гідеону все, що залишилось розповісти. Смерть дитини паралізувала їх волю до боротьби з вогнем. Вони врятували худобу, але амбари і дві халупи згоріли дощенту. На полум'я пожежі прибігли Абнер Лейт, Фред Мак-Г'ю, Джейк Саттер і брати Карсони. Ганнібал розповів, як Абнер Лейт дивився на мертву дитину і проклинав убивць, проклинав так, як їм іще ніколи не доводилось чути.

— Бачиш, Гідеон, — пояснив Ганнібал, — це спростувало нашу підозру. Ми думали, прости господи, що кожен білий здатний на це, отже, можливо — це вони вбивці. Потім білі прийшли, і ми переконалися, що це не так. Воно не може повернути дитині життя, а все ж таки стало легше на серці.

— Що ж ви зробили тоді? — спитав Гідеон, і голос його звучав так рівно і гірко, що, здавалося, говорить не Гідеон, а інша людина.

Алленбі сказав:

— Що ж можна було зробити, Гідеон? Другого дня Абнер Лейт сів на мула і поїхав у місто. Він домагався чогось у шерифа, а той тільки сміявся з нього. Ти знаєш людину на ім'я Джесон Хагер, він за старих часів торгував невірниками?

— Знаю.

— Абнер чув, що він був ватажком місцевої організації Клану. Абнер обвинуватив його в цьому, і, кажуть, той назвав Абнера задрипаним заступником негрів. Вони побилися, і, кажуть, Абнер мало не вбив його. Збіглась юрба, Абнер зняв з плеч гвинтівку і сказав: «Ану, хто перший?» Чарлі Кент, що був у роті Абнера на війні, став поруч нього, а потім Абнер сів на свого мула і повернувся додому. Наступного дня Ганнібал запряг візка, і ми обидва поїхали в Колумбію, там говорили з майором Шелтоном.

— І що сказав Шелтон?

— Він сказав, що буде вжито заходів. Це просто фраза, Гідеон, — буде вжито заходів.

Коли Гідеон поїхав у Колумбію, майор Шелтон сказав йому так само:

— Заспокойтесь і будьте певні, що буде вжито відповідних заходів.

Шелтон був високий на зріст, з вузькими очима, суворий чоловік. Закінчивши дев'ять років тому Уест Пойнт*, він був ще досить молодий і тому нарікав на свою долю, яка закинула його сюди, на Південь, і примусила його займатися поліцейською службою, внаслідок чого поважні люди ставилися до нього неприязно, а ті, яких він зневажав, — з симпатією.

— А які це відповідні заходи? — спитав Гідеон.

— Це військові заходи. Я не маю наміру і не зобов'язаний обговорювати їх з вами. Вашу скаргу зареєстровано і належних заходів вжито.

— А тимчасом дитина мертва, і на цьому все кінчається.

— Ні, звичайно, на цьому не кінчається, — нетерпляче промовив Шелтон. — Не намагайтесь приписувати мені такі думки, містер Джексон. Оскільки я розумію цю справу, дитину було вбито цілком випадково. Незважаючи на це, ми робимо все можливе, щоб затримати злочинців.

— Випадково! — сказав Гідеон. — Випадково ці бандити в білих балахонах запалили хрест, напали на наше село, підпалили амбари, які не належать нам, майор Шелтон, а є тепер власністю уряду Сполучених Штатів. Що ж це за випадок?

— Я шкодую...

— Дуже шкодуєте, бачу. Чи придивились ви до місцевої організації Клану? Чи допитали людей, подібних до Джесона Харага? Чи зробили ви це?

— Не кричіть на мене, Джексон! Я не збираюсь розпинатися за кожного негра, що приходить сюди, вимагаючи захисту.

Гідеон спокійно сказав:

— Послухайте, сер, я не втрачав самовладання і не втрачу його. Я не прошу нічого, я говорю про наші права. Конгрес краї-

* Військову академію.

ни передбачив військову охорону для цієї округи, поки не будуть встановлені цивільні закони. Або ви забезпечите цю охорону, або ми подбаємо про неї самі. Я теж брав участь у війні. Я був старшим сержантом п'ятдесят четвертого Массачузетського негритянського полку. О ні, ми не рили окопів, я не був у трудовому негритянському батальйоні; ми були вільними неграми і рабами-втікачами з цього штату; ми брали участь у дев'яти битвах, і всім чоловіка на кожні десять у нашому полку вибуло з строю. Чи пам'ятаєте, як ми атакували форт Вагнер? Ми залишили на підступах до нього чотириста убитих з нашого полку, і серед них полковника Шоу. Заколотники порізали його тіло на шматки й кинули в братську могилу разом з неграми, бо він, білий джентльмен, чистий білий джентльмен, стояв на чолі негритянського полку. Чи пам'ятаєте ви нашу пісню? Якщо тільки ви воювали в цьому штаті, ви чули, як люди співали: «Врата небесні широко розкрились перед полковником Шоу». Я не люблю говорити про це; воно минуло, лишилось у далекому, важкому минулому. Але я попереджаю, якщо ви не забезпечите охорону, ми забезпечимо її самі.

Твердим голосом майор Шелтон заявив:

— Я придушу всякі заворушення, незалежно від того, хто буде їх призвідниками, білі чи чорні.

— А ми будемо захищатися, — відповів Гідеон.

Повернувшись у Карвелл, Гідеон скликав збори всіх чоловіків, чорних і білих, і сказав їм:

— Ви знаєте, що вийшло з моєї подорожі на Північ. Ісаак Уент, бостонський банкір, дав мені чек на п'ятнадцять тисяч доларів. Ми купимо землю — і нікому її не віддамо. Темні сили, що повстали тут проти нас, чинитимуть нам опір. Пропоную боронити наші права, організувати нашу власну міліцію, проходити військове навчання один раз на тиждень, поки це буде потрібно.

З цього приводу багато сперечалися. Франк Карсон заявив категорично, що йому не подобається перспектива проходити навчання під начальством негра. Він був колись у військах Стюарта¹, і все це діло було йому не до смаку. Гідеон запропонував, щоб навчанням керував Мак-Г'ю, який під час війни служив унтер-офіцером. Пропозицію було поставлено на голосування, і Мак-Г'ю дав свою згоду. Він обрав собі помічниками Ганнібала Вашингтона і Абнера Лейта. Алленбі взяв під сумнів законність цієї справи, але Гідеон пояснив, що вони лише користуються передбаченим Конституцією правом носити зброю. Всі вони носили зброю з часів війни, і їх організоване військове навчання тільки покаже бандитам у нічних сорочках, що з них не така вже легка пожива. Деякою мірою він мав рацію, бо минуло багато часу, поки Клан знову наважився з'явитися в окрузі Карвелла.

¹ Генерал Південної армії.

Еллен Джонс, сліпа дівчина, спитала Гідеона про Джеффа, і Гідеон сказав їй, скільки Джеффу доведеться прожити в доктора Емері і що Джефф, мабуть, поїде в Единбург. Единбург — на тому кінці світу, там, де починається невідоме. Гідеон зрозумів тепер, що дівчина кохає Джеффа. І чому він раніше не розумів стількох речей?

Вона сказала:

— Його не буде, мабуть, з п'ять років..., — і голос її був сповнений безнадійності.

— Мабуть, — підтвердив Гідеон. Він намагався втішити її, чим міг, і разом з тим не переставав питати себе, чому Джефф довів її до цього. Він тепер так часто й багато думав про Джеффа, коли бачив, як інші хлопці залицялися до дівчат, коли бачив, який стрункий, мов очерет, став Маркус.

Еллен часто приходила до Рейчел і сиділа з нею. У них було про що поговорити. Рейчел мало говорила з Гідеоном про Джеффа. Адже Гідеон сказав: «Так для нього краще, не сумнівайся в цьому», і Рейчел погодилася з ним.

Іноді Гідеон думав над тим, що діється з ним; йому ставало ясно, що течія життя все далі й далі відносить його від Рейчел, і він намагався бути з нею особливо ніжним, особливо ласкавим, виявляти безліч маленьких ознак уваги, а вона говорила:

— Гідеон, не турбуйся про мене.

— Я люблю тебе, Рейчел, голубко.

Але і це він вимовляв тепер зовсім інакше; він змінився в усьому — у розмові, поведінці, думках, вчинках.

Коли Рейчел помітила, що деякі з жінок почали базікати про неї і Гідеона, вона більше, ніж будь-коли, підносила всі прекрасні якості Гідеона. Вона говорила іншим жінкам, що ніхто в світі не може порівнятися з Гідеоном, розпалювала їх ревності, захоплення чи заздрість, але себе вона не могла переконати. Прокидалась уночі й годинами нерухомо лежала поруч Гідеона. Одного разу він якось відчув, що вона не спить, і спитав її:

— Що з тобою, голубко?

— Нічого.

— Ну, спи.

Трохи згодом вона сказала:

— Джеффа нема. Боже, як я хочу мати ще одну дитину.

— У нас два чудові хлопці і донька, — сказав Гідеон.

— Я хочу дитини. Всередині в мене порожньо.

— Все робиться з волі божої, — прошепотів Гідеон. — Народжується дитина на світ, чи нема її, — все це не від нас залежить.

— Ти не віриш у бога, — сказала Рейчел.

— Голубко, голубко...

— Діти народжуються в тих, хто любить.

Гідеон відповів:

— Я люблю тебе, моя маленька, вір мені, люблю всім серцем.

— Джефф поїхав, — гірко сказала Рейчел, — він поїхав...

* * *

Було вирішено, що Абнер Лейт, Гідеон і Джеймс Алленбі підуть на торги купувати землю. Чоловіки передали Гідеону всі права на складання угод, і адвокат Деніель Грін, янки, що недавно оселився в Колумбії, дістав Гідеонові план маєтку Карвелла. Весь час, що залишався до торгів, вони вивчали план, ділили і розмежовували землю. Вони не мали ясного уявлення про те, як урядові землеміри розмежують плантацію на ділянки по тисячі акрів кожна, але намагались передбачити всякий можливий варіант. Цілий тиждень Гідеон з Абнером і Френком Карсоном обходили всі двадцять дві тисячі акрів карвеллівської землі. Вони виявили місця, про існування яких навіть не догадувались. Франк Карсон показав, що в одному місці, де річка падала з височини в сім футів, можна без зайвих витрат збудувати водяний млин, і тоді вони могли б самі молоти кукурудзу.

Вони знайшли також ділянку, вкриту заростю високих, з густим листям сикомор, чудове місце для житла. Коли Абнер Лейт, показуючи рукою на смугу болота акрів з сімсот, сказав, що слід було б триматися далі від цієї ділянки, Гідеон запропонував докладніше дослідити її. Виявилось, що болото поросло молодняком і розсити його легко; ґрунт з чорного перегною й твані надиво родючий.

— Два добрих врожаї рису на рік, — сказав Гідеон. — Людина не помре з голоду, коли в неї є ділянка рисового поля.

Захопившись мріями, Гідеон пояснював, як дерев'яний поміст через болото на відстані чотирьох миль виведе їх до залізниці. Френк Карсон, пропускаючи рідке болото крізь пальці, широко усміхнувся і сказав:

— Збудую собі гарний будиночок отут, на вершині горба, серед сикомор. Посію рис і продаватиму його замість цієї проклятої бавовни. Хай їй біс, я ніколи не бачив, щоб бавовна дала людині щастя.

— А я садитиму бавовник, — сказав Гідеон. — Бавовна буде дуже потрібна країні. Я дивитимусь, як лопаються коробочки і говоритиму собі: все це моє власне.

— Ніколи не чув, щоб у низині не було малярії, — сказав Абнер.

Вони пішли далі, крізь великі соснові ліси, виходили на вершини горбів і дивились на простори, що стелились вниз, мов безкрайї океан. Френк Карсон, що оглядав усе навколо якимсь чудним поглядом, тихо промовив:

— Я бачив цю землю й раніше, але ніколи так, як зараз. Я

дивлюся на неї так, як дивився, мабуть, мій дід, коли прийшов сюди тихо і мирно, з рушницею через одно плече, з сковорідкою через друге.

Таким чином, за час, що лишився до торгів, вони оглянули всю землю Карвелла, яку могли обійти. На полях вже збирали кукурудзу. Була осінь доброго, врожайного 1868 року. Жовті початки кукурудзи було складено в нашивдку збудованих засіках, корм і реманент зберігався під грубим наметом. Був і ринок, куди білі ввозили бавовну. Однієї ночі негри почули пронизливий свисток першого товарного поїзда.

Двадцять другого жовтня Гідеон, Абнер Лейт і Джеймс Алленбі поставили свого воза в заїзді в Колумбії і приєдналися до натовпу, який зібрався тут з приводу великих прилюдних торгів. Деніель Грін, який з їх доручення мав виступати на торгах, щоразу привітно махав Гідеону рукою, то поринаючи, то виринаючи в юрбі. На Гріні був картатий костюм, білий солом'яний капелюх, товста чорна сигара стирчала в кутку рота.

— Бачу вас, Джексон, бачу!

Кишені його були набиті планами і довіреностями.

На аукціон прибули люди з усіх кінців штату. Недавно йшов дощ, і брудні вулиці столиці штату були заповнені возами, каретами і верховими кінями. Столик аукціонера стояв на сходах капітолія — височенного недобудованого кам'яного будинку на вершині горба, звідки можна було бачити околиці за багато миль навкруги. На імпровізованих щитах було вивішено плани маєтків, які продавалися через несплату податків. Контури окремих ділянок були окреслені кольоровим олівцем. Густа юрба, що товпилася навколо щитів, складалася з людей усякого роду: тут були чарлстонські джентльмени, батраки-негри, спекулянти-янки, фермери з гір, власники плантацій аж з Нью-Орлеана й Техаса; тут були й представники Моргана, і представники унітарної церкви, і представники двох англійських земельних компаній. З торгів продавалось сто шістнадцять тисяч акрів землі.

Хтось торкнувся до рукава Гідеона; він оглянувся і зустрівся очима з злегка усміхненими очима Стіфена Холмса. Невимушений, вишукано чемний Холмс поблажливо вклонився, коли Гідеон відрекомендував йому Абнера Лейта і Джеймса Алленбі.

— Прийшли купувати землю, Гідеон? — спитав Холмс.

— Так.

— Виходить, ми прибули сюди в одній справі. Я репрезентую тут інтереси Дадлі Карвелла, полковника Фентона і деякою мірою й свої власні.

— Вас цікавить плантація Карвелла? — спитав Гідеон, по змозі вдаючи байдужого.

— Може, так... а може, і якась інша плантація. Дадлі не потрібен його будинок, він завжди був обтяжливим майном. Я чув, ви провадили переговори про позику в Чарлстоні?

— Я одержав познку в Бостоні, — відповів Гідеон.

— Правда? Ну що ж, постараємось не бути суперниками на торгах, — для цього є досить незнайомих людей. Скажіть, це не у вашому селі хтось недавно потерпів від...

— Від Клану, — підказав Гідеон.

— Біла наволоч і мерзота, — сказав Холмс. — Радий, що зустрівся з вами, Гідеон, і з вами, сер, і з вами.

Коли він відійшов, Лейт зауважив:

— Знаю таких, Гідеон. Він був офіцером?

— Здається.

— Хороша людина, нема чого казати! Скільки негрів у нього було за старих часів? Він, певно, з тих, що й матері своїй може встромити ножа в спину.

Незабаром розпочався аукціон, і з цього моменту для Гідеона та обох його приятелів, так само, як і для більшості присутніх, все перетворилось на якусь безнадійну плутанину. Два аукціонера по черзі вигукували:

«Четверта ділянка, Чілден, двадцять два, північ і південь, урядовий мінімум два долари вісімсот, два долари, два долари, один, два долари, два... — три долари, три долари десять центів, три долари п'ятнадцять центів, п'ятнадцять центів...»

Грін, захеканий, з погаслою зігнутою сигарою в роті, відшукав Гідеона і сказав:

— Подивіться на цей план! Тут у мене розбивка на ділянки, двадцять три ділянки, трохи менше за тисячу акрів у кожній! Будинок з садибою на двісті акрів іде окремо! Урядовий мінімум — один долар за акр.

Гідеон, Лейт і Алленбі вибралися з натовпу і стали розглядати план.

— Відберіть три ділянки, — сказав Грін, — і пронумеруйте інші про запас.

— Що ви хочете цим сказати?

— Перш за все відберіть кращі ділянки; я помічу їх знаком АІ.

Вони показали на три кращі ділянки.

— А тепер позначте інші на той випадок, коли нам не вдасться купити ці.

Гідеон і Абнер, швидко зваживши всі «за» і «проти», пронумерували інші 20 ділянок.

— Крайня ціна — п'ять доларів?

— П'ять доларів, — кивнув головою Гідеон. — Але купіть їх дешевше, якщо зможете.

— Зроблю все можливе, — сказав Грін і знову пірнув у натовп. Аукціонер далі вигукував цифри монотонним голосом. Звідусіль люди кричали свою ціну. Земельні агенти проштовхувались до помосту. Торги почались о дев'ятій годині ранку; опівдні вони ще тривали, а плантація Карвелла й досі не була на черзі. Тільки о другій годині першу ділянку Карвелла було

поставлено на продаж. Гідеон почув, як Грін, що стояв біля самісного столика аукціонера, вигукував свої пропозиції, але Гідеону ніяк не вдавалося простежити за тим, що відбувалось. О п'ятій годині все скінчилось. Грін, стомлений, у зім'ятому костюмі, але з переможною усмішкою на обличчі, вибрався з наговпу.

— Купив!

— Які ділянки?

— Дві АІ.

Адвокат розгорнув пожмаканий план на дощаному тротуарі, став навколішки; Гідеон, Абнер і Алленбі схилились над планом.

— Ці дві ділянки пішли по чотири долари кожна.

Лейт закричав з радості, почав стрибати, б'ючи себе по стегнах.

— Чорт забери, чорт забери, Гідеон! Поглянь-но! Це той горб з сикоморами! Ота земля сита, як тіло дівчини.

Гідеон став навколішки поруч з Гріном, щасливо посміхаючись.

— А де третя ділянка?

— Вона позначена у вас четвертим номером... Дивно, але ціна на неї дійшла майже до п'яти доларів. Ви певні, що знаєге всі ці місця?

— Чорт забери, звичайно, знаємо! — сказав Абнер. — Чудово, це добрий клопоть, дуже добрий!

— Сім тисяч триста доларів за перші дві ділянки — це угода, Гідеон, дуже добра угода!.. Майже дурно куплено землю. Чотири тисячі сімсот п'ятдесят доларів за третю ділянку. Тепер у вас є земля. Близько трьох тисяч акрів...

* * *

Вони повертались додому з тріумфом. Старий Джеймс Алленбі поганяв мулів, Гідеон і Абнер співали п'яними голосами:

Розквітає так пишно бузок навесні,
У розлуці з тобою так сумно мені..

Абнер витратив два долари на глечик кукурудзяної горілки, і вони разом з Гідеоном попивали її на протязі всього довгого шляху з Колумбії, аж поки не випили все. Гідеон не вмів пити; він пив рідко й обережно. Три чверті глечика вихилив Абнер, решту — Гідеон, і вони обидва були однаково п'яні. Побачивши земляків, Гідеон проревів:

— У нас уже завтра, вже почалося завтра, будьте певні!

Алленбі розповів про все, що сталося. Рейчел, сміючись з Гідеона, поклала його в ліжку; він потяг її за собою, а вона протестувала:

— Стидайся, Гідеон!

Але все було, як колись давно. Гідеон сміявся й співав глибоким басом, поки нарешті не заснув.

Другого дня брат Пітер скликав всю паству. Перед тим він сказав Гідеону:

— Як забудеш господу бога, брате мій, втратиш покору, станеш галасливим і безсоромним, то бог напевно забуде тебе.

Лагіднішим голосом він говорив далі:

— Гідеон, ти повинен вести людей за собою, тоді дістанеш розрешення від обітниці, ти повинен знати це. Знай це, але будь смиренний. Коли ти твориш добро, то робиш це тому, що люди повірили в тебе. Давним-давно я повірив у тебе. Не розчаровуй мене, Гідеон. Ти тямуща людина, ти йдеш угору сходами. Оглядайся вниз, Гідеон, оглядайся вниз.

— Мені жалко, — сказав Гідеон, — повір, брат Пітер, мені жалко.

— Звичайно, Гідеон, тобі жалко, в тебе велике серце. Але слухай мене, Гідеон, подивись у свою душу і знайди там бога. Знайди бога і довірся йому.

— У тебе свій шлях, — лагідно сказав Гідеон, — а в мене — свій. Брат Пітер, нема в світі такої людини, яку я поважав би більше за тебе, вір мені.

— Я вірю тобі, Гідеон, — лагідно промовив брат Пітер.

Під час відправи він сказав:

— Моя проповідь з Книги Чисел. Ми прийшли в країну, куди ти послав нас, і в ній текли ріки молока і меду. І ось плоди її.

Він говорив своєю проповідь повільно, підкреслюючи окремі місця; в країні безземельних люди мали свою землю. Це була милость божа і знамення, бо коли чорношкірий купує клапоть землі, на нього дивляться тисячі очей.

— Користуйтеся нею, як слід, — сказав брат Пітер.

Після відправи почали ділити землю. Це треба було зробити негайно, щоб кожен міг переселитись на свою ділянку і збудувати собі якийсь притулок ще до зими. Гідеон передбачав, що поділ буде нелегкою справою, але не уявляв, що він виявиться таким важким. Люди билися, сперечались, протестували, порівнювали свої і чужі ділянки, заздрили один одному, лаялись між собою, білі повстали проти чорних, чорні інстинктивно згуртувались проти білих. Кінець кінцем Гідеон гукнув:

— Киньте!.. Будьте ви прокляті, дурні! Ми вже багато чого досягли, а тепер ви ладні перерізати один одному горлянки. Ми оберемо одного чоловіка голосуванням і доручимо йому поділити землю. Кого ви пропонуєте обрати?

Вони хотіли Гідеона, але він відмовився. Тоді висунули кандидатури Алленбі і брата Пітера, проголосували, і брат Пітер був обраний більшістю в три голоси. Трупер спитав у нього:

— А хто виділить землю тобі?

Брат Пітер відповів:

— Візьму те, що залишиться, для мене це не має значення.
Люди презирнулись, присоромлені, ніяково усміхаючись.
Після цього діло пішло краще.

* * *

Така вже логіка речей, що нові вибори вони сприйняли як щось цілком природне і не замислювались над тим, які події так змінили їх.

Рік тому вони йшли на вибори зі зброєю в руках, а тепер все було зовсім інакше. Змінилася земля, змінились люди. Майбутнє захопило їх, і вони самі тепер були його частиною. У перший вівторок листопада вони всі разом — чорні і білі — вирушили в місто. В повітрі вже почувався подих зими. Сухе листя котилося по курній дорозі.

Всі негри вирішили одностайно голосувати за кандидата республіканської партії, але Абнер Лейт сказав після всього, що він все-таки голосуватиме за демократа. За демократа голосував його батько, за демократа голосував його дід, — йому не хотілось порушувати традиції. Проте всі вони разом ішли в місто голосувати:

Частина друга

БОРОТЬБА

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Як Гідеон Джексон відвідав одну стомлену людину

Гідеон витяг годинника й подивився на нього. Була без двадцяти хвилин третя, а він чекав з другої години. Він сподівався бути прийнятим раніше, щоб о чверть на шосту встигнути на вокзал і зустріти Джеффа, який мав приїхати з Нью-Йорка. А втім, він, мабуть, встигне й так. По суті, йому тут не довго треба говорити, і він певен: те, що він скаже, не дасть великих результатів.

Надворі був похмурий лютневий день, ішов сніг — вашінгтонський сніг; великі мокрі пластівці прилипали до шибок і танули, перетворюючись на холодні краплі, що повільно стікали по склу.

Гідеон сів у шкіряне крісло і склав руки на колінах. Йому дуже хотілося заснути, забутись у довгому, довгому сні, якого він не знав уже протягом багатьох місяців, — просто заснути і якийсь час відпочити від думок, щоб прокинутись свіжим і енергійним. Але хіба людина в сорок п'ять років може мати багато енергії? Гідеон похитав головою, усміхнувся і став думати про Джеффа. Краще було думати про Джеффа, ніж про щось інше; Джефф був реальністю. Джефф зіскочить з поїзда й кине́ться йому назустріч. А може, і ні? Може, він стоятиме розгублений і дивитиметься на Гідеона? А що, коли між ними нічого не буде? Ні, це було неможливо. Сім років не можуть так змінити людину. Але сім років в Единбурзі, сім років, протягом яких заляканий чорний хлопець стає лікарем, такі сім років щось важать.

Гідеон згадав той день, коли доктор Емері зробив йому свою пропозицію, і криво посміхнувся. Про що думав тоді Емері? А що, власне, він говорив доктору Емері? Щось про гроші, чи багато коштуватиме це грошей? Було це дуже давно — вісім... дев'ять років тому? Він жалкував, що не познайомився ближче з Емері, не познайомився ближче з Уентом. Тепер вони обидва померли. Він згадав про те, як прийшов до Емері в лікарню, як розмовляв з ним, дивлячись на тремтячу голу рахітичну дитину, і спогоди виникали один по одному, поки не задзвонив високий старовинний годинник у кутку і не повернув його до дійсності, перервавши потік образів. Раз, два, три. Він, мабуть, занув. Секретар стояв перед ним і говорив:

— Президент може вас прийняти, містер Джексон.

Гідеон підвівся, кліпаючи очима, і пішов за секретарем у кабінет. Грант сидів за письмовим столом, похилий, стомлений, з почервонілими очима. Це була розгублена людина, що зазнала поразки і без надії й радості вдивляється в довгі, позбавлені змісту, наступні роки. Грант привітався з Гідеоном, кивнувши головою, і сказав:

— Сідайте, Гідеон.

Потім промовив, звертаючись до секретаря:

— Хай нам не заважають.

— Якщо сенатор Гордон...

— Пошліть його до дідька. Я не буду розмовляти з ним, зрозуміло? Я не хочу, щоб мені заважали!

Двері за секретарем зачинилися.

— Хочете сигару? — звернувся президент до Гідеона. — Ні? Я забув, що ви не курите. Не будете заперечувати, коли я закурю?

Він відкусив кінчик сигари, запалив сірника, глибоко затягнувся. Гідеон дивився йому в обличчя, але президент уникав його погляду.

Старість раптово й безжально насунулась на Улісса Сімсона Гранта. Очі його запали, в бороді проступала сивина. Навіть курив він нервово, якимось рвучкими, хапливими рухами. Він заговорив хрипким голосом:

— Я знаю, що ви збираєтесь сказати.

— Тоді чому ж ви дозволили мені з'явитися сюди і сказати вам це? — лагідно спитав Гідеон.

— Чому? — Грант глянув на нього з таким збентеженням, що Гідеон відчув гострий жаль і співчуття до цієї стомленої, безпорадної людини, яку так мало хто з людей розумів, так мало хто любив, яку стільки людей використовувало для своїх цілей, стільки ненавиділо, стільки зневажало, — людини, яку доля і обставини піднесли до безнадійної самотньої слави.

— Чого ви прийшли сюди? — мляво спитав Грант.

— Тому, що ви й досі президент Сполучених Штатів, — приязно відповів Гідеон, — тому, що ви мій друг, а я — ваш.

— Отже, в мене є друзі?

— І тому, — провадив далі Гідеон, — що, кінець кінцем, це ваша країна, і ви любите її так, як мало хто її любить з тих, кого я знаю. Ви любите її по-своєму, але я розумію вашу любов. Її не можуть збагнути дрібні, нікчемні, брехливі людиці, які зробили все можливе, щоб зруйнувати цю країну. Пам'ятаєте ви оповідання Еверетта Гейла «Людина без батьківщини?». Пам'ятаєте, як Філіпп Нолен почав розуміти і любити свою вітчизну? Грант сумно посміхнувся.

— Ви збираєтесь читати мені проповідь, Гідеон?

— Ні, я хочу говорити з вами про цю країну. Я хочу говорити з вами про неї, бо ніколи більше не матиму змоги розмовляти з президентом Сполучених Штатів. Два тижні я добирався побачення з вами.

— Я був зайнятий, Гідеон.

— Ви були заняті, пане президент, — сказав Гідеон, — і це все. Ви були заняті. Слава богу, в нас є стільки штампованих фраз: був зайнятий, не було часу, була тисяча справ. Чому наші вороги мають час? Чому?

— Я вже чув про все це, — холодно промовив Грант.

— І більше не хочете чути. Ви хотіли б, щоб я пішов. Газд, я можу висловитись інакше. Не згадуючи всього, що вже сказали газети і що скаже історія про вісім років вашого президентства, поясніть мені, де правда?

— Кажіть ще — мною зловживали! — проревів Гнат.

— Я не скажу цього. Боже мій, пане президент... це наша країна; будемо користуватися фразами з підручників, інші слова зараз не підходять. Це наша батьківщина. Ми воювали за неї. Ми жили для того, за що вмирили люди під Геттісбургом. Ми не існуємо окремо від неї, окремо один від одного. Все це зв'язане між собою, все це становить одно ціле. Що таке країна? — Гідеон завагався, потім казав далі: — Що таке Сполучені Штати Америки? Що це — мрія, ідеал, клопоть паперу, який зветься Конституцією, коаліція? Може, Америка — це прожектори? Хабарники? Магнати-грабіжники? Може, Америка — це Морган, Джей Гульд чи сенатор Гордон? А може, вона — людина, що стоїть на вулиці і дивиться на Білий Дім? — тепер Гідеон говорив більш стримано. — Може, Америка — це єпископальна церква чи конгрегаціоналістська церква? Це молитва, дурна примха, чи п'ятдесят мільйонів чоловік? А може, Америка — це конгрес? Всі ці роки я засідав у Конгресі і думав про це, дивлячись на дрібних людей і великих людей, прислухаючись до слів таких дурнів, як Пітерсон, і таких героїв, як Самнер. А може, Америка — це ви і я, і вона зв'язана з нами, невіддільна від нас, бо Америка — це ми, це все, що ми маємо, що ми зробили, про що мріяли.

Сигара Гранта погасла. Він затиснув її в коротких, схожих на обручки, пальцях і втупив у неї очі. Поволі, автоматично, він похитав головою.

— Я покінчив з усім, Гідеон.

— Ви — президент.

— Лише ще кілька днів...

— Цього досить, щоб завдати їм удару!

Грант сказав стомлено:

— Не знаю, Гідеон. Я стомився. Я вичерпав сили. Я хочу повернутись додому і відпочити. Мене облили пом'яями. Я хочу повернутись додому й усе забути.

— Ви не забудете, — сказав Гідеон.

— Можливо. Я не цар Соломон. Я не караючий бог. Я не добивався цього. Я вигравав битви, тому що не боявся платити за перемогу дорогою ціною. Може, це зробило мене президентом. Може, це змусило мене взяти участь в їх брудній, мерзенній політичній грі.

— Попереду ще багато битв, — сказав Гідеон.

— Коли не знаєш ворога? Коли не знаєш, хто воює на твоєму боці?

— А коли Гейс сяде в крісло, в якому зараз сидите ви, коли він сидітиме тут по коліна в крові, хіба будете ви тоді спокійно відпочивати?

— Чорт забери, Гідеон, де у вас факти? Гейс — республіканець, такий, як я, такий, як ви. Його обрали президентом на законній підставі. Мені набридли всі песимісти з їх пророцтвами. Життя йтиме далі вперед, так само, як і ця країна...

— Гаразд, — сказав Гідеон і підвівся.

— Ви ідете?

— Так.

— Що ж ви хотіли сказати?

— Навіщо гурбувати вас? Не варто.

— Чорт вас забери, говоріть! — проричав Грант. — Кажіть усе до кінця!

— А ви хочете почути?

— Киньте маніжитись, як оперна примадонна, і говоріть!

— Гаразд, — кивнув головою Гідеон, — за вашою спиною було складено нечисту угоду.

— Де ваші докази?

— У мене є докази, сер, — спокійно сказав Гідеон. — То ви вислухаєте мене?

— Я слухаю.

Грант закурив сигару. Гідеон знову сів. Годинник на письмовому столі Гранта показував без чверті чотири.

— Я почну далеко, — промовив Гідеон.

Надворі ще й досі падав сніг, — великі, повільні білі пластівці, що танули на шибках. У кабінеті президента темнішало.

Єдина лампа на письмовому столі кидала коло жовтого світла. В міру того, як сутеніло, обличчя Гранта ставало все більш стомленим, невиразнішим. Дим його сигари, попавши в смугу світла, звивався, крутився, здіймався до стелі.

— Ви пам'ятаєте конвент у Південній Кароліні? — спитав Гідеон. — Це було дев'ять років тому.

— Пам'ятаю.

— Тоді, власне кажучи, почалася реконструкція. Я брав участь у роботі конвенту. Через два роки мене обрано в сенат Штатів, і я працював там належний строк, а п'ять років тому потрапив у Конгрес. Саме через це, мені здається, я можу говорити, як людина, обізнана з тим, що трапилось. Слово реконструкція, яким вони називають все, що сталося на Півдні з 1868 року, надто невиразне. Воно позбавлене змісту. По суті це була не проблема реконструкції, і навіть не проблема відновлення в правах заколотницьких штатів, як членів федерації. Все це я говорив у парламенті. Я повторював це не один раз протягом останніх п'яти років. Кажу це й тепер, і, як мені здається, востаннє, бо не скоро знов настане той час, коли негр, обраний представник свого народу, сидітиме в кабінеті президента Сполучених Штатів.

Грант струсив попіл з сигари. Тепер обличчя його зовсім потонуло в темряві.

— Що таке реконструкція? Чим вона була? Що вона означала? Чому її знищено? Я питаю вас, бо ви єдина людина в країні, яка може повернути її і врятувати країну від невимовних страждань і нещастя в майбутньому.

— Кажіть далі, Гідеон, — сказав Грант.

— Реконструкція була початком нового і смертю старого. Плантаторська система рабовласництва — феодальний пережиток — ворожа по духу своєму природі цієї країни, лише кілька років тому спробувала перемогти американський народ і керувати ним. Її треба було знищити, інакше вона знищила б демократію. Її знищено, і в процесі цього знищення мій народ був визволений. Чи говорити далі?

— Говоріть, — сказав Грант.

— Гаразд. З цієї жадливої війни виникла реконструкція, це була, по суті, перевірка демократії, перевірка того, чи зможуть визволені негри і визволені білі — а білий бідняк до війни був таким же рабом, як і негр, — жити разом, працювати разом, разом будувати нове життя. Я підкреслюю — цю перевірку зроблено і доведено, що на Півдні демократію було здійснено; так, незважаючи на всі помилки, на всі грубі промахи, незважаючи на дурнів і крикунів, незважаючи на все, демократію було здійснено! Вперше в історії цього народу білі і чорні разом створили демократію на Півдні. У вас є докази: школи, ферми, суди, ціле покоління освічених, енергійних людей. Але все це не легко

дісталося і не було завершено до кінця. Плантатори організували багатотисячну армію негідників у білих балахонах. Ні, вони не здалися. Ви самі, пане президент, сказали якось, що тільки присутність федеральних військ на Півдні підтримує порядок. Запевняю вас, що в той день, коли Разерфорд Б. Гейс посяде пост президента, це військо буде виведене, і тоді Клан завдасть удару. У тій чи іншій формі він завдаватиме ударів скрізь, і запанує такий терор, якого ця країна ніколи не знала, — убивства й руйнування, підпали й грабунки, поки не буде знищено останній слід створеної нами демократії. Нас відкинуть назад на сотні років, і цілі покоління страждатимуть і вмиратимуть.

Голос Гранта зазвучав глухо, наче здалека:

— Навіть якби я погодився з тим, що ви говорите, Гідеон, — а я не погоджуюсь, — то де ж вихід? Щоб військо залишилось на півдні назавжди?

— Ні, не назавжди, але ще на десять років, щоб дати нам змогу виховати нове покоління чорних і білих, які навчилися б працювати спільно, відстоювати спільні інтереси. Тоді ніяка сила в світі не зможе відібрати в нас того, що ми збудували.

— Я не погоджуюся з вами, Гідеон. Я не погоджуюся з вашим обвинуваченням проти Гейса. Я не погоджуюсь з вашим фантастичним уявленням про могутність Клану. Тепер 1877 рік.

— Ви хочете доказів? — сказав Гідеон. — Я маю докази.

Він витяг із кишені кілька документів, розгорнув і поклав їх на письмовому столі так, що на них падало світло лампи.

— Ось дані голосування. За Тільдена голосувало чотири мільйони триста тисяч чоловік, а за Гейса — чотири мільйони тридцять шість тисяч. Це перша брехня. Я кажу, що бюлетені півмільйона негрів і білих Півдня, які голосували за кандидата республіканської партії, були знищені, підтасовані, підчищені. Ні, я цього не можу довести, але я доведу щось інше. По суті, це й не відіграє ролі. Обидва вони, і Тільден, і Гейс, — продажні люди. Ось сумні докази того, як низько впало в нас президентство. Обидва з одного тіста.

— Поки що, — зауважив Грант, — ви робите безпідставні обвинувачення. Я не хочу більше слухати цього.

— Ви сказали, що слухатимете. Я наведу вам докази, але насамперед дозвольте мені встановити факти. Навіть наш конгрес, який боїться демократії і народу більш за все, дозволяє мені наводити факти, коли я беру слово. Це не відбере багато часу. Мій син, якого я не бачив чимало років, приїздить нью-йоркським поїздом о 5.16. Запевняю вас, що я закінчу до того часу.

Тепер у кімнаті було зовсім темно, тільки кружечок жовтого світла був навколо лампи.

— Говоріть далі, — сказав Грант.

— Перед останнім туром голосування в Тільдена — демократа — було 184, у Гейса — республіканця — 166 незаперечних голосів. Якби Тільден мав ще один голос, він став би президентом, але Гейс вжив заходів, щоб Південна Кароліна, Луїзіана і Флоріда дали йому достатню кількість голосів і забезпечили пост президента. І Гейс не помилився — він одержав ці голоси. Як я вже говорив, бюлетені підробляли, знищували. Яке було становище? Палата представників — демократична, сенат — республіканський. Палата наполягає на обранні Тільдена, сенат — за Гейса. Вся країна галасує про другу громадянську війну, про похід жителів Півдня на Вашингтон. Пане президент, вірите ви цьому? Чи вірите ви, що є якась різниця між цими двома продажними людьми?

Грант сказав:

— Чорт вас забери, Гідеон, мені набридло слухати!

— Тепер я підходжу до доказів, пане президент. Дозвольте мені навести вам докази, і тоді я піду. На мою думку, нам обом кінець. Ви кажете, що вам застається лише кілька днів бути президентом; у мене теж небагато часу.

— Кажіть далі, — пробурмотів Грант.

— Так, очевидно, наші південні демократи знали, що обидва кандидати — одного табору люди. Вони усунули Тільдена, з ним було б дуже багато клопоту. Вони вже рискнули колись розпалити полум'я громадянської війни і помилились у розрахунках. Вони не були підготовлені, щоб ризикувати знову. І от вони склали угоду з Гейсом. Він одержував голоси Південної Кароліни, Флоріди, Луїзіани і, щоб угода була певною, ще й голоси Орегони. В обмін на це він має зробити їм дрібну і незначну поступку — дати право контролю над Південною Кароліною і Луїзіаною і вивести федеральне військо з Півдня. Така незначна перешкода на шляху людини до президентства, така маленька перешкода між республіканською партією, партією Лінкольна і владою! Ось вам доказ — документ, складений двома друзями Гейса — Стенлі Метьюсом і Чарлзом Фостером. Цей документ пояснює суть деяких переговорів, що відбулись між ними, сенатором штату Джоргія Джоном Е. Гордоном і членом конгресу штату Кентуккі, містером Дж. Йонг Броуном. Це точна копія, яку зняв і приніс мені кольоровий слуга містера Фостера. Я можу під присягою підтвердити правдивість документа, дозвольте мені прочитати його:

«...Щодо розмови, яку ми вчора мали з вами, коли обговорювалось питання про політику губернатора Гейса щодо деяких південних штатів, то ми можемо запевнити вас якнайкатегоричніше в нашому великому бажанні, щоб він провадив таку політику, яка дасть населенню штатів Південна Кароліна і Луїзіана право вільно контролювати свої внутрішні справи, підкоряючись тільки конституції Сполучених Штатів і законам, що в неї впливають. Знаючи губернатора Гейса і його погляди, ми

цілком упевнені в тому, що такою буде політика його адміністрації»*.

— Ось документ, пане президент.

Запала довга тиша. Нарешті, Грант тихо спитав:

— Чому вам не познайомити з цим документом палату представників?

— Тому, що в мене нема оригіналу, тому, що я, хоч і ладен присягнути на біблії, що все це правда, не маю доказів. Я не можу протиставити слово бідного старого кольорового слуги слову обраного президента Сполучених Штатів. Якби я виступив у палаті і сказав їм те, що я тільки-но сказав вам, принаймні з десяток наших культурних бурбонів — членів конгресу — галасували б, що цього треклятого, нахабного, брехливого негра слід лінчувати.

— А чому я повинен вірити вам?

— Тому, що долю всього майбутнього нашої країни поставлено на карту. Тому, що коли ми воювали за революцію, коли воювали в дні громадянської війни, ми гордо йшли вперед осяяним сонцем шляхом, шляхом, який мій народ називає шляхом перемоги. Ми йшли, підтримані всіма добрими людьми на світі, і обличчя наші були звернені до бога. Ви чуєте мене, пане президент? А зараз ми сходимо з цього шляху, віднині ми повертаємо наші обличчя до темряви. Чи довго це триватиме, пане президент? Скільком людям доведеться померти перше, ніж ми зможемо назвати цей уряд народним, урядом для народу, урядом, в якому керує народ?

— Справи стоять зовсім не так погано, — почав Грант.

— Ні, саме так!

Грант підвівся; спершись обома руками на ручки крісла і нахилившись так, що лампа освітлила його обличчя, він пильно подивився на Гідеона, потім відійшов від стола і почав сердито ходити по кімнаті.

— І це все? — спитав Гідеон.

— А що я можу зробити? — відповів Грант, накидаючись на нього. — Навіть якби ваша безглузда казка була правдою, то, скажіть мені, ради бога, що я можу зробити?

— Все. Ви ще президент. Опублікуйте те, що я вам розповів. Проведіть зараз прес-конференцію; є досить сміливі газети, щоб надрукувати це. Нехай Гейс доведе, що обвинувачення несправедливе. Викрийте всю цю брудну аферу, і хай народ побачить, що діється. Він знатиме, що робити. Ми тут, в Америці, не погані люди, ми не темні люди. Ми раніше рухали світ. Зробили ми й дещо погане, але більше — доброго. Виступіть перед конгресом і вимагайте правди...

Грант похитав головою:

* Цей документ опублікований у книзі Уільямса «Життя Разерфорда Б. Гейса», том I, ст. 533.

— Гідеон..

— Ви боїтесь? — вигукнув Гідеон. — Що ви втратите? Ті, що пам'ятають дні, коли ви їх вели до перемоги, підтримають вас. А інші...

Гідеон замовк. Він зібрав папери і поклав їх у кишеню.

— Добре. Я піду..

Після того, як Гідеон вийшов, Грант довго сидів біля письмового стола, схиливши голову на руки, втупивши погляд у зачинені двері.

Було пізно, коли Гідеон приїхав на вокзал. Поїзд уже прибув. На платформі він побачив Джеффа; високий, широкоплечий юнак був викапаний батько. Заклавши руки в кишені, він стояв між двома саквояжами.

Не в тім річ, чи добре пам'ятали вони один одного, чи дуже змінився кожен з них. З першого погляду вони пізнали один одного; хоч кожен з них став на багато років старшим, подібність їх ще збільшилась. Вони підійшли один до одного і потиснули руки. Гідеон ковтнув повітря; Джефф поволі усміхнувся, торкнувшись руки батька.

— Ти вищий, ніж я пам'ятаю, — сказав він.

— Ти теж, — зауважив Гідеон.

— Ти впізнав мене?

— Так. Я радий, що ти повернувся, Джефф.

— І я радий, що повернувся, — сказав Джефф.

Гідеон нахилився, щоб узяти чемодани.

— Я сам понесу їх, — сказав син.

— Понесемо по одному.

— Гаразд.

Джефф усміхнувся, з цікавістю дивлячись на Гідеона, вимірюючи його поглядом з голови до ніг, наче мимохідь, але так, що Гідеон відчув, що син оцінює його. Вони йшли пліч-о-пліч, два рослі чоловіки, рухаючись повільно і невпевнено, бо кожен після довгої розлуки намагався пристосувати до другого свої рухи, думки, бажання. Вони пройшли вздовж платформи, потім через вокзал, і тільки тоді Джефф спитав трохи винувато:

— А як мати?

— Добре, — сказав Гідеон. — Ми всі старішаємо.

— Ти не постарів, — відповів Джефф.

Гідеона дожидав кеб. Вони влізли в нього, сповнивши його тісний простір своїми довгов'язими тілами. Снігова метелиця закривала все навколо, як біла рибальська сітка.

— Я думав, що у Вашингтоні тепло, — сказав Джефф. — Мені ніколи раніше не доводилося бувати тут.

— Так, ти тут не бував раніше, — повторив Гідеон, думаючи про всі ті роки, коли це чванливе місто, що широко розкинулось на березі Потомака, було частиною його життя. Підкови коня рівномірно цокали по бруку: цок, цок.

— Останні два роки я тут живу в невеличкому будиночку, — сказав Гідеон.

— А мати?

— Вона пробувала жити тут минулого року, — сказав Гідеон. — Але, здається, вона почуває себе краще в Карвеллі.

— Ви ще й досі звете те місце Карвеллом?

— Карвеллом? — Гідеона немов здивувало це запитання. — Так, ми ніколи не думали про те, щоб змінити назву. Тобі не тісно? — Чемодани тиснули на їх коліна.

— Мені зовсім добре, — сказав Джефф.

— Ти, мабуть, голодний?

— Так, трохи.

— Ми пообідаємо дома тільки вдвох. Я більше нікого не запрошував.

Джефф здивувався, чому батько сказав це.

* * *

Гідеон жив у маленькому, побіленому будиночку на п'ять кімнат. Стара змарніла негритянка прибирала в кімнатах і варила страву. Гідеон називав її матусею Джоан.

— Матусю Джоан, — звернувся він до неї, — це мій син Джефф.

— Він у вас гарний, великий хлопець, містер Джексон. — Ви можете пишатися ним.

— Я дуже пишаюсь, — відповів Гідеон.

Обід був простий: гарячий суп з квасолею, відбивні котлети, овочі і вівсяна каша з маслом.

— Це перша вівсяна каша за... скільки років? — посміхнувся Джефф.

— Справді, в Шотландії її нема, — згадав Гідеон.

Звичайно, він не міг сподіватися, що відразу ж їх думки і почуття зіллються в єдиному потоці. Це станеться поступово. Помалу зникнуть перепони, що відокремлюють їх одного від одного. Сім років — це довгий строк. Вони навіть говорили по-різному. Джефф вимовляв слова твердіше, ніж Гідеон, з дивним іноземним акцентом.

Джефф сказав:

— Я працював рік у доктора Кендріка. Він мав субсидовану лікарню на шахтах. У мене там була добра практика: нещасливі випадки, переломи рук і ніг, опіки, рвані рани. Була в мене і домашня практика — круп, свинка, всякі дрібні хвороби, які так важко розпізнати.

— Ти лікував білих?

— Я був єдиний негр у графстві. Не так, як тут.

— Ти не почував неприязні?

— Вона не виявлялась так, як тут. Я був рідкістю. Люди там нескладні, і основне в їх житті — це страхи і підозри. Торкнись їх пальцем, і вони розбіжаться.

Вони перейшли в кабінет Гідеона, маленьку, повну книжок кімнату, яка була також і приймальною. Посідали, простягнувши ноги до розпечених ґраток каміна, і розмова почалась. Тепер вони почували себе вільніше. Джефф наважився сказати:

— Знаєш, я страшенно гордий.

— З чого?

— З того, що ти в Конгресі. Я не знаю, як висловитись, але це просто чудово.

Погляд Гідеона став замисленим.

— Це залежить від обставин. Обставини створюють людей. Були передумови для того, щоб я став тим або іншим, і ці передумови вплинули.

Джефф почав розпитувати його про вибори, і спочатку спокійно, а далі все з більшою пристрасністю, Гідеон розповів йому про все, про всю послідовність подій, що сталися за останні вісім років, розповів про своє сьогоднішнє побачення з президентом.

— І я зазнав невдачі, — сказав Гідеон.

— Чи певен ти в цьому? Хіба може отак враз настати кінець, наче вибух бомби? Хіба трапляється таке?

— Не враз, — відповів Гідеон. — Це тягнеться вже довго. Понад вісім років тому Клан напав на негрів у Карвеллі. То була невміла, боягузлива вихватка. Вони спалили сараї і вбили одного хлопчика. Але вже тоді вони починали, вже тоді. З саміського початку вони намірялись знищити нас. Не встигла закінчитись війна, як ті самі люди, що затіяли її, почали планувати другу війну. Але це була інша війна: нічні наскоки, підпільна організація, залякування, загрози, терор. Тепер вони закінчили готуватися: вони готові.

— Я не можу повірити цьому.

— Якби я тільки міг думати, що помиляюсь! — сказав Гідеон. — Але я не помиляюсь.

— Що ж ти збираєшся робити?

— Я ще не знаю, я хочу продумати все. В усякому разі я повертаюсь додому. Я хочу бути з ними.

Джефф кивнув головою.

— Я думаю, що маю рацію, — говорив далі Гідеон. — Але те, що правильно для мене, не є обов'язковим для тебе. Розумієш, Джефф?

— До чого ти ведеш?

— Я їду через кілька днів, — сказав Гідеон. — Я не хочу, щоб ти їхав зо мною. Якщо все буде гаразд, то навесні...

— Ради бога, поясни мені, про що ти говориш? — наполягав Джефф.

Гідеон похитав головою.

— Спокійно, Джефф. Вислухай мене. Був час, коли ти мене слухав.

Він підвівся на мить, потер свої руки з довгими пальцями, нахилився над сином і знову рвучким рухом сів у крісло. Він сидів мовчки, дивлячись просто перед себе, і на його довгастому, гостро окресленому обличчі мінилися відблиски вогню. Джефф подивився на нього і помітив, який застиглий вираз мали його повні губи, які почервонілі, глибоко запалі і стомлені в нього очі. Гідеон тепер мав вигляд старшого проти своїх сорока п'яти років, старшого, ніж підказували розум і логіка. Широко плечі, які Джефф у дитинстві так часто бачив голими й спітнілими під промінням пекучого сонця, неймовірно могутніми, з смугами твердих міцних м'язів, тепер зігнулись і обм'якли. У короткому густому кучерявому волоссі, що вкривало його голову, наче тісна шапка, пробивалася сивина. Джефф не знав його. Джефф ніколи не знав його. П'ятнадцятилітній хлопець — це м'яка глина. Дев'ять років життя формували його, але нічого не зламали; він учився, виріс, розвинувся, зазнавав ран і гоїв свої рани; він знайшов бога в науці, — адже під мікроскопом шкіра людини не має кольору, а складається з незліченних клітин, сполучених дивним способом. Світ існує на основах розуму. Людина на ім'я Дарвін розвіяла туман, що вкривав перед людиною минулі віки. Зламану ногу треба вправляти ось таким і таким способом, — незалежно від того, якого кольору шкіра на цій нозі — чорна чи біла. В самотній халупі на болоті він прийняв дитину білої жінки, поплескав її і почув її крик у чудесних муках народження. Світ став зрозумілим, планетою, що несеться крізь безвість, м'яко огорнута захисним покривом атмосфери. Люди були злі, бо вони нічого не знали, але той, хто присвятив своє життя знанню, вивченню наукових основ природи, не мав чого боятися. Такий був він, але який був батько? Він пригадав високого раба, який колись вирушив у Чарлстон як делегат конвенту, в проломленому циліндрі на голові, з яскравою картою хусточкою, що висіла з кишені. З міста повернулася інша людина, але в яких страшних муках народилася ця друга людина! І які муки в душі Гідеона Джексона породили третю, четверту людину, людину, про яку доктор Емері сказав: «В ній є велич у справжньому значенні цього слова — пам'ятай це, Джефф. Наукових визначень для цього не знайдеш. Коли тобі вже нічим не зможе допомогти логіка, подумай про неї». І от тепер Джефф думав про неї, думав про людину, яка засідала в Сенаті штату Південна Кароліна, людину, яка була членом конгресу Сполучених Штатів і яка у відповідь на виступ делегата Георгії свого часу сказала слова, відомі тепер кожній дитині у країні:

«Справді, як сказав джентльмен з Георгії, я ще зовсім недавно був рабом. А сьогодні, як вільна людина, я відповідаю йому в Конгресі цієї країни. Це, джентльмени, є американським заповітом, моїм американським заповітом. Мені не треба вдаватися до патріотичних фраз... Той факт, що я стою тут, визначає країну, якій я служу, краще, ніж будь-які слова, сказані чи написані людиною».

Цей виступ Джефф бачив надрукованим у шотландських журналах, його цитував один член парламенту в палаті громад; палкі дебати з приводу цього виступу розгорілись у французькій палаті депутатів і тривали три години, а в Німеччині, Угорщині і Росії підпільні революційні групи робітників переклали цей виступ, надрукували і розповсюджували в тисячах екземплярів.

Тепер, дивлячись на Гідеона, Джефф почував складне поєднання жалю, гордості і палкого бажання зблизитися з цією людиною, з своїм батьком, зрозуміти його бажання, хотів, щоб і батько зрозумів його. І разом з тим він почував себе чимось окремим від Гідеона і вищим за нього.

— Я слухатимусь тебе, — сказав він. — Хоч би що мені довелося робити, я завжди слухатимусь тебе.

— Я повертаюсь назад, — пояснив Гідеон, повільно і тихо, — бо я належу їм. Вся моя істота, Джефф, сину мій, все, чим я став, зв'язане з моїм народом. Я вийшов з свого народу, він дав мені силу. Минуло багато часу, поки я це зрозумів. У мене є дар, я дістав освіту, я навчився говорити, я зумів вибрати в себе знання, але в мені нема нічого, що не було б часткою мого народу. Я хочу повернутись до нього, бо це дасть мені найбільше щастя, а людині властиво, Джефф, завжди шукати щастя як у малих ділах, що вона робить, так і у великих. З тобою інша справа. Тебе тут довго не було. Ти вчивсь, працював, і тепер ти лікар. Лікар — це те саме, що чудесна книга. Книга, як і лікар, дає користь, поза тією працею і тими зусиллями, що витрачені на їх створення. Я не можу дати користі поза тим, що створило мене, а ти можеш. Хоч які погані будуть справи, мій народ, коли буде потреба, знайде інших Гідеонів Джексонів. Щодо тебе — це інша річ. Я можу говорити з тобою, як з мужчиною, — це дає мені гордість і радість. Коли сьогодні я сказав президентові Гранту, що, на мою думку, це останній раз негр має змогу розмовляти з президентом, — я казав те, в чому був певен. Я певен також, що наступними роками буде мало чорних, які зможуть дістати освіту, як ти. Залишайся тут. Ти можеш жити в цьому будинку. І тут буде багато покалічених тіл, які ти лікуватимеш. Якби ти поїхав зо мною, це була б втрата.

Гідеон скінчив, і вони кілька хвилин сиділи мовчки. Джефф вибив попіл з люльки, знову набив її, взяв щипцями жаринку з каміна і поклав її на м'який, ароматичний тютюн. Гідеон наливав вина. Розглядаючи кімнату, Джефф нарешті сказав:

— Це гарна кімната, тепла. Я хотів би прочитати деякі з цих книжок.

Гідеон кивнув головою.

— Я завжди відкладаю читання книжок на завтра, коли буде час. Та чогось ніколи нема часу.

— Є час, — сказав Гідеон.

— Скажи мені, — спитав його Джефф, — коли трапиться те, чого ти ждеш, ти будеш боротись?

— Не знаю, — сказав Гідеон.

— Маркус писав мені, що коли хто-небудь захворіє, ви кличете старого лікаря Ліда. Часом він приходить, а часом і — ні.

— Здебільшого приходить.

— Тепер він більше не приходитиме, — сказав Джефф. — Коли те, що ти сказав мені, — правда, він більше не буде приходити.

Джефф підвівся і, підійшовши до вікна, витер спітнілу шибку.

— Сніг усе йде та йде, — зауважив він. — Дивно, проживши стільки в далекій країні, я не зміг полюбити якое інше місце. Чи показував тобі Алленбі листи, які я надсилав йому для Еллен?

Гідеон похитав головою.

— Старий помер минулого місяця. Я думав, що ти знаєш про це.

— Я не знаю, — сказав Джефф. — Я їду з тобою, тату.

* * *

У всьому, що робив Гідеон останніми днями свого перебування у Вашингтоні, була якась двоїстість: він почував, ніби завжди покидав це місто, і разом з тим була невиразна надія, що він повернеться сюди на весняну сесію. Часом йому здавалось, що Джефф має рацію, що світ не може вибухнути, як бомба. Він залишив у будинку все так, як воно було, і наказав матері Джоан стежити за порядком. Він пішов на засідання бюджетної комісії і взяв активну участь в обговоренні закону про надання залізницям дотацій на придбання земельних ділянок. Такий уже він був: продовжував займатися звичайними справами, одягався, їв, голівся, спав. Якось після повернення Джеффа його секретар сказав йому, що сенатор Стіфен Холмс хоче бачити його.

— Можете сказати сенаторові Холмсу, — відповів Гідеон, — що я дуже занятий. До від'їзду в мене лишилося кілька днів, і я нікого не приймаю.

Секретар повернувся і сказав, що сенатор Холмс дуже наполягає на побаченні.

— Гарзд, — сказав Гідеон, — нехай знайде.

Холмс увійшов, Гідеон не підвівся, не простягнув йому руки. Усміхаючись, Холмс пригладив ворс на своєму капелюсі, акуратно зняв пальто, поклав паличку і рукавички на ріг письмового стола Гідеона і сів.

— Чого ви хочете? — спитав Гідеон.

— Я хотів побачити вас, Гідеон, бо ми з вами обидва цивілізовані люди, бо на цій підставі ми можемо обговорювати різні справи, бо в світі, де повно дурнів, йолопів, нікчемних людей і тупиць, ми з вами безперечно можемо обговорити правду, визнати її і спокійно примиритися з нею.

— Ви так вважаєте? Справді? — спитав Гідеон, пильно дивлячись на цього стрункого, витонченого, бездоганно одягненого чоловіка, що сидів невимушено і спокійно, на його гладеньку, світлу, трохи жовтувату шкіру, на якій прожиті роки не залишили слідів, на його аскетичне обличчя, загадкове і в той же час запобігливе, що реагувало на кожний настрій і кожне слово Гідеона. Безперечно, це був продукт цивілізації. Це була також по-своєму правдива людина, напрочуд правдива і щира в напрочуд брехливому і нещирому світі. Проте в цей момент Гідеон почував до Холмса таку огиду, якої він ніколи не почував до жодної живої істоти, — огиду, відразу, ненависть. Гідеон Джексон, який все своє життя, будучи рабом і будучи вільною людиною, заперечував ненависть, Гідеон, який намагався зрозуміти, що саме робить одну людину доброю, а іншу поганою, одну людину лагідною, а іншу жорстокою, Гідеон, який під ударами батога намагався пізнати логіку і сенс життя, пізнати Істину, Гідеон, який воював і убивав, не почувавши ненависті до тих, проти кого воював і кого вбивав, — ця людина, Гідеон Джексон, тепер, не задумуючись, без ніякого жалю убив би Стіфена Холмса.

— Ви так вважаєте? Справді? — повторив Гідеон.

— Я так вважаю, Гідеон, — спокійно відповів Холмс і цілком щиро додав: — Запевняю вас, Гідеон, що я один з небагатьох людей мого класу, які не шарахаються з жахом від кольору людської шкіри. Як бачите, я розумна й логічна людська істота, так само, як і ви. Ми з вами визнаємо, що расова нетерпимість породила забобони. Я можу дозволити собі сміятися з безмозких, тупоголових йолопів (моїх друзів, я визнаю це), які дивляться на всіх представників вашої раси і на багатьох людей моєї раси, як на якісь нижчі створіння. Бог свідок, що я знаю їм ціну. Але моя доля зв'язана з ними, Гідеон, почасти через походження, почасти через мій власний вибір. Розгляньмо факти: ці люди, до яких належу і я, багато втратили через війну; не тільки владу, — яка теж не є дрібницею, — але й матеріальні цінності — наслідок владу, і загалом весь уклад життя. Я хотів повернути все це і розумно боровся за це.

— І тепер ви досягли своєї мети.

— До певної міри, — погодився Холмс. — Треба ще владнати деякі справи, але до певної міри ми досягли мети. Мені нема чого кривити душою: ви знаєте, чому Разерфорд Гейс буде нашим президентом, ви знаєте, що він найкращий достатньою мірою джентльмен і додержить слова. В усякому разі, республіканська партія склала з нами мир, і дещо буде зроблено.

— Ви правдива і розумна людина, — сказав Гідеон, дивлячись на Холмса з щирою цікавістю. — Ви пишаєтесь цим, правда?

— Може, по-своєму й пишаюсь.

— І ви не прийшли сюди глузувати з мене? Ви для цього надто цивілізований.

— Надто цивілізований, Гідеон. Надто цивілізований, щоб іронія негра дошкулила мені. А ви, гадаю, надто цивілізований, щоб вигнати мене звідси.

— Я хочу послухати, що ви маєте сказати, — спокійно відповів Гідеон.

— Я так і думав, що ви захочете послухати. Не будемо говорити один одному дошкульних слів. Я у захваті від вас, Гідеон. Я спостерігав вас під час конвенту і протягом наступних років. З вами сталася дивовижна еволюція. Ви людина з великими здібностями і глибокими талантами. Ви розумна людина. Вже той факт, що колишній раб, мова якого була жаргоном негра з далекого закутка, став культурною людиною, з якою я зараз розмовляю, — є сам по собі неймовірний. Я слухав вас в Конгресі часто з захопленням. Ваша манера говорити, в якій сполучається раціональне з емоціональним, дуже глибоко впливає на слухачів.

— Ви лестите мені, — сказав Гідеон, — кажіть далі.

— Я думаю, якби у вас був оригінал того дивного і дурного документа, який ви показали президентові Гранту, ви подали б його конгресу і тим змінили б весь хід історії; а може, і ні. Наша партія має більшість у палаті представників, і взагалі сумнівно, чи може одна людина одним вчинком значно змінити історію.

— Отже, і це вам відомо. Принаймні у вас скрізь є вуха.

— У нас повинні скрізь бути вуха, Гідеон. Ми були переможені. Наша країна була окупована...

— Ви вважаєте її своєю країною?

— По суті, так. Країною кількох добірних людей, людей, здатних керувати. Ви повинні визнати це, Гідеон. Ні дегенеративні білі покидьки, яких ми використовували в Клані, ні пригноблені і наївні, мов діти, негри-батраки не здатні керувати. Ви — виняток. Я — виняток. Ось чому я і звертаюсь до вас, спираючись на щирість і на логіку. Є інші шляхи, але далеко простіше було б, якщо ви були з нами, якби деякі з ваших колег приєдналися до нас. Негри підуть за вами. Вони йшли за вами ра-

ніше, вони підуть і тепер. Кінець кінцем, наш шлях найкращий. Я проти сили, проти насильства, вірте мені; я вдамся до них, коли буде треба, але далеко краще було б досягти нашої мети, не вдаючись до прямого насильства. В нашій країні був би добробут і порядок на благо всіх, і батрак мав би що їсти і спав би, не турбуючись про свій завтрашній день.

— І ви пропонуєте це мені? — не ймучи віри, спитав Гідеон.

— Ви погоджуєтесь?

— Щоб я повів свій народ назад у рабство?

— Якщо ви це так формулюєте.

— Ви — неймовірно, — лагідно сказав Гідеон. — Я повинен був зрозуміти це ще тоді, коли вперше прийшов у ваш дім. Але я вважав вас за людину, Я на всіх дивився, як на людей. Я не розумів, що є такі хвороби розуму, яких не можна вилікувати. Я не розумів, що деякі люди хворі на таку хворобу, яка може заразити весь світ. Ми всі часом робимо помилки, правда? Я вважаю, що це була найбільша помилка, яку зробили люди мого табору. Коли під час війни земля обливалась кров'ю, вони думали, що зло знищено. Але кров поганих, зіпсованих, над міру підлих людей зовсім не лилась, лилась тільки кров хороших людей, яких вели, яких дурили. Ми залишили життя людям вашого сорту.

Гідеон ніколи не бачив сенатора Холмса розлюченим, не бачив, як він стискає губи, як кілька вертикальних зморщок перетинають його високий гладкий лоб. Сенатор Холмс підвівся, надів пальто і капелюх, узяв рукавички й паличку з письмового стола.

— Я вважаю, що це ваша відповідь, — сказав він.

— Можете вважати, — погодився Гідеон.

* * *

Другого дня Гідеон і Джефф виїхали на південь тригодинним поїздом. Гідеон узяв з собою небагато речей — маленький чемодан і портфель, в якому лежав старенький томик поем Уїтмена, фотографія Чарлза Самнера з його написом, подарована йому незадовго перед смертю, і записна книжка. Він мав намір написати доповідь про всю справу Гейса — Тільдена і думав розпочати її в поїзді, щоб скоротати час.

Разом з Джеффом вони пішли по платформі вздовж поїзда.

— Останній вагон, — сказав Гідеон.

— Чому?

— А, ти не знаєш, чому? — сказав Гідеон, глянувши на сина. — Пам'ятаєш, я говорив тобі, це буде не так, як вибух бомби. Бачиш, уже почалось.

Вони підійшли до останнього вагона, старого, поважного ветерана залізниці. Вікна були брудні, двоє вікон забито фанерою. Над дверима висіла табличка з простим написом: «Для кольорових». Джефф прочитав її й накинувся на батька:

— Ні... ні, це неможливо! Це огидно, чуеш, огидно! Ти — член конгресу.

— Заходь, Джефф, — сказав Гідеон. — Це не новина. Тепер це знов поширюється. До цього звикаєш.

Вони ввійшли і сіли поряд на старій дерев'яній лаві. Повходили й інші негри. Поїзд відійшов вчасно. Гідеон сказав:

— Зрештою, ми тут будемо недовго. Незабаром приїдемо у Карвелл.

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ

Як Гідеон Джексон і його син знову повернулись у Карвелл

Маркус дожидав їх на станції. Для Джеффа був абсолютно незнайомий цей стрункий, гарний негритянський хлопець з світлішою, ніж у будь-кого в родині Джексонів, шкірою. Він досягав тільки плеча Гідеона, але був пропорційний, з вузькими стегнами і широкими плечима, з такими легкими і граціозними руками, що нагадав Джеффу безстрашного лісового звірка, суцільного й гармонійного в своїй дикості. В синіх штанах і коричневій шкіряній куртці, юнак невимушено стояв біля однокінного фаетона; широко усміхнувшись до Гідеона, він махнув рукою, а потім з неприхованою цікавістю став розглядати брата.

— Хелло, синку, — сказав Гідеон і почав кидати чемодани в багажний ящик. З тієї безцеремонної простоти, з якою вони потиснули один одному руки, Джефф відчув, що між ними є якийсь внутрішній зв'язок, якась сердечна теплота.

— Непоганий день для повернення, — зауважив Маркус і додав: — Хелло, Джефф. Не впізнав мене, правда?

— Ти виріс, — погодився Джефф. Він поклав свої чемодани разом з речами Гідеона. Потім потиснув братові руку. Вони довго стояли, вдвляючись один в одного; з обличчя Маркуса не сходила усмішка.

Гідеон вийшов з-за фаетона і дивився на своїх синів. Він почував себе щасливим, що вони обидва тут, з ним, — масивний, серйозний здоровило Джефф і усміхнений, гарний юнак Маркус.

— Я правитиму, — сказав Гідеон. — Сідайте.

— Доктор Джексон? — усміхаючись, спитав Маркус.

— Так, правильно, — відповів Джефф. — Боже, скільки ж тобі років?

— Ти й це забув... Двадцять.

— Двадцять, — повторив Джефф.

— Сідайте, — сказав Гідеон.

Маркус сказав Джеффу:

— Сідайте ви перший, доктор, — вклонився і запросив його рухом руки.

— Ну, годі вам, — сказав їм Гідеон.

Вони посідали втрьох на єдине сидіння, і Джефф обняв Маркуса рукою.

— Як було в Шотландії? — спитав той.

— Нудно, — відповів Джефф.

Маркус сказав байдуже:

— Розмовляєш, як іноземець. Тепер ти зостанешся тут?

— Можливо.

— Побачиш, як усе змінилося, — сказав Маркус. — Ми не сиділи, згорнувши руки.

Гідеон прислухався до їх розмови. Добре було сидіти в цьому старому фаєтоні разом з синами, тримати в руках віжки й поганяти маленьку чорну кобилку. Був ясний, погожий березневий день, не дуже холодний, не дуже теплий, саме такий день напередодні весни, які в Південній Кароліні бувають кращі, ніж у будь-якій іншій місцевості. Кобилка, п'ятирічна баска конячка, куплена Гідеоном два роки тому, бігла легкою риссю. Гідеон любив правити. Протягом довгих зимових місяців у Вашингтоні він мріяв про те, як сидітиме у фаєтоні з віжками в руках і прислухатиметься до ритмічного цокання копитів. Звернувши з брудної дороги на дерев'яну мостову, прокладену через заросле кипарисами болото, він з гордістю сказав Джеффу:

— Ми проклали її чотири роки тому. Вона скорочує відстань до залізничної станції наполовину.

— Ми збудували й дещо інше, — зауважив Маркус тоном, в якому звучало неприховане задоволення. Джеффа довго не було дома; він займався справами, якими хотів займатися Маркус. Гідеон скося глянув на них.

— Джефф залишиться дома, — сказав він.

— Залишиться? Йому буде дуже нудно тут, у Карвеллі.

Гідеон розповів Джеффу, як вони прокладали дорогу через болото. Більшість з них свого часу працювали на залізниці і знали механіку цих робіт. Вони самі, без інженера, проклали пряму, як стріла, дорогу, на півтори милі.

— Коли я згадав про це в конгресі, — сказав Гідеон, — то єдиним відгуком було запитання одного з моїх колег, який захотів дізнатися, по якому це праву ми провадили будівельні роботи на землі, що є власністю держави.

Маркус подивився на батька. Джефф тихо заспівав: «Пішов полювати мій тато, о боже, о боже, о боже, о боже, пішов полювати мій тато, о боже, о боже, о боже...».

— Ти пам'ятаєш це?

— Я багато чого пам'ятаю, — сказав Джефф.

Дженні виросла, стала справжньою жінкою. Під її блузою вимальовувались високі, повні груди. Джефф обняв її, обняв матір.

— Ти такий великий, такий великий.

— Я не виріс за цей час, — посміхнувся Джефф.

Рейчел плакала від щастя. Вона постарішала більш помітно, ніж Гідеон. Вона то торкалась обличчя Джеффа, то гладила його цупке волосся.

Гідеон і Маркус стояли осторонь. Маркус сказав батькові:

— Я читав у газетах...

— Так.

— Як це сталося? Це означає...

— Я ще не знаю, що воно означає, — сказав Гідеон. — Ми поговоримо про це потім.

— Вони не знають нас, там, у Вашингтоні, коли думають, що можуть стерти нас з лиця землі одним розчерком пера, — сказав Маркус.

— Ми поговоримо про це потім.

— Вони не знають нас, — повторив Маркус.

Джеффа водили скрізь, показували йому все. Раптом усе знову стало новим. Показали йому будинок, просту дерев'яну будівлю на п'ять кімнат, зовні побілену. Димар був з червоної цегли.

— Випалена цегла, — зауважила Дженні.

Рейчел показала Джеффу кухню; тут були жерстяні каструлі, вичищені й блискучі, ціла колекція каструлів різного розміру висіла на стіні; був тут і залізний таган. Але найчудеснішою річчю був водяний насос. Рейчел накачала свіжої, холодної джегельної води.

— Покуштуй, Джефф.

Він змушений був покуштувати, випив склянку і сказав, яка це чудова вода.

Джефф спитав:

— І в інших так само, як у вас? Адже ж ти член конгресу...

— Будинок завжди схожий на свого хазяїна, в кожного по-різному. Нам нема чого нарікати. Це добра земля для людини, яка любить її і розуміється на ній.

Джефф поцікавився, що сталося з старими невірними халупами, і Гідеон сказав, що вони й досі стоять, але ніхто в них не живе.

— Ніхто в них тепер не живе?

— Ніхто, — відповів Гідеон. — Ніхто не купив будинку плантатора, нікому він не потрібен.

В його голосі прозвучала нотка, яка примусила Джеффа з цікавістю подивитися на батька. Потім Маркус запропонував, якщо доктор має час, прогулятися до великого будинку.

Рейчел дуже хотілось нагодувати Джеффа гарячим хлібом і смаженим курчам і разом з тим хотілося показати йому й інші кімнати. Вона нічого не хотіла говорити йому про справжні ліжка з металічними пружинами,— він сам побачить їх. Вона повела його у спальні.

— Де живе Еллен? — спитав він.

— У брата Пігера. Всі діти Алленбі живуть у брата Пітера.

— Погано їй було, коли старий помер?

— Вона прийшла сюди, — сказав Маркус. — Хотіла жити тут.

— Але повернулась назад?

— Так, повернулась.

— Чи знала вона, що я приїду?

— Знала. Всі це знають. Вони потім посходяться.

Рейчел поклала руки на ліжку і погладила матрац:

— М'яко і вигідно, як немовляті в колисці. Помацай-но Джефф.

Він помацав.

— Посидь на ньому!

Джефф сів, посміхаючись до неї.

— Ось підстрибни, швидше, отак!

Він підстрибнув на матраці, потім підвівся й обняв Рейчел. Тепер вона вже не могла витримати, так їй хотілося нагодувати його. Вона швидко потягла його за собою крізь другуспальню до вітальні, маленької кімнати, щільно заставленої м'якими, вікторіанськими меблями; тут же стояв стіл і лежали книжки Гідеона.

Вони сіли коло кухонного стола, і Джефф сказав матері, що хліб її напрочуд смачний.

— А в Шотландії нема кукурудзяного хліба?

— Ні, — відповів Джефф, — ніде, ніде в цілій країні.

Щоб зробити Рейчел приємність, він їв більше, ніж міг, все їв та їв, а вона почала плакати, дивлячись на нього і торкаючись його рук.

— Заспокойся, мамо, все гаразд, тепер все буде гаразд.

Але вона не переставала плакати.

Гідеон з Маркусом вийшли на ганок.

— Їй не слід було б так брати все до серця, — занепокоєно сказав Гідеон. Раніше ніколи не виявлялася так нестримно болісна жадоба ніжності, що була в душі Рейчел.

— Я піду розпряжу кобилу, — сказав Маркус.

— Він, мабуть, захоче поїхати до Еллен.

— Захоче?

— Думаю, що захоче.

— Вони ж усі поприходять сюди, геть усі. Він може тут піжджати її. Я розпряжу кобилу.

Гідеон кизнув головою. Маркус повів кобилу, а Гідеон стояв на ганку, спершись на стовп. Йому було трохи сумно і самотньо;

пе мало бути початком, а стало кінцем. Він люто покрутив головою; тільки дурень може подумати таке. Вашингтон — це нездорове місто, повне дрібних, голодних, розчарованих у житті, честолюбних людей. А тут зовсім інша річ, — це його дім. Вашингтон — не Америка, а це, помножене на мільйон, — Америка: оцей маленький дерев'яний будиночок, прості меблі в ньому, дуби й білі акації над його покрівлею, що захищають від сонця, широкі простори, горби, поля, де скоро виросте бавовник, кукурудза і тютюн, перекинутий плуг, якого Маркус кинув недалеко від дому з прилиплою до його леза твердою вогкою березневою землею, — все це належало йому, було його власністю. За це він воював, заради цього він робив, заради цього складав плани. Не можна розлучити чоловіка з землею, яка покуштувала його крові, по якій він ступав вільною людиною. Людина міцно стоїть ногами на землі, тут вона і стоятиме.

Маркус зайшов у дім і сказав Джеффу, кивнувши головою через плече:

— Ось і вона іде...

Джефф вийшов надвір. Брат Пітер наближався до будинку дорогою, перетятою косими тінями, ведучи за руку Еллен. Брат Пітер відростив собі бороду з того часу, як Джефф бачив його востаннє. Йому було вже під шістдесят років, і його висока, тонка постать була позначена гідністю патріарха. Борода його була біла. Він ішов, кульгаючи. Гідеон казав, що старий нездужає. Коли чоловікові, який працював рабом на полях, мінає сорок п'ять років, він уже мало на що придатний; ревматизм пробирається в усі його кістки, малярія підкошує сили, і розширене серце свідчить про нескінченні години праці в минулому. Але дівчина поруч з ним була така, як і колись, така, якою Джефф пам'ятав її; тільки старша, кругліша, повніша; але в неї була та сама високо піднята голова, те саме блискуче чорне волосся, заплетене в коси.

Джефф пішов їм назустріч, і брат Пітер з дівчиною зупинились. Джефф побачив, як старий нахилився до неї і щось сказав. Тоді дівчина застигла на місці. Брат Пітер усміхнувся Джеффу і мовив:

— Радий тебе бачити, сину мій.

Джефф зупинився за кілька кроків від них. Обличчя Еллен було повернуте до нього. Він підійшов, взяв її за руку і сказав:

— Здрастуй, Еллен. Ти не забула?

Вона злегка кивнула головою.

— Я піду в хату, привітаюся з братом Гідеоном, — сказав Пітер. — А ви погуляйте, повернетесь, коли захочете.

Джефф кивнув головою. Старий відійшов. Джефф тримав її за руку, а вона стояла, випроставшись, мовчки, нерухомо. На ній була зелена коленкорова сукня, на плечах накинуто синій плащ, на ногах — чорні панчохи і чорні черевики. Нарешті вона промовила:

— Джефф, я не змінилась? Я така, якою ти хотів мене бачити?

— Така самісінька.

— Нема ніякої зміни, Джефф?

— Люди завжди змінюються. Але ти така, якою я хотів тебе бачити.

— Я стала старшою, Джефф.

— Ми обое стали старшими.

Джефф узяв її за руку, і вони пішли. Він повів її вниз по схилу, до поля, що Маркус зорав. Як і колись, він розповідав їй, як заходить сонце. Він був захоплений Карвеллом, задихався в запаморочливому потоці чуттєвих вражень, що виникають разом з поверненням до юності. Димне, огорнуте серпанком туману шотландське небо вже відійшло в невиразно-пригадуване минуле. Тут небо безневно-голубе, забарвлене золотими, оранжевими і рожевими тонами заходу сонця. Тут земля тепла, соковита, м'яка. Він і люди його породи не створені для скелястих, голих гір. Він нарешті повернувся додому, і для нього, як і для Гідеона, це було підтримкою і втіхою. Він розказав Еллен, яке зараз небо, але не сказав їй, яке воно було в Шотландії. Він схилився над плугом і розтер у руці гостру пахучу грудку землі, а потім поклав її в руку Еллен.

— Шотландія далеко? — спитала вона, і Джефф відповів їй, що звідси принаймні чотири тисячі миль. Але то була відстань, якої Еллен не могла собі уявити — це було для неї щось без кінця і краю.

— Добре, що ти повернувся. Але ти тепер інший, Джефф. Ти — мужчина. Ти — лікар. Мій батько був лікарем. Ти знав про це, Джефф?

— Звичайно, знав.

Вони стали підніматися схилом горба додому, потім сіли відпочити на лаві, зробленій Маркусом, у сутінках. Будинок там, на горі, здавався маленькою, низенькою коробочкою. Збиралися гості, долинали голоси. Чути було глухе цокання копит по той бік горба, на дорозі, що вела до дому. Хтось гукнув:

— Агов, Джефф, де ти?

— Нас кличуть, — сказала Еллен.

— Ми зараз підемо.

Вони все сиділи. Смеркло. Десь далеко гавкав собака. Нарешті, Джефф сказав:

— Чи думала ти про те, що ми одружимося, коли я повернуся?

— Ти хочеш одружитися зо мною?

— Хочу, — відповів Джефф.

— З сліпою дівчиною?

— Коли-небудь, — сказав Джефф, — я навчуся і поверну тобі зір.

— Вони кличуть нас, — сказала Еллен.

Він узяв її за руку й повів додому.

Прийшли всі жителі Карвелла. На подвір'ї було повно стриженених коней і мулів. Жінки попривозили своїх дітей, нових дітей, яких Джефф ще не бачив. В будинку було повнісінько, на ганку товпився народ. Старі люди оточили Джеффа й почали його розпитувати; він не встигав відповідати. Молоді люди, які були ще дітьми, коли він поїхав, стояли осторонь. Дівчата, повитріщавши очі, дивились на нього. Жінки плакали разом з Рейчел. Джеффа здивувало, що тут було стільки білих і що вони так невимушено й просто поводитися з неграми. Декого з них він знав, — довгов'язого, рудого Абнера Лейта, присадкуватого Франка Карсона з маленькими оченятами; інших він не знав. Були тут і юнаки його віку, кучеряві, загорілі хлопці, що дивились на нього з цікавістю, але без злоби. Був тут і новий шкільний вчитель, янки, з Род-Айленда. Його звали Бенджамін Уінтроп. Він сказав:

— Доктор Джексон, приїхавши сюди, ви дасте громаді неоціненну користь. Сподіваюсь, ви залишитесь тут.

— Мабуть, так, — кивнув головою Джефф.

Був тут Фред Мак-Г'ю, стомлений маленький білий чоловік; він сказав Джеффу:

— Моя стара така хвора... Чи не могли б ви приїхати й оглянути її?

— Зможу завтра, — погодився Джефф.

Мак-Г'ю сказав:

— У неї такий біль у животі, наче її гризе змія.

— Я приїду, — сказав Джефф.

У Маркуса був акордеон. Він сів на ганку і почав награвати: «Матуся погнала мене додому в Атланту, в Атланту, в Атланту».

Юнаки оточили його, відбивали такт, плескали в долоні, притупували ногами. Гідеон відкрив три глечики кукурудзяної горілки, і всі повинні були випити. Рейчел з жінками поралась біля печі, заставленої сковорідками й горщиками. Пісня, підхоплена сильними голосами, линула над темними полями: «Матуся погнала мене додому в Атланту»...

Брат Пітер сказав Гідеонові:

— Ось нагорода за наші труди, ми маємо щастя.

А люди, що стояли поблизу, промовили:

— Амінь.

Другого дня Джефф сказав Маркусові:

— Поїдемо разом.

— Дехто може бавитися, а дехто повинен робити.

— Ще буде час і на роботу.

— Ідь з ним, — сказав Гідеон. — Я сам походжу за плугом.

Він був, як колись, у старих безформних черевиках, робочих штанях, коричневій сорочці.

— Ідь з ним.

Маркус запряг кобилу, і вони поїхали фаетоном до школи. Школа містилась у побіленому дерев'яному будиночку на одну кімнату. На другому кінці будинку височіла невелика дзвіниця, і таким чином ця будівля правила і за школу, і за молитовний дім. На партах сиділо щось із тридцять хлопчиків і дівчат різного віку. Перед Уінтропом стояло складне завдання навчати школярів найрізноманітнішого віку всіх предметів і водночас стежити за порядком. Цього затурканого чоловіка збентежило, що Джефф прийшов так скоро, і разом з тим йому було приємно. Поява Джеффа порушила дисципліну, і вчитель не знав, що робити: втихомирювати клас чи пояснювати Джеффу свої методи викладання. Одна група повторювала уроки, а другій тимчасом він давав усні пояснення.

— Це важко, — признався він. — Було б значно краще, якби в нас було два вчителі і дві кімнати. Проте я переконався, що іноді можна порушувати правила. Коли я викладаю літературу старшим, то і молодшим не зашкодить послухати.

— Звичайно, не зашкодить, — погодився Джефф.

— Правда, я тут ще порівняно нова людина. Старий містер Алленбі, мій попередник, мав свої власні методи. Ви розумієте, що їх не можна назвати сучасними.

— А втім, коли згадати, що навіть шкільне приміщення було колись нездійсненною мрією...

Джефф і Маркус поїхали далі. Джефф сказав:

— Я хочу спинитися біля будинку Мак-Г'ю. Ти знаєш, де це?

— Знаю. Ти заїдеш туди, бо в нього жінка хвора?

— Він хоче, щоб я оглянув її.

— Отже, в нас тепер є лікар.

— Що ж, буває й гірше, — сказав Джефф.

— Можливо.

Джефф подивився на нього, але Маркус більше нічого не сказав.

Будинок Мак-Г'ю стояв недалеко від старого будинку плантації. Це був маленький домок, старанно обладнаний. Мак-Г'ю посадив навколо кущі, що було незвичайним для цієї місцевості. Він жив з своєю дружиною дуже відлюдно, майже ні з ким не зустрічаючись; у нього не було дітей. Коли Джефф увійшов і побачив безладдя в кімнаті, він спитав Мак-Г'ю:

— Чи давно вона хвора?

— Хворіє вже близько року. Тепер не сходить з ліжка. Цієї ночі вона не кричала, зовсім не кричала, тільки стогнала й плакала. Він провів Джеффа в спальню, де лежала бліда, худа жінка років під сорок.

— Це син Гідеона, Джефф. Він лікар, учився в старому світі. Він хороший хлопець, Саллі. Він огляне тебе, прошу, дозволь йому.

Вона нічого не відповіла, тільки лежала, втупивши очі в стелю.

— Вийдіть, будь ласка, — попросив Джефф Мак-Г'ю.

Коли чоловік вийшов, жінка не поворухнулася. Джефф сказав:

— Я — лікар, мем. Може, мені вдасться допомогти вам.

— Коли вдасться, то вдасться.

Джефф помацав її живіт, і вона вся скорчилася й застогнала з болю. Коли він вийшов, Мак-Г'ю дожидав його.

— Чи був у вас доктор Лід з міста?

— Так, був.

— Що він сказав?

— Він сказав, що вона помре, — пробурмотів Мак-Г'ю.

— Чи сказав він, яка в неї хвороба?

— Я не можу розпитувати доктора Ліда, — відповів Мак-Г'ю. — Він не любить жителів Карвелла. Він сказав, що вона помре, й усе.

Маркус, який стояв тут, спитав:

— А ти, Джефф, знаєш, що в неї?

— Думаю, що знаю. Я вважаю, що в неї те, що називається апендицитом. Це запалення червоподібного відростка в кишках. Часто з незрозумілою для нас причини; починається запалення, і коли його запускають, з'являється гангрена. На певній стадії воно піддається лікуванню льодом. На цій стадії лід не допомагає.

— Ви вважаєте, що вона помре? — спитав Мак-Г'ю.

Джефф кивнув головою.

— Ви нічим не можете допомогти? Боже мій, ви нічим не можете допомогти?

Джефф сказав:

— Пам'ятаю, коли я був ще в доктора Емері, то бачив, як хірург вирізав цей відросток. Хворий видужав. Той хірург зробив операцію. Я ніколи більше не бачив такої операції. В Едінбурзі її вважали смертельною.

— Чи міг би ти зробити операцію? — спитав Маркус.

— Не знаю...

— Чорт забери, адже, ти можеш спробувати, якщо вона однаково має померти!

— Я не знаю, як її робити, — сказав Джефф. — Не можна пробувати робити що-небудь, коли не знаєш як.

— Чому?

Джефф пильно подивився на Маркуса. Мак-Г'ю стежив за ними обома. Верхня губа його тремтіла.

— Послухайте, Джефф, — сказав він. — Я знаю Гідеона давно. Був час, коли мені говорили: «Будь ти проклятий, Мак-Г'ю, не знайся з цим негром». Вам відомо, як це робилося. надіслали мені листа з плямами крові на ньому, попереджали: «Не знайся з цим негром». Потім Гідеон прийшов до мене і почав розмову про купівлю землі. І я пішов з ним. Я завжди з ним заодно. Я поїхав в Ейкен стежити за виборами, після того, як там обмазали дьогтем і обкачали в пір'я білого за те, що він голосував за негра. Спитайте в Гідеона. Спитайте його, чи я відступився? Спитайте його, що я сказав цьому сучому синуві Джесону Хагару...

— Гаразд, — кивнув головою Джефф. — Якщо я не спробую допомогти їй, вона проживе не більше, як кілька днів, і буде весь час мучитись, страшно мучитись. Маркус, їдь назад додому і привези мій маленький чемоданчик, кілька чистих простирадел і рушників. Скажи матері, нехай приїде сюди з тобою. Є у вас кукурудзяна горілка? — звернувся він до Мак-Г'ю. Той кивнув головою. — Гаразд. Ідіть до дружини, заспокойте її і дайте випити горілки; давайте їй потроху через кілька хвилин, щоб її не вирвало. Не треба, щоб вона сп'яніла, вона повинна випити не більше, як півчашки. Зачекайте хвилинку. Спершу затопіть грубу і поставте кип'ятити воду. Кому з жінок вона довіряє?

Блідий, переляканий Мак-Г'ю відповів:

— Еллен-Лейт.

— Привези її, Маркус. Чи зможе вона витримати це? Ви розумієте, що я хочу зробити, Мак-Г'ю? Я розріжу живота вашій жінці й виріжу запалений відросток. Йї буде дуже боляче. Буде дуже важко дивитися на це, але я мушу зробити це негайно.

Мак-Г'ю кивнув головою.

— Мені потрібен ваш дозвіл. Я хочу, щоб ви сказали, чи погоджуєтесь на операцію.

— Погоджуюсь, — прошепотів Мак-Г'ю.

— Зрозумійте мене, я ніколи раніше не робив цього. Я навіть не знаю, як це робити. Коли я помилюся, ваша дружина помре. Навіть тоді, коли я все зроблю як слід, може початись гангрена, і вона вмере. Це ризк, на який ідеш при кожній операції, а тут, у цих примітивних умовах, ризк іще більший.

— Я погоджуюсь, — сказав Мак-Г'ю.

* * *

Коли Джефф повернувся додому, Гідеон стояв на ганку, дожидаючи його. Вже розвиднялося. Джефф стомлено сказав:

— Ти не спав?

— Ні, мені треба було про багато чого подумати. Вона ще жива?

Джефф кивнув головою.

— Вона тепер спокійно спить. З нею все гаразд, я гадаю... ні, я знаю, з нею все гаразд.

— Постарайся сам трохи поспати.

Джефф усміхнувся і похитав головою. Він сів на ганку біля Гідеона. Навколо яснішало, ось уже на обрії виринув краєчок сонця. Десь заспівав півень. Джефф тихо сказав:

— Боже, подумати тільки... подумати тільки, що лише двоє людей на всьому світі робили цю операцію до мене. Подумати тільки, як усе це просто, коли знаєш, що робити. Подумати тільки, що я зробив її тут, без нічого, розумієш, без нічого.

— Я думав про це, — сказав Гідеон.

— Ти знаєш, скільки людей щороку вмирає від апендициту? Мабуть, тисячі. Сільський лікар називає це гострим розладом шлунку, отруєнням, опухом. Але це апендицит...

Гідеон кивнув головою і поклав руку на плече Джеффа.

— А ти не хотів, щоб я приїздив сюди.

— Я не хотів, щоб ти приїздив, — подивився Гідеон. — У мене були на те свої причини, Джефф.

— Нема ніяких причин, — сказав Джефф. — Знаєш, коли я був хлопчиком, то заздрив тобі. Ти був одержимий, ти будував новий світ. Ну, а тепер я не заздрю. Я гадаю, що зрозумів тебе. Я будуватиму тут далі твій світ, я будуватиму...

— Спробуй трохи заснути.

— Я зараз не можу спати, — усміхнувся Джефф. — Боже мій, як я можу зараз спати?

* * *

Через тиждень Джефф і Еллен одружились. У маленькій школі, де відбувалася відправа, зібралось все населення Карвелла. Брат Пітер, одягнутий у свій новий чорний сюртук, сказав:

— Чи береш ти, Джефф Джексон, цю жінку?

Гідеон, спостерігаючи церемонію, думав про те, як дивно, як певно і повільно йде час. Він почував себе старим, почував, що в деякому розумінні він уже віджив своє. Він стояв, обнявши однією рукою Рейчел, і прислухався до голосу брата Пітера, до цього впевненого, спокійного, гучного голосу, який був з ним усе його життя...

Джефф вирішив поставити собі будинок на невеличкій ділянці недалеко від шкільного будинку, що належала громаді. Вони призначали цю ділянку для школи і кладовища, і, як Джефф сказав, жартуючи, йому зручно буде жити недалеко від того й другого. Гідеон сам подбав про будівництво — вони тепер мали досвід. Ліс був їх власний; на стіни пішло запашне соснове тесане дерево розміром два на чотири, на підлогу — дошки в три чверті дюйма завтовшки, на внутрішнє обладнання добре

оброблений дуб. Все це підготовлено на громадській лісопилці і привезено сюди. Ганнібал Вашингтон, добрий пічник, склав печі і димарі. Джефф годинами креслив плани: тут була і сонячна прийомна для огляду хворих, і кімната на два ліжка, велика кімната, що колись мала бути операційною. Нарешті він сказав Гідеонові:

— Виходить, що це буде найбільший будинок у Карвеллі.

— Як тобі й годиться.

— А звідки взяти грошей?

— Мабуть, у мене вистачить на це, — усміхнувся Гідеон.

— Я не можу більше брати в тебе. Я брав усі ці роки.

— Не турбуйся про це, Джефф. Тобі потрібне буде обладнання, меблі, ліжка, всякі інші речі?

— Все це коштує силу грошей.

— Ми якось влаштуємо. Я гадаю, ти зможеш дещо знайти в Колумбії, але краще нам поїхати у Чарлстон. Ми незабаром поїдемо туди.

У Гідеона були свої причини для поїздки в Чарлстон, але йому дуже хотілося поїхати разом з Джеффом. Поки що Джефф і Еллен жили в Гідеона. Еллен і Рейчел еднало глибоке почуття взаємної довіри, взаєморозуміння, якого не поділяв Гідеон. Одного разу Джефф спитав батька:

— Ти проти мого одруження з Еллен?

— Мужчина повинен одружуватися з жінкою, яку він любить, — відповів Гідеон. І він намагався переконати самого себе в цьому так само, як намагався примусити себе повірити в інші речі. Як він збагнув пізніше, світ, в якому він жив у березні 1877 року, був безрозсудним світом. Гідеону Джексону дивно було б повірити, що сонце зупинилося, що спинився час; але ще більше дивним був той факт, що за ці кілька тижнів він відчув стільки справжнього щастя, щастя, порушуваного багатьма дрібницями, а проте справжнього щастя. Уперше майже за десять років Гідеон відклав свої книжки; він не хотів читати, вчитися, думати. Віддавши Джеффу кімнату, яка правила йому за приймальню і кабінет, щоб той міг приймати там своїх пацієнтів, кількість яких усе збільшувалась, Гідеон проводив цілі дні, працюючи разом з Маркусом.

Дарма, що він і Маркус були, по-суті, такими різними людьми, вони добре розуміли один одного. У душі Маркуса не було того болісного прагнення дії, яке було невід'ємною рисою характеру Гідеона і Джеффа. Для них існував цілий загадковий дивний світ, а для Маркуса світ був обмежений і зрозумілий — і в деякому розумінні більш довершений. Маркус був грішником; брат Пітер визнавав це з сумом, але з терпимістю. Маркус любив жінок, їх плоть, груди, стегна, любив без сорому, але й без похоті. Тваринне здоров'я і почуття свободи сповнювали його, як чашу, по вінця повну життєвої волоти. Невисокий на зріст, худорлявий, він працював так, що й Гідеон не міг пере-

гнати його. Він пив разом з білими, пив так само, як вони; змагаючись з сином Леслі Карсона, Джо, він випивав до дна пів-галонний глек кукурудзяного сирівцю. Він любив танцювати. Його акордеон перетворював стару музику на нову. Старі пісні, народжені на болоті, стомлені, благальні співи рабства він грав так, що під його пальцями вони ставали новими. Він надавав їм нових ритмів, нового життя.

Маркус схилився перед Гідеоном. Він розумівся на бавовні, але Гідеон розумівся ще краще. Він знав землю, але і в цьому поступався перед Гідеоном.

Вони працювали в кузні, влаштованій в амбарі, ставили нову шину на колесо до воза. Оголений по пояс, Гідеон бив молотом, як коваль. Сорок п'ять років не відібрали сили з його рук, і молот бив і бив по ковадлу, дзвонячи на весь світ.

— Влучай, влучай! — співав хлопець, повертаючи залізо, — влучай, влучай! — І Гідеон бив молотом, а піт котився по його обличчю.

Вони склали залишки корму в новий засік, ритмічно й дружно повертаючи вилами і співали разом: «Розтяглися жили в тілі моїм, старий я, стомлений, і старий мій дім!».

Вони розчищали болото для посівів, розмахуючи сокирами, з подвійним лезом; удари їх були короткі, влучні. Сміючись від радості, брудні, але задоволені собою, повертались вони додому. Одного разу Джефф сказав Гідеонові:

— У твоєму віці це не дуже розумно...

— У моєму віці... — посміхнувся Гідеон.

— Інша річ, якби ти робив це весь час. Але в тебе більшу частину року сидяча робота...

Одного холодного, пронизуючого ранку Гідеон і Маркус пішли полювати; Гідеон узяв гвинтівку, сподіваючись, що йому пощастить підстрелити оленя; Маркус узяв тільки дробовика, кажучи, що йому досить і кроликів. Вони свиснули своїх двох плямистих пойнтерів, покладали в кишені хліба й вирушили полями. Щасливими, приємними голосами вони співали своєї улюбленої пісні: «Тато пішов полювати, боже, боже, боже, — так, тато пішов полювати, боже, боже, боже!..»

Собаки ганяли по луках. Гідеон і Маркус мало розмовляли; чомусь для них не мало ніякого значення те, що вони так небгато могли сказати один одному; вони підходили один до одного.

Вже сутеніло, коли вони повертались додому. Гідеону не пощастило навіть побачити оленя, зате в сумці Маркуса лежала пара жирних кролів. Він заніс їх в амбар, здер шкіру, випатрав і кинув тельбухи собакам.

Гідеон пішов у дім. Джефф дожидав його. Обличчя його було мов кам'яне, погляд суворий. Таким Гідеон ще ніколи не бачив Джеффа. Він повів батька у вітальню; там сидів Абнер Лейт, поклавши на коліна великі червоні руки.

— Що трапилось? — спитав Гідеон.

Абнер Лейт якось дивно глянув на нього, і Гідеон повторив:

— Ради бога, що трапилось?

Джефф жестом показав йому на спальню.

Там сиділа Рейчел з розгубленим обличчям. На ліжку лежав якийсь чоловік; він час від часу тихо стогнав, корчачись від болю; все тіло його було в перев'язках.

— Мак-Г'ю! — прошепотів Гідеон.

— Так, — сказав Джефф.

Гідеон підійшов до ліжка і сказав:

— Фред, послухай, Фред...

Мак-Г'ю лежав, як і раніше, тихо стогнучи, звиваючись від болю.

Гідеон узяв його за руку.

— Фред, це я, Гідеон...

Коли вони повернулися до вітальні, туди увійшов Маркус.

— Його побили? — спитав Гідеон.

— Можна сказати, що побили.

— А що з його дружиною?

— Вона померла, — спокійно сказав Абнер Лейт. — Ті сучі сиши вбили її. Ті брудні виродки стягли її з ліжка і вбили.

— Хто? — прошепотів Гідеон.

Джефф розповів усе, про що міг довідатись у збожеволілого від катування Мак-Г'ю. Минулої ночі шість чоловік у білих балахонах вдерлися до нього в дім. Вони стягли його і дружину з ліжка, незважаючи на його благання й запевнення, що дружина його хвора, що це вб'є її. Вони потягли їх в амбар, прив'язали за руки до бантин і по-звірячому побили батогами.

— Дружина його, мабуть, не дуже страждала, — сказав Джефф, — гадаю, що вона майже зразу знепритомніла. Рана відкрилась, і вона вмерла. Але Фред висів і дивився на неї аж до третьої години, коли ми знайшли їх.

— Буде він жити? — спитав Гідеон.

Чудно посміхаючись, Джефф відповів:

— Це академічне питання. Він збожеволів, і руки його ні до чого не придатні. Він ніколи вже не зможе працювати.

Абнер Лейт сказав:

— Ти знаєш, що я хочу зробити, Гідеон. Я хотів би знати, що ти збираєшся робити.

— Мені здається, що настав час усе розказати їм, — промовив Джефф.

— Не бачу ніякої рації розказувати.

— Я вважаю, що настав час усе розказати їм, — повторив Джефф.

— Гаразд, завтра, — погодився Гідеон. — Завтра ми скличемо збори.

Джефф дожидав Маркуса на ганку. Він схопив його за руку і спитав:

— Маркус?

— Га?

— Що ти маєш проти мене? — спитав Джефф.

— Проти тебе? Я нічогоісінько не маю проти тебе.

— Це в нас так триватиме й далі?

— У нас усе гаразд, — відповів Маркус.

— Що я зробив тобі? — спитав Джефф.

— Нічого не зробив, — відповів Маркус.

— Це тому, що я виїздив, а ти лишався тут? Правда?

— Ні...

— То в чому ж справа?

— Нічого, — відповів Маркус. — Скільки разів я повинен повторювати тобі? Нічого.

— Гаразд, то не сердься.

— Я не серджусь.

— Пам'ятаєш, коли ми були дітьми, все було інакше.

— Для дітей усе буває інакше.

— Ти думаєш, я проти... батька?

Маркус мовчав.

— Ти так думаєш, правда?

Маркус не відповідав.

— Чи знаєш ти, що саме насувається? Він говорив тобі, що саме насувається? Що, на його думку, має бути?

— Я не питаю його, і він не говорив мені, — сказав Маркус.

— Він думає, що настає кінець усьому. Ти знаєш про це?

Маркус кивнув головою.

— Що ти думаєш робити?

— Він знає, що треба робити, — відповів Маркус.

Чоловіки зішлись до приміщення школи, чорні і білі, у робочих костюмах, у синіх штанях з бумазеї, в синіх плащах, важких шкіряних чоботях, коричневих і червоних сорочках. У білих лінія загару кінчалась на шиї і зап'ястях; шкіра була обвітрена і засмагла від сонця. Відтінки шкіри негрів змінювались від кольору сливи до кольору слонової кісті. Разом з Уінтропом, шкільним учителем, та вісімнадцятилітніми і дев'ятнадцятилітніми юнаками в кімнаті зібралося понад п'ятдесят чоловік. Один з них був лікарем, один — священиком, один — шкільним учителем, один — членом конгресу; головною професією всіх інших було сільське господарство. Здебільшого вони вирощували бавовник, але вирощували й тютюн, рис і кукурудзу;

у них була худоба, свині, коні. Вони створили общину, що звалася Карвелл, і того, що створили вони, не було десять років тому; подібної общини не було ніде за межами Півдня. Війна, розорення, смерть, визволення і батрацька праця — все це згуртувало їх. Вони будували з нічого в буквальному розумінні цього слова; оглядаючись навколо, вони мали право сказати, що і це, і те, геть усе зроблено їхніми руками. Все, що було тут — школи, будинки, млини, навіть ідеї, вони створили самі, бо раніше тут не було нічого. Одним широким кроком вони переступили довгі століття між феодалізмом і демократією.

Гідеон Джексон думав про все це, стоячи тепер перед людьми, дивлячись на них, зважаючи їх, пригадуючи обличчя, пригадуючи все життя цих людей. Джефф хотів будувати, і раптом перед Гідеоном виникло розпачливе видіння того, як можуть будувати люди. Він сказав, звертаючись до присутніх:

— Усі ви знаєте мене. Я вже говорив з вами раніше.

Так, вони знали його; вони голосували за нього; вони їздили своїми візками за двадцять миль, в усіх напрямках, скрізь переконуючи людей, що голосувати за Гідеона Джексона — це щось значить.

— Ви знаєте, що трапилось з Фредом Мак-Г'ю. Сьогодні вранці ми поховали його дружину. На нашому маленькому кладовищі, за школою, поховано чотири чоловіка, які вмерли від насильства, яких убито в Карвеллі за останні вісім років. Це страшна річ. Позбавити людину життя з будь-якої причини — страшна річ. Але люди стають лютими звірами, коли вбивають, тероризують вільних людей. Ви знаєте, що Фреда Мак-Г'ю побили батогами, що його дружину закатували на смерть тільки з однієї причини: щоб переконати білих тут, у Карвеллі, що їм не можна жити і працювати далі разом з чорними.

— В чому річ? Чому треба, щоб білі навчилися ненавидіти негра, зневажати його, принижувати, чому треба, щоб негр боявся білих, уникав їх, не довіряв їм? Чи робиться це тому, що чорні і білі не можуть знайти спільної мови, не можуть жити і працювати разом? Але Карвелл, тисячі Карвеллів тут на півдні довели, що це не так. А може, це робиться тому, — як кричав Клан на весь Південь, — що спільне життя білих і чорних призводить до змішування крові, тому, що негри розбещують білих? Але ж ось ми живемо тут разом майже десять років, і нічого не трапилось. Наші діти сиділи поруч у цій школі, і нічого не трапилось. То в чому ж причина? В чому полягає той великий гріх, який ми вчинили тут, у Карвеллі, який учинили негри і білі скрізь на півдні, ідучи пліч-о-пліч з білими? Це треба знати всім нам, не тільки неграм, але й білим.

— Друзі мої, я не хочу лякати вас. Один бог відає, скільки у Вашингтоні було в мене причин для страху, але коли я повернувся в Карвелл, усе здалося мені не таким страшним. Я за-

спокоївся тут; це мій дім; ці люди — мої друзі. Вони знали мене, коли я був рабом, коли я втік від Дадлі Карвелла, мого хазяїна, коли я повернувся, як і багато інших, — у цей великий маєток, де вже нема хазяїна, наглядачів, батогів і примусової праці. Я глинув навколо і побачив, що все тут розумне, життя тут хороше. І я сказав самому собі, що те зло, якого я боявся, не може бути тут, де все збудовано нашими руками. І деякий час я жив у цьому вигаданому, уявному щасті.

— Це вже минуло, друзі. Тепер я хочу сказати вам усю правду. Я хочу, щоб ви зрозуміли, чому Фред Мак-Г'ю лежить в моєму домі збожеволілий, з викрученими руками, тепер уже назавжди непотрібними йому, чому вбили його дружину. Я хочу пояснити вам, чому, коли ми з сином поверталися сюди з Вашингтона, ми змушені були їхати в окремому вагоні з написом: «Для кольорових». Я хочу пояснити вам, чому на всьому Півдні, від Техасу до Віргінії, лунає стогін. І головне, я хочу, щоб ви знали, чому віднині білих нацьковуватимуть на чорних, як собак на овець; чому—якщо вони доб'ються свого — саме існування такого місця, як Карвелл, буде здаватися сном.

— Як це сталося, що ніхто в Карвеллі не належить до Клану? Як це сталося, що скрізь на півдні чесні, працюючі фермери орють свою землю і не належать до Клану? Хто вступає в Клан, коли це є, як пишуть газети, — чесний протест обуреного, стражденного, знемагаючого Півдня? Звідки виник цей Клан? Хто організував його? Якщо він хоче врятувати Південь від негрів-дикунів, то чому він вбиває двох білих за кожного негра, чому він прийшов у Карвелл і вбив хвору жінку Фреда Мак-Г'ю?

— Я давно не міг зрозуміти, що таке Клан, як він діє, чому його організовано. А тепер я знаю це так само, як і ви. У Клана тільки одна мета — знищити демократію на Півдні, знищити незалежних фермерів і таким чином забити клин між чорними і білими. Негра він хоче зробити батраком, який мало чим відрізнявся б від того раба, яким він був перед війною. І тому, що він фактично, коли не юридично, стане рабом, то й білі разом з ним опустяться на дно. Купка людей, як і до війни, забагатіє, дістане владу. Але то буде тільки купка. А щодо решти, то їх чекають злидні, голод, ненависть, — така ненависть, що точитиме народ, як хвороба.

— Ось який гріх учинив Фред Мак-Г'ю у Карвеллі. Його катували на те, щоб пристрахати Абнера Лейта, Джейка Саттера, Френка Карсона, Леслі Карсона, Уїлла Буна — всіх тутешніх білих, примусити їх в день розплати поводитись так, як це треба Клану. Тепер ви самі повинні вирішити. У вас є вихід, який по суті не є виходом. Приєднайтесь до Клану, співробітничайте з Кланом, не чиніть опору — і ви знищите самих себе. Ви знаєте тих людей, тих брудних, розбещених виродків, що були работор-

говцями, наглядачами, катами, дармоїдами, хуліганамі, шулерами, шахраями, шерифами, людьми, які ставали сміливими, коли в їхніх руках була рушниця, але були не досить хоробрими, щоб піти на фронт, не досить хоробрими, щоб умерти, як умирали тисячі синів Півдня, які любили свою країну. Мені не треба змальовувати їх; коли вони витягли Саллі Мак-Г'ю з ліжка, повісили її за руки і забили батогами на смерть, цим вони самі змалювали себе. Вони — покидьки, потолок Півдня. На кожного з них на Півдні є сотні порядних, хороших людей. Але покидьки організовані, а порядні, хороші люди неорганізовані. У них є гроші; в них є найманці, які відстоюють їх справу у Вашингтоні; до їх послуг багаті плантатори, що керують ними. У нас нічого цього немає — і я дякую богу за це.

— Що ми повинні робити? Я знаю, що хотів зробити мій друг Абнер Лейт: він хотів узяти гвинтівку і вбити Джесона Хагара. Але це не вихід. Втратити розум, убивати так, як убивають вони, — це не вихід.

— То де ж вихід, Гідеон? — крикнув Абнер Лейт. — Чому ти не розкажеш нам, що трапилося у Вашингтоні?

— Я розкажу. У Вашингтоні нас продали. Нас продала республіканська партія, моя партія, партія Ейба Лінкольна, а ціною був пост президента. Плантатори заплатили цю ціну. А натомість, коли Гейс стане президентом, військо буде виведене з Колумбії, з Чарлстона — звідусіль. Клан стане законом...

— Отже ти визнаєш, що так буде?

— Так, визнаю. Я казав, що не ховатиму від вас правди. Але що ж нам робити? Втратити розум? Убивати? Роздерти себе на шматки? Виконати їхню роботу ще перед тим, як вони самі візьмуться до неї? Чи це те, чого ви хочете? — Гідеон замовк і втупив очі в юрбу. — Чи це те, чого ви хочете? — повторив він. — Якщо ви хочете цього, то я вам більш не потрібен. Я піду звідси.

Запала довга тиша, яку порушив Франк Карсон:

— Говори далі, Гідеон, скажи, що ти маєш на думці.

— Гарзд. Пам'ятайте, що ми ще дужі. Тут у кімнаті нас п'ятдесят чоловік. У нас є зброя. У нас є амуніція. Ми разом вивчали військову справу і працювали разом. Я вважаю, що ми зможемо оборонити себе, коли не втратимо розуму. З другого боку, самооборона не допоможе нам; доблесно програти битву — це нічим не допоможе. Нам треба організуватися разом з іншими: на всьому Півдні є тисячі таких, як ми. Я вирішив поїхати у Чарлстон і зустрітися там з Френсісом Кардозо та іншими ватажками негрів. Там будуть також Андерсон Клей і Арнольд Мерфі — лідери білих. Мабуть, усі разом ми знайдемо якийсь спосіб, щоб випередити ворога. Я не обіцяю вам нічого. Я не плакаю великих надій. Я не знаю, як воно буде, але дайте мені спробувати. Потім буде час і на інше. Дайте мені спробувати.

Хай Джесон Хагар залишиться живий. Якщо ми вб'ємо його— це не змінить справи. Коли ви дасте мені змогу...

Чоловіки сиділи мовчки, потім кілька з них кивнули головами.

— Гаразд, — тихо промовив Абнер Лейт. — Спробуй!

* * *

Еллен не могла заснути; цілу ніч вона чула крізь стінку тихий стогін Фреда Мак-Г'ю; здавалося, що стогне поранений звір. Ці звуки нагадували щось жахливе. Вона пригадувала речі, про які хотіла б забути; вона пригадала, як ховалась у лісах, пригадала зойки і смерть. Вона лежала й тремтіла, прислухаючись, і коли більше не могла витримати, збудила Джеффа. Він спитав:

— Що трапилося, серденько?

— Я боюсь.

— Нема чого боятися.

— Я боюсь...

Руки її відчули його тіло, його міцні, вузькі стегна, його широкі, як барило, груди, ослаблі м'язи, шию, підборіддя, очі, рот. Вночі, у темряві, вони зливалися в одно. Вона притулилася до нього, шепочучи:

— Джефф, Джефф, Джефф...

— Ти чуєш, я з тобою, Еллен! Я завжди буду з тобою тут.

Але страх не покидав її. Вона лежала, прислухаючись до стогону пораненого, до його коротких різких вигуків. Раптом її залила темна хвиля, вона поринула в безодню темряви, де снували, появлялись, зникали примарні тіні Алленбі та інших. Вона щосили пригорнулася до Джеффа, але все було марно.

* * *

Кардозо сказав Гідеонові:

— Я не заперечую проти основної суті ваших висновків; я заперечую тільки проти тієї драматичної форми, в якій ви їх робите.

— Мене цікавлять не абстрактності, а саме конкретна форма. Адже доводиться жити в конкретній дійсності.

Андерсон Клей сказав:

— Я приєднуюсь до Гідеона.

Іх було вісім у вітальні Кардозо: п'ять негрів і троє білих. Четверо було з Південної Кароліни, один з Георгії, двоє з Луїзіани і один з Флориди. Їх розмова тривала майже три години, і вони не дійшли ніяких висновків. Дехто був настроений войовничо, інші — налякані. Принаймні половина їх скористувалася з нагоди, щоб схватись за фразами. Вони повторювали одне й те

саме про свої досягнення, про те, чого добилися, чого досягли, що зробили, — поки Гідеон різко не перебив їх.

— З цим уже скінчено, кажу я вам. Все це в минулому, цього нема. Це не має ніякого значення для сьогоднішнього дня.

— Але ж подумайте, підрахуйте самі: десятки негрів і білих бідняків засідають у палаті представників, у сенаті, в урядах штатів, серед них є й губернатори...

— Кажу я вам, з усім цим скінчено, — повторив Гідеон.

— По якому праву? — спокійно спитав Кардозо. Його тихий, розсудливий голос, здавалося, надавав логіки тому, в чому не було ніякої логіки. — Ніхто, Гідеон, — і ви це знаєте, — не поважає вас більше, ніж я. Але чи не вважаєте ви самі, що ваші висновки занадто емпіричні, щоб вірити їм?

— Те, що були випадки лінчування, катування, залякування загрозами і те, що сенатор Холмс довірився мені, — все це не дає приводу передікати дальші події! Ви це хотіли сказати? Ви вважаєте мене панікером?

— До деякої міри, так.

— Але рік тому ви, Френсіс, були скарбником штату, а тепер уже ні. Які сили спричинили цю зміну? Чи потрібні докази мого твердження, що мені більше не дозволять засідати в палаті представників? Хіба я не бачу далі свого носа? Якби це було так, Френсіс, я був би й досі рабом, і ще чотири мільйони негрів були б рабами.

Капра, низенький, літній негр, що був колись членом палати представників від штату Флоріда, перебив його:

— Ніхто не заперече вашої особистої чесності, Гідеон.

— Плювати мені на мою особисту чесність!

— Але, Гідеон, ви говорите нам, що республіканська партія продала реконструкцію за президентський пост. Ми — члени цієї партії. Все наше життя було віддано справі партії. Партія воювала за нас, дала нам свободу. У вас нема доказів. Ви кажете, що протягом десяти днів військо виведуть з Півдня, — але ж у вас нема доказів. Ви кажете, що настане терор і що все, збудоване нами, буде знищено. Де ваші докази?

— Все вже знищується, — стомлено сказав Гідеон. — Подивіться скрізь. У цьому поїзді неграм їздити заборонено, на цій лаві неграм сидіти заборонено; тільки для білих, тільки для білих; у цю школу негрів не приймають; ми збудували школу, але тепер негрів до неї не приймають; не допускають негрів у присяжні, бо оборонець протестує. Минулого року судьями були і негри, і білі бідняки, а тепер плантатор чи лакей плантатора підтримує протест адвоката. Судять негра, але серед присяжних нема жодного негра.

— Я визнаю це, — погодився Кардозо, — ми справді змушені були піти на компроміс...

— Хіба це компроміс? — посміхнувся Андерсон Кдей. — Хіба ви йдете на компроміс з повітрям, яким дихаєте, Френсіс? Зі

стравою, яку їсте? Все це є кров'ю і плоттю нашого життя! Ви не можете піти на компроміс з негідником, який жадає вашої крові!

— Ви міркуєте, як білий. Спитайте негра...

— Будь воно прокляте! Мені осточортіло слухати це! Ми добилися всього того, що маємо, тільки тому, що негри і білі боролись пліч-о-пліч. Гідеон має рацію: досить стати на вашу точку зору, як поодинокі нас розіб'ють, заженуть у пекло.

Ейблс, який три роки тому був секретарем штату, спитав Гідеона:

— А чому, власне кажучи, партія продала нас, як ви кажете? З якою метою?

— Тому, що ми зіграли свою роль, ми зламали спину плантаторам. За останні вісім років Америка стала індустріальною країною, найбільшою індустріальною машиною в світі. Промисловість Півночі завоювала Захід і Південний Захід. Навіть тут, на Півдні, починають відкриватися заводи. Тепер плантатори можуть повернути назад своїх рабів — Північ у безпеці.

— А народна партія?..

— Тепер нема більше народної партії, — проричав Клей.

Кардозо відповів стомлено.

— Але те, чого ви вимагаєте, не може бути зроблено, Гідеон. Організувати знову міліцію з негрів і білих бідняків після того, як її скасовано, — як же це зробити? Порушити закон?

— Закон — це народ.

— Я не сподівався від вас такої примітивної концепції, Гідеон. Народ стає законом тільки внаслідок певного законодавства.

— Законодавства, яке вписало в конституцію право народу носити зброю, мати свою міліцію!

— Ми могли б передати це питання на розгляд Верховного суду, але це триватиме місяці. Ви пропонуєте скликати конвент, щоб об'єднати на Півдні всі сили, які за реконструкцію. Це, Гідеон, безперечно призвело б до насильства.

— Розумію. Якщо ми піднесемо голос на свій захист, то призведемо до насильства?

— Так.

Гідеон сказав:

— А що, коли незалежно від цього буде насильство, як уже й бувало?

Ейблс похитав головою:

— Яка користь з цієї розмови, Джексон? Навіщо товкти нам усе про те саме?

— У всіх вас однакова думка? — спитав Гідеон.

Він почував себе спустошеним вкрай. Всьому настає кінець, і це був кінець.

— Отже, кінець усьому, джентльмени? Одна річ — американські брехливі газети, що кричать про золоті урни, в які ми плюємо, про мільйони, нібито витрачені нами на оздоблення нашої

законодавчої палати дзеркалами й позолотою, про тисячі, які ми витягли з беззахисної країни, про те, як ми розбестили на Півдні чоловіків і жінок, про лютих, збожеволілих від жадоби до наживи грабіжників-янкі, що за кулісами натискають на пружини, — все це я читав у газеті. Це одне, джентльмени. А інша річ сидіти тут і слухати, як ви говорите мені, що ми не повинні підносити голосу на свій захист, що ми не повинні прагнути єдності негрів і білих на нашому триклятому Півдні. Я люблю свою країну, джентльмени, я не хотів би говорити про неї так, як оце говорю, але я мушу говорити. Я люблю її, бо вона моя рідна, бо вона була доброю до мене, бо вона дала мені гідність, мужність, надію. Невже тільки я один почуваю це, джентльмени?

Всі сиділи мовчки; дехто потупив очі, інші невпевнено дивились на Гідеона. Андерсон Клей ледве помітно усміхався.

— Отже, ви погоджуєтеся з містером Ейблсом?

Мовчання тривало.

— А найдивніше, — спокійно сказав Гідеон, — що навіть те, за що ви зараз так чіпляєтесь, забудеться. Негри, які засідали в палаті представників, у сенаті, негри, які будували школи і створювали закони, — всі вони будуть забуті, друзі мої. Нас більше не вважатимуть за людей. З нас знущатимуться, аж поки ми втратимо людський образ, поки ми будемо ненавидіти білих так, як вони ненавидять нас. Вони обернуть нас на замучений, пригнічений народ, подібного якому немає в цілому світі. І скільки часу мине, друзі, поки нам знову засвітить сонце? Скільки часу? Спитайте себе самі.

* * *

Гідеон попросив Андерсона Клея піти з ним, щоб познайомити його з Джеффом. Вони йшли по осяяних сонцем тихих чарлстонських вулицях, повз білі стіни будинків. Був весняний день; Гідеон пам'ятав такі самі дні в цьому місті давно, давно. Крони карликових пальм зеленіли по-весняному. Пташки співали, барвисте пір'я їх вилискувало на сонці. Вкрите де-не-де смугами туману небо було ніжноглубе. Все це Гідеону доводилось бачити стільки років, воно було таким знайомим, і це почуття знайомого розвіювало його похмурий настрій. Місто здавалось йому таким спокійним, таким прекрасним, таким культурним, що самий вигляд його виключав думку про насильство і боротьбу.

Андерсон Клей сказав:

— Я думаю, що добре було б коли-небудь пожити тут.

— Так, тут добре жити.

Помовчавши трохи, Клей мовив:

— Знаєш, Гідеон, у певному розумінні ти не мав рації, а вони мали. Вони житимуть і далі, а ти...

— Вони житимуть далі й поволі змінюватимуться, — замислено промовив Гідеон. — З кожним роком гніт буде потроху збільшуватись, потроху в них відбратимуть те або інше. Вони навіть і не помітять цього. Хіба так краще?

— Я не кажу, що краще.

— Але ти з самого початку вважав, що це безнадійно?

— Бачиш, Гідеон, ми самі не знали. Ми почали з нічого, блукаючи навпомацки у темряві. У нас була лише одна думка — будувати школи, суди, лікарні, дороги, — і народне життя. Могло здатися, що всі ми, негри і білі, мало не збожеволіли, побачивши перед собою свободу, свободу на віки вічні. І всі ми думали тільки про одне, — про те, щоб будувати. Інші хотіли руйнувати і організували для цього свої сили. Десять днів мало для нас, щоб організувати наші сили, Гідеон. Нам і року мало.

— Що ж робити?

— Що ж, будемо боротися, — знизав плечима Клей. — Будемо боротися, бо борілися й раніше, бо навчилися боротися. Але вони зважили на це. Ми будемо боротися самі.

Джефф чекав їх біля Беттері. Гідеон сказав:

— Мій син, доктор Джексон. Джефф, це — Андерсон Клей, мій добрий давній друг.

Джефф потиснув руку високому білому чоловікові.

— Я чув, що ви приїхали в Чарлстон, доктор, щоб купити обладнання, медикаменти.

— Ми будуємо лікарню в Карвеллі, маленьку лікарню.

Клей сказав:

— Я збираюсь на той рік поїхати в Карвелл.

— Ви це говорите протягом дев'яти років, — усміхнувся Гідеон, — але щороку — на той рік.

— Правда. На той рік, Гідеон.

Вони перейшли на другий бік і поволі пішли по набережній. Клей і Джефф розмовляли про Шотландію, про медицину, про відсутність госпітальних приміщень у штаті.

— Дайте нам ще трохи часу, синку, — сказав Клей.

— Багато великих старих будинків плантаторів, як отой дім у Карвеллі, стоять порожні, без ніякої користі, — сказав Джефф. — Там повинна бути сільська лікарня, велика, чиста.

Гідеон глянув на Андерсона Клея.

— Було б непогано, якби який-небудь державний діяч подумав про це, — сказав Джефф.

— Егеж, — погодився Клей. — Я чув, що ви недавно одружились. Поздоровляю вас.

— Дякую, — сказав Джефф і, після хвилиної паузи, додав: — Дивно, я не знаю, що було на ваших зборах... і це мене навіть не дуже цікавить. Бачите, ми йдемо вперед. Людина, яка

продала свою душу, щоб жити в Білому Домі, не може змінити цього.

Вони йшли поволі. Заходило сонце, і води затоки мінилися різними барвами. Чайки падали у воду і переможно знову злітали високо до неба. Маленька табличка, що не дуже впадала в око, на поруччях набережної повідомляла: «Тільки для білих». Пароплав, залишаючи позад себе клуби диму, входив у гавань. На палубі човна, що пропливав біля самого берега, розташувалася весела група хлопців. По вулиці з гуркотом проїхав екіпаж. У зарослому травою садку по той бік вулиці, за залізною огорожею, двоє дітей стрибало через мотузку.

* * *

У Карвеллі, вперше за багато років, життя раптом зупинилося. Розпач поїняв Гідеона. Коли брат Пітер другого дня після повернення Гідеона відвідав його, той сидів на порозі ганку, спершись ліктями на коліна, підперши голову руками.

— Отак сидить годинами,— сказав Маркус,— занепав духом...

— Добровечір, брате Пітер,— сказав Гідеон.

Брат Пітер спитав:

— Стомився, Гідеон?

— Стомився.

Брат Пітер сів поруч нього, підбравши поли свого чорного сюртука. Він поставив коло ганку палицю, якою недавно став користуватись, і сів, поклавши поруч себе високий чорний циліндр. Потім, зітхнувши, простягнув ноги і зауважив:

— Насилу дійшов. Я вже не такий швидкий, як був.

— Не такий...

— Не можна й порівняти, Гідеон.

Гідеон не відповів. Рейчел вийшла на ганок, і брат Пітер підвівся.

— Сидіть, сидіть. Дуже рада бачити вас.

— Дякую, сестро.

— Може, повечеряєте з нами?

— Що ж, не заперечую, щиро дякую вам,— сказав брат Пітер.

Рейчел подивилась на Гідеона, але той не ворухнувся. Брат Пітер похитав головою. Рейчел постояла з хвилину і повернулася до хати. Брат Пітер знову сів на порозі.

— Гарна жінка— сестра Рейчел. Приємно їсти її страву, приємно сидіти за її столом. Я певен, ти без неї нудьгуєш там, у Вашингтоні, Гідеон.

— Так.

Помовчавши трохи, брат Пітер провадив далі:

— Тобі полегшає, Гідеон, коли ти поговориш; кожній людині

стає легше, коли вона поговорить. Жовч виходить їй з середини, вір мені. Невже в Чарлстоні так погано, так уже погано?

— Егеж, погано.

— Що сталося, Гідеон? Як це може бути так погано? Бог дав, бог і взяв, міра за міру. Ти втратив віру, Гідеон.

Злегка посміхаючись, Гідеон сказав:

— Я хотів би втратити тільки віру.

— Як ти можеш так говорити? Людина народжується на світ голою дитиною, і голою вона покидає цей світ. Є відплата, є випробування, Гідеон. Я не кажу про бога—вже давним-давно я зрікся надії, що ти коли-небудь станеш віруючим. Ти маєш силу, Гідеон, але вона збільшилася б, мабуть, якби ти вірив. Ну що ж, тоді я говоритиму з тобою про людей. Облишмо бога, Гідеон. Він не гніватиметься за це, облишмо його і поговорімо про людей. Ти віриш у людей, Гідеон?

— Чи вірю я в людей?

— Так, Гідеон.

Гідеон замислено подивився на старого. Брат Пітер стер пляму пороху з свого чорного циліндра. Це був подарунок від його пасти. Вже чотири роки він носив його щодня, крім тих днів, коли йшов дощ, і циліндр мав вигляд новісінького.

— Мені здається, що я вірю в людей, — сказав Гідеон. — А втім — не знаю...

— Як же ти не знаєш? Може, на плечах в людини великий тягар гріхів, але чому ж тоді негр був рабом, а потім став вільною людиною?

— І знову рабом, — сказав Гідеон.

— Ти так вважаєш? Припустімо, що ми всі тут умремо, Гідеон. Чи не думаєш ти, що все ж таки ми залишимо слід після себе, трохи більший, ніж було раніше. Невже ти вважаєш, що після нас не будуть звучати пісні свободи?

Гідеон нічого не відповів. Надходив вечір, сонце зайшло. Підійшов Маркус, подивився на них і зайшов у хату. Нарешті Гідеон промовив:

— Зараз будемо вечеряти, брате Пітер.

— Авжеж. Кажу тобі, як для старого джентльмена мого віку в мене добрий апетит. Це тому, що багато ходжу. Заходь у хату, а я зараз прийду.

Гідеон підвівся і ввійшов до хати. Джефф тільки-но помив руки біля кухонного насоса. Рейчел сказала:

— Брат Пітер буде вечеряти з нами, Гідеон.

— Я знаю.

Джефф вийшов з кухні. Рейчел повернулася до Гідеона, пильно подивилась і підійшла до нього.

— Гідеон...

— Ну?

Рейчел підійшла ближче, торкнулась сорочки, погладила йому руку.

— Я можу стерпіти майже все, Гідеон, — лагідно сказала вона, — але я не можу терпіти, коли ти нещасний. Я знаю, що все менше й менше можу допомогти тобі, але не можу бачити тебе нещасним.

Гідеон обняв її і пригорнув так, що вона мало не задихнулась. Він пригортав її до себе несамовито, як ведмідь, а з її уст злітали слова:

— Не можу терпіти цього, Гідеон, не можу...

— Рейчел, Рейчел, маленька моя...

— Посміхнись, Гідеон!

Він усміхнувся, а вона пригорнулась до нього, без сил. Пальці її смикали його сорочку.

* * *

Другого ранку, коли Гідеон, Джефф і Еллен стояли, стежачи за тим, як Ганнібал Вашингтон складав цеглу для димарів в новому будинку Джеффа, під'їхав Абнер Лейт; він повертався з міста. Попустивши віжки, він виліз з візка і підійшов до Гідеона.

— Де ти навчився так добре класти димарі? — спитав він Ганнібала Вашингтона.

— Навчився у свого тата, він же склав сім димарів у великому будинку...

— Що ти кажеш!

— Справді, — відповів Ганнібал Вашингтон. — Але то було дуже давно.

— Коли збудовано той старий будинок?

— Мабуть, з п'ятдесят років тому.

— А здається, ніби він стоїть тут одвіку, — сказав Абнер, сіпнувши Гідеона за рукав.

Гідеон пішов з ним за візок, і білий сказав:

— Я їду з міста, Гідеон. Здається, ти мав рацію, Президент уклав угоду з тим проклятим сучим сином Уейдом Гемптоном. Військо, що стояло в Колумбії, дістало наказ про евакуацію. Десятого квітня його відправляють поїздом на Північ.

— Хто це сказав?

— Подивися сам у газеті, — відповів Абнер Лейт; підійшовши до візка, він витяг звідти газету і показав заголовок: «Південь визволяють удруге». Ось тобі повний звіт. У місті тільки про це й балачок. Джесон Хагар походжає у військовій формі і збирається взяти участь у воєнному параді в Колумбії. Ти кавав мені, щоб я не починав скандалу. Що ж, я й не починав, а тільки стояв і дивився на цього сучого сина Хагара. Де він воював? Я був на всіх фронтах війни, і ніде не бачив нікого, кого б звали Хагаром.

Гідеон читав газетний звіт, швидко й нервово переглядаючи рядки: «...відповідно до дружньої договореності з губернатором, президент Гейс підписав указ, який остаточно встановлює демократію і самоврядування на Півдні. Останнє федеральне військо буде виведено десятого квітня».

— Буде паніка, — пробурмотів Абнер Лейт.

— Що?

— Знаєш, Гідеон, краще було б, якби мій дід поїхав на захід. Старий Ден Брун прийшов сюди і умовляв його їхати разом у Кентуккі. — Ні за що в світі, — сказав мій дід. Боже мій, яка шкода, що він не поїхав. Хай би краще поїхав у Кентуккі, в Іллінойс, хай би виїздив уздовж і впоперек всю цю трекляту країну, аби тільки вибрався звідси. Хай би краще виїхав звідси до голубого Тихого океану, хай би...

— Замовкни, — сказав Гідеон, хитнувши головою на Еллен, яка стояла недалеко. Ганнібал Вашингтон і Джефф дивились на них.

— Що ти збираєшся робити, Гідеон?

— Сьогодні в нас шосте, правда? Маємо ще чотири дні. Я їду в Колумбію. Не знаю, що робитиму там, але спробую щонебудь зробити.

* * *

Закінчивши писати телеграму в конторі Уестерн Юніон на Самтер Стріт у Колумбії, Гідеон передав її службовцеві, що сидів за перегородкою, дев'ятнадцятирічному юнакові з веснянковатим обличчям.

— Прочитайте мені її вголос, — попросив Гідеон.

Юнак глянув на нього, але не вимовив слова.

— Кажу вам, прочитайте її, будь ласка, вголос.

Хлопець прочитав:

«Разерфорду Б. Гейсу,
Білий Дім, Вашингтон.

Пане президент благаю вас відкласти виведення федеральних військ з Колумбії крапка Скасування міліції з негрів і білих бідняків ставить прибічників реконструкції в залежність від захисту федерального уряду крапка Побоююсь заворушення і терору крапка Лояльні республіканці не розуміють чому всіх співчуваючих федерації на Півдні залишено напризволяще благаємо вашої допомоги й співчуття.

Гідеон Джексон.

Представник Південної Кароліни.

— Скільки з мене? — слитав Гідеон.

Юнак завагався, потім сказав:

— Десять доларів.

Гідеон пильно подивився на нього, заплатив гроші і вийшов. Юнак підійшов до старшого телеграфіста і сказав:

— Ніколи ще не бачив негра, який знав би, скільки коштує телеграма.

— Чорт тебе забери! Коли-небудь я вижену тебе за такі штуки! Скільки ти здер з нього?

— Десять.

— Гаразд, поділимо ці гроші. Непогано. Давай-но телеграму.

Юнак передав йому телеграму, і телеграфіст проглянув її. Він свиснув і прочитав її уважніше.

— Хто передав її тобі?

— Якийсь здоровенний негр.

— Слухай, віднеси цю телеграму судді Клейтону. Скажи йому, що я хочу знати, чи можна її відправити. І держи свого довгого язика за зубами.

Через двадцять хвилин хлопець повернувся.

— Суддя залишив телеграму в себе і дав мені долар.

— Давай половину!

— Суддя сказав, щоб ми держали язик за зубами, бо інакше нам нагорить.

З телеграфу Гідеон пішов до полковника Дж. Л. Уільямса, командуючого федеральними військами. Полковник був дуже занятий. Гідеону довелося чекати півтори години, поки він прийняв його. Полковник сказав:

— Дуже шкодую, пане представник. Немає жодної людини на Півдні, яка не хотіла б поговорити зо мною сьогодні.

— Знаю, — кивнув головою Гідеон. — Але, може, моя справа важливіша. Ось копія телеграми, надісланої мною президентові. Відповідь може надійти через день або й через десять днів — поки її не буде одержано, прошу вас не виводити звідси всього вашого війська.

Полковник прочитав телеграму і похитав головою.

— Я маю наказ...

— Я знаю, що ви маєте наказ, полковнику, — сказав Гідеон. — Я не прошу особистої послуги. Це питання життя і смерті для великої кількості людей.

— Я не можу, — сказав полковник. — Дуже шкодую.

— Чи знаєте ви, що станеться, коли ваше військо піде звідси?

— Хоч би що я думав з цього приводу, — відповів полковник, — я мушу коритися наказові. Може, ви поговорили б з генералом Хемптоном, командуючим округом...

— Це даремна річ, — сказав Гідеон. — Він нічого не зробить. Я знаю, що таке наказ. Я був в армії, полковник.

— Так, це даремна річ.

— Хіба ви не розумієте, що президент не може ігнорувати телеграму?

— За це мене судив би військовий суд.

— Я маю деякий вплив у Вашингтоні.

— Я не можу зробити цього! — сказав полковник, підвищуючи голос. — Вірте мені, сер, хоч би як хотів я допомогти вам, я нічого не можу зробити. Невже ви думаєте, що я сліпий і не бачу, що діється? Але я солдат, а не політик!..

З хвилину Гідеон стояв нерухомий, напружений, пройнятий жахом, потім кивнув головою:

— Дуже жалко.

— І мені теж, — мовив полковник.

Гідеон пішов.

Він залишився в Колумбії до десятого числа і часто навідувався в телеграфну контору. Дев'ятого надіслав другу телеграму. Десятого він бачив, як військо марширувало на вокзал, де його ждав поїзд, і після того повернувся у Карвелл.

* * *

П'ятнадцятого квітня по обіді жителі Карвелла почули крик жінки. Її голосні, пронизливі зойки лунали по всьому селу, і звідусіль стали збігатися люди. З лісу вибіг переляканий на смерть хлопчик. Плачучи, він повторював: «Кінь повернувся, він повернувся».

Люди пішли слідом за хлопчиком, Дждді Гейлом, на ферму його батька. Його батько, Зік Гейл, був флегматичний негр, спокійний сім'янин, який старанно працював на своєму полі і мав більший прибуток від продажу бавовни, ніж хто інший у Карвеллі. На фермі люди знайшли Френні Гейл, його дружину; вона кричала голосно і несамовито. Потім вони побачили візок з запряженим конем і, коли глянули на те, що було у візку, то одвернулись.

З уривчастих слів їм вдалося уявити те, що сталося. Зік Гейл поїхав до міста купити нові черевики і подарунок для свого хлопчика, якому тільки що минуло десять років. Очевидно, він повільно повертався додому, тішачись чудовим весняним днем. В усякому разі, цей чоловік любив їздити помалу, якщо тільки була можливість, особливо, коли було жарко.

По дорозі з міста якась людина підійшла до візка, що повільно їхав собі, і випустила два заряди з рушниці в голову Зіка Гейла. Злякавшись пострілу, кінь рвонувся вперед, і від поштовху тіло Зіка впало на дно візка. Кінь примчав дорогою додому, і Френні Гейл, заглянувши у візок, побачила, що може зробити з людиною постріл з рушниці на близькій відстані.

Зіка Гейла поховали, і після цього, вперше за дев'ять років, чоловіки, які проживали в Карвеллі, стали виходити на роботу з рушницями через плече.

Як Гідеон Джексон бився у справедливому бою

Був ранок вісімнадцятого березня 1877 року. В долинах Карвеллу стелився туман і розтікався по кипарисових гаях, як біле молоко. Чотири пойнтери, що поверталися з нічного полювання, стомлено пленталися додому сосновим лісом. Їх зустрічав пронизливий спів півнів, над ними літали ворони, вітаючи карканням світанок: кар-кар-кар! Люди на фермах, що доїли корів або порались коло чого-небудь іншого, думали думи, які завжди з давніх-давен супроводили ранкову роботу; вони думали про те, який буде день — погожий чи ні, думали, чи й сьогодні Неллі намагатиметься перекинути відро, як вона намагалась завжди, чи не набридне нарешті гавкати дурному собаці по той бік долини; думали про те, який приємний і простий голос ворон, однаковий кожного ранку і такий близький серцеві; думали про те, що буде на сніданок — бекон чи смажене курча до вівсяної каші, чи буде сьогодні хворе теля блювати, чи знову в крижах будуть ревматичні болі. Жодна з цих думок не була ні дуже складна, ні дуже значна, а проте кожна мала деяку вагу. Сонце зійшло над вершиною горба, і раптом усе осяялось яскравим світлом. У горбатій місцевості сонце освітлює лише один схил, а другий залишається в тіні. Тумани в долинах тануть і зникають, затримуючись тільки над болотами і водоймищами. Гадюки, мідянки, чорні змії, звиваючись, повзуть до благодатного тепла; жирні черепахи виповзають на сонце. Кролики копошаться в заростях ожини, білки ганяються одна за одною на густих старих горішинах. Олень заходить у гущавину й лягає відпочити.

Ранок у Карвеллі застав чоловіків за сніданком, уже після роботи. Гарячі пироги, хліб, посмажений на сковороді, патока, біле холодне масло з маленькими краплями води, застиглими на поверхні, сало, вівсяна каша, яйця, часом смажене курча або смажена свіжа риба, склотини з грудками сиру, молоко, смажена картопля, крута жовта кукурудзяна каша, нарізана скибками, ще звечора посмажена на свинячому салі, — всі ці страви в різних комбінаціях їли в Карвеллі під час сніданку, і цього було, мабуть, не багато для людей, які встигли вже попрацювати дві чи три години.

Шкільний дзвін почав скликати дітей, вони бігли в школу навпростець, для них не було звичайних шляхів. Життя буяло в них, коли о восьмій годині ранку вони бігли, грузнучи по кісточки в зораному полі, перегукувались одне з одним, гомінливо збігали з горба, шпурляли шишками одне на одного, пробігаючи сосновим лісом. Їх неймовірна, несамовита енергія, виявів якої не можна було передбачити, робила кожен день тяжким випробуванням для Бенжаміна Уінтрона. Він дзвонив у шкільний дзвін, щоб надати собі мужності, і думав про те, що кожен зу-

мів би навчати добре вихованих, спокійних учнів. Він думав про шістнадцятилітню дочку Френка Карсона, яка протягом цілого дня пильно дивилась на нього своїми круглими ясноглубими очима, думав про все те, що відбувалося в його душі. Конгрегаціоналістське відомство освіти, яке послало його в Карвелл, говорило про цю роботу, як про діло боже, і вже після кількох місяців роботи він зрозумів, чому бог не сам робив це діло, а доручив іншому. Його втішало те, що було кілька зразкових учнів, — Джемі, син Ганнібала Вашингтона, дочка Аберна Лейта та ще двоє чи троє. Сьогодні він старшим групам розповідатиме про Емерсона. «Емерсон», — повторював він самому собі, стоячи біля дверей школи, прислухаючись до галасу дітей, дивлячись на залиті сонцем поля і ліси.

— Емерсон, — твердо сказав він самому собі.

* * *

Снідаючи й розмовляючи з Маркусом, Гідеон невиразно думав про те, як людський механізм пристосовується до обставин, як легко незвичайне в очах людини стає нормальним, і як людина цілком при звичається майже до всяких умов. Він говорив Маркусу:

— Я б засіяв ще один акр тютюном, а не бавовником.

Він говорив звичайним, діловим тоном. Дві рушніці стояли біля одвірка, наче чекаючи їх.

— Тут ґрунт не годиться під тютюн.

— А проте ми вирощуємо добрі сорти, — сказав Гідеон. — Не такі добрі, як у П'ємонті чи Вірґинії, я визнаю це, але й наш тютюн можна продавати. Через ці нові штуки, які називають цигарками, збільшиться вживання тютюну.

— Тютюн шкідливий для ґрунту.

— Так само, як і бавовник. І тютюном, і бавовником ми ви-снажуємо ґрунт, якщо не застосовуємо сівозміни або не залишаємо поля під паром. Я товчу про це вже багато років.

Рейчел сказала:

— Якби це залежало від мене, я посіяла б кукурудзу.

— Але ж ми не розводимо худоби.

— Хочеш робити те, що робили з діда-прадіда?

— Я хочу поїхати за покупками після обіду, — сказала

Дженні.

— До міста?

— Так.

Маркус заперечливо похитав головою.

— Чому?

— Наприкінці тижня поїдуть туди кілька чоловік, — відповів їй Гідеон.

— Але сьогодні гарний день.

— Ти не поїдеш, — сказав їй Маркус.

— Я не підкоряюсь твоїм наказам. Я не повинна сидіти дома тільки через те, що ти наказуєш.

— Ти будеш сидіти дома!

Дженні заплакала. Еллен, яка сиділа поруч неї, погладила її руку. Гідеон підвівся, за ним Маркус. Уже виходячи з кімнати, Гідеон подивився на рушніці, завагався, потім взяв одну і вишов.

* * *

О десятій годині Джефф був у Меріона Джефферсона. На руках його дружини Луїзи з'явилися нариви; серйозного не було нічого, але руки боліли, свербіли і вночі не давали їй спати. Джефф розказав їй, як приготувати заспокійливу мазь. Після цього він затримався на ганку, щоб поговорити з Меріоном. Ще хлопчиком Джефф був одним з улюбленців Меріона, а тепер, коли став лікарем, він здавався Меріону богом.

Коли вони стояли, розмовляючи про те та про се, до них підбіг Трупер. Він зупинився, захекавшись, проковтнув слину і сказав:

— Джефф, я тільки що бачив, як Джесон Хагар і шериф Бенглі поїхали до будинку твого батька. Я стояв на вершині горба і певен, що не помилився; їй-богу, то була двоколка шерифа. А з шерифом сидів Джесон Хагар, я ладен заприсягтись.

— Ну, що ж, тут нема чого турбуватися, — сказав йому Джефф.

— Може, нема, а може, й є чого, — сказав Меріон. — Краще їдемо туди твоїм фаетоном.

Він увійшов до хати, взяв рушницю. Дружина його перелякано спитала:

— Що трапилось? Що ти збираєшся робити?

— Нічого особливого не трапилось, — посміхнувся він, — просто шериф поїхав до Гідеона. Ми поїдемо на всякий випадок.

— Не роби скандалу, Меріон. У нас уже й так досить клопоту.

— Так, досить клопоту, — спокійно сказав він. — Але тут нічого лихого не буде. Проте я вважаю, що тобі слід зразу ж піти до Абнера Лейта і сказати йому, що шериф поїхав до Гідеона.

* * *

Поснідавши, Гідеон з Маркусом заходились викорчувувати високу сосну. Вони обкопали її і тепер обрубували товсте, вологе коріння. Це була приємна робота в холоднуватий ранок. Можна було добре попрацювати сокирою і найкращим способом вилити свій гнів на мертві речі, які анітрохи не ображалися на

пе. Коли сосна впаде, вони залишать її лежати всю весну і літо, і на осінь вона висохне. Її тоді добре пиляти на поліна по чотири фути, і вони горітимуть, як папір. Сосна вже почала хитатися, її високий стовбур затремтів, коли Маркус побачив маленьку двоколку шерифа, що об'їздила болото і повертала на дорогу, яка вела до будинку Джексона. Він опустил сокиру і показав на двоколку батькові.

— Шериф? — спитав Гідеон.

— Начебто його двоколка. Я піду подивлюсь.

Гідеон кивнув головою. Вони взяли рушниці і швидко пішли додому. Коли вони зійшли з горба і з дороги їх не було видно, то кинулись бігти і, насилу зводячи дух, підійшли до будинку через одну-дві хвилини після того, як туди під'їхала двоколка. Джексон Хагар і шериф сиділи поруч; рукава в них були засукані, обидва одягнені у шкіряні жилетки; в кожного на колінах лежала двостволька. Рейчел стояла на ганку, напружена, стурбована. Побачивши Гідеона і Маркуса, вона з полегкістю зігнула.

— Доброго ранку, шериф, — сказав Гідеон.

Дженні і Еллен вийшли на ганок і стали ззаду Рейчел. Фрекус, їх плямистий пойнтер, почав весело плігати на Маркуса, але, побачивши, що його не помічають і не хочуть з ним гратися, ліг і став спостерігати те, що відбувалось. Маркус стояв напружений, зігнутий, рушниця висіла в нього на руці. Тільки Рейчел знала, що тепер він був мов заряд пороху, який щохвилини може вибухнути. Хитнувши головою на рушницю Гідеона, шериф сказав.

— Збираєшся на полювання, Гідеон?

— Може, й так, — огризнувся Маркус. — А коли ви розмовляєте з моїм батьком, називайте його містером. Зрозуміли?

— Містер, — спроквола сказав Джексон Хагар, — містер?..

— Так, містер.

— Гарзд, хай буде містер, — посміхнувся Хагар.

— Чим можу служити вам, шериф? — лагідно спитав Гідеон.

— Оце інша розмова, — сказав Бентлі. — По-моєму, ви розсудлива людина, Гідеон, і, їй-богу, якщо це не чеснота в наші дні, то я не знаю, що таке чеснота. Не треба втрачати розуму. Я маю до вас справу. Я приїхав сюди в маленькій справі, і бачу, що ви загрожуєте законові рушницями. Боже мій, Гідеон, негри не повинні поводитись так, це призводить до заколотів...

Маркус сказав:

— Заткніть вашу прокляту пельку!

— Послухай-но, синку, — сказав Хагар, — послухай-но, негритяньський виродку, — пальці його торкнулися обох курків рушниці, — якщо ти тільки ворухнеш свого дробовника, я випущу з тебе кишки...

Рейчел жалісно скрикнула; Гідеон стиснув плече Маркуса

так, що хлопцеві здалося, ніби пальці батька вп'ялися в тіло, як залізні пазури.

— Не звертайте на це уваги, містер Хагар, — сказав Гідеон. — Нема ніяких причин для заколоту. Шериф Бентлі це знає; він знає, що ми підкоряємось законіві і ніколи не зчиняли заколотів. Коли ми носимо рушниці, то не тому, що не поважаємо закону, а лише через те, що кілька днів тому забито нашого суїда.

— Я щось скажу тобі, Гідеон, — мовив Бентлі. — Коли негр підноситься занадто високо, то це спричинюється до заколоту. Ваші чорношкірі кажуть, що той негр спокійно їхав собі у візку, коли хтось підійшов і застрелив його. Боже, це ж цілковите безглуздя, Гідеон, цілковите безглуздя. Звідки, чорт би побрав, я знаю, що замишляв той негр? Негрові пальця в рот не клади, бо відкусить.

— Ось тому ми й приїхали сюди, — сказав Хагар.

— А чого ви приїхали? — спитав Гідеон.

— Хай тобі грець, розпитувати будемо ми!

— Спокійніше, Джесон, — втихомирливо сказав шериф. — Гідеон має право питати, бо ми перебуваємо на його землі. Його запитання цілком законне. Але ми теж маємо право питати. Ми хочемо спокійно і мирно з'ясувати ту справу, заради якої приїхали сюди. Вчора після обіду, Гідеон, три негри підійшли з чорного ходу до будинку Кларка Гастінга. Кларк сидів у крамниці. Саллі і маленька дівчинка були дома. Вдаючи з себе смиренника, один з негрів сказав: «Прошу вас, дайте нам чого-небудь попоїсти, міс Саллі, ми голодні». Відомо, що Кларк ніколи не проганяє негрів, і Саллі, не подумавши нічого лихого, вийшла, щоб принести їм чого-небудь. Тимчасом дочка Кларка, дев'ятирічна дівчинка, залишилась там, дивлячись на негрів...

В цей момент підїхав фаетон, де сиділи Джефф, Трупер і Меріон Джефферсон. Їх поява підбадьорила Гідеона. Меріон і Джефф зіскочили з фаетона. Трупер залишився у фаетоні, тримаючи в руках спенсер, той самий, що його носив всю війну; він повільно промовив низьким голосом:

— Хагар, зніміть палець з курка.

Обличчя Хагара почервоніло; перетинаючи лоб, мов вертикальна стрічка, надулась вена, все його кремезне тіло напружилось.

— Швидше зніміть палець, — сказав Трупер.

Бентлі прошепотів:

— Не вдавайте дурня і робіть те, що він каже.

Верхи на робочому коні підїхав Абнер Лейт з рушницею за плечима.

— Робіть те, що він каже, — повторив Бентлі.

Хагар зняв палець з курка.

— Приставте рушницю до ноги, — сказав Трупер. — І ви також, шериф.

— Як ти смієш...

— Приставте до ніг, — повторив Трупер.

Вони приставили рушницю до ніг. Абнер Лейт підійшов до групи, що оточувала двоколку. На повороті дороги, яка вела з болота, показався візок Френка Карсона. Хагар сказав:

— Ми дещо запам'ятаємо, Лейт.

— І я теж дещо запам'ятаю.

— Шериф пояснював нам, чого він з'явився сюди, — сказав Гідеон. Він повторив те, що сказав шериф.

— Кажіть далі, сер, — звернувся Гідеон до шерифа, — ми хочемо послухати.

Френк Карсон теж підійшов до групи людей. Бенлі, пильно дивлячись на негрів, оповідав далі:

— Маленька дівчина стоїть, дивлячись на негрів, і ось один з них підбігає й зриває з неї плаття. Вона починає плакати. В кімнату вбігає Саллі. Тоді один з негрів б'є Саллі. Саллі кидається до комода, де Кларк ховав свого револьвера, і тоді негри тікають.

— А в якій мірі все це стосується нас? — спитав Гідеон.

— Негрів упізнано і вияснено, що всі вони звідси, з Карвелла.

Спершу запала мертва тиша. Потім Абнер Лейт засміявся. Джефф почав:

— З усіх безглуздих...

— Мовчи, — сказав Гідеон, — говоритиму я.

І він спитав Бенлі:

— Чого ви хочете?

— Ми хочемо взяти цих трьох негрів, Гідеон.

— На підставі якого обвинувачення?

— Обвинувачення в нападі і спробі звалтувати.

— Кого саме ви обвинувачуєте? — спитав Гідеон.

— Це Ганнібал Вашингтон, Ендрю Шерман та ще якийсь негр, якого Саллі бачила в крамниці з карвелльськими неграми, але імені його вона не пам'ятає.

— Гарзд, — сказав Гідеон. — Ми не будемо обговорювати вашу історію, мене це не обходить. Але ніхто з цих двох чоловіків не був у місті цілий тиждень. Вчора Ганнібал Вашингтон весь день працював біля школи, складаючи цеглу. Ендрю Шерман оре землю. Він має двадцять свідків. Ці люди ствердять мої слова. Так стоїть справа з вашими обвинуваченнями, шериф. Ніхто з Карвелла не був учора в місті.

— Ми не визнаємо негрів за свідків, — сказав Хагар.

Гідеон стиснув губи. Абнер Лейт підійшов до двоколки.

— Я не негр, Хагар. Подивіться на мене краще.

— Ваших свідчень ми теж не визнаємо.

— Я вже давно надумав убити тебе, брудна тварюка, — спокійно мовив Абнер.

Бентлі сказав:

— Така розмова ні до чого. Ми не хочемо заколоту, Гідеон.

— Ми також не хочемо заколоту.

— Але ми хочемо взяти з собою цих людей. Ми чесно їх судитимемо і вислухаємо показання чесних свідків.

— Чесних свідків ви маєте тут, — сказав Гідеон.

— Я хочу їх заарештувати. Ви маєте намір чинити мені опір?

— Можете вважати, що так, коли хочете, — кивнув головою Гідеон.

— Я вважаю саме так. Ми з'явилися сюди мирно у справі, де йдеться про закон і порядок. Ви оточили нас і чините нам збройний опір. Це дуже серйозна річ, Гідсон.

— Ви повернетесь без цих людей, — сказав Гідеон. — І коли хочете, шериф, то послухайте: я кажу, що ви брешете. Я кажу, що жодна людина при здоровому розумі не повірить вашій байці. Я це кажу вам.

— Я чую, — кивнув головою шериф. — Я чую негра за п'ять миль. Я чую його дух за п'ять миль. Я візьму цих людей, Гідеон, навіть якщо мені доведеться мобілізувати за понятих всіх чоловіків в окрузі.

— Хоч і поза округою, — кивнув Гідеон, — хоч кожного негідника, який потрапить до рук Хагару. А тимчасом забирайтесь геть з Карвелла, Бентлі. Ви тут на нашій землі. Забирайтесь під три чорти звідси!

Чоловіки стояли щільною групою, стежачи за двоколкою, що від'їздила по дорозі. Якийсь час панувала тиша. Потім Абнер Лейт почав скоромовкою сипати прокльони, соковиті, гіркі. Джефф сказав:

— Мені здається, ти не повинен був говорити з ним так.

— Це не має значення, — знизав плечима Френк Карсон. — Це лихо вже давно насувалося, і хоч би що говорила людина, вже нічого не зміниш.

— Останнього тижня я щодня, прокидаючись, чекав чогось подібного, — зауважив Гідеон. — Цілий тиждень щодня думаєш про це. І ось цього ранку сталося.

* * *

Діти, принишклі, тихі, не зовсім розуміючи, чому їх розпустили серед шкільного дня, стояли навколо і дивились, як чоловіки заходять у школу. Кілька старших хлопців протиснулося в будинок разом з дорослими, їх ніхто не спинив. Половина чоловіків, які сіли за парти, мала при собі ту чи іншу зброю. Рухались вони повільно, як це буває в людей, коли вони не можуть погодити свої думки, вчинки та надії. Бенджамін Уінтроп стояв

у другому кінці класу і дивився на них; він був схвильований і переляканий. Це була ще молода людина; він походив з звичайної релігійної родини Нової Англії, яка своїм предком вважала старого правителя*, хоча писала своє прізвище інакше. Любов Уінтропа, вихідця з такої, замкнутої в собі сім'ї, до людства мала скоріше абстрактний, нереальний характер. Для того, щоб жити серед цих чужих для нього, спокійних, але водночас запальних людей, він потребував великої сили волі, постійної боротьби з самим собою. Тепер, дивлячись на них, він так само, як і вони, бачив, що всьому кінець. Кінець його роботі. Він поїде на станцію і сяде в поїзд сьогодні, якщо тільки встигне.

Брат Пітер відкрив збори такими словами:

— Брати мої, ми зібралися сьогодні тут, пройняті страхом і гнівом. Хай допоможе нам бог обрати правильний шлях, і коли ми оберемо його, бог дасть нам сили піти цим шляхом до кінця. Ти говори́тимеш, Гідеон?

Підвівшись з свого місця в задніх рядах, Гідеон відповів:

— Це питання стосується не тільки мене. Я говорю не краще, ніж хто інший. Я знаю не краще, ніж мій сусід, що нам треба робити. Нехай кожен говорить за себе.

Усі голови повернулися до Гідеона. Він тепер здавався старішим. Ганнібал Вашингтон узяв слово:

— Мабуть, краще саме тобі говорити за людей, Гідеон. Людина або наша або не наша. Ти наш, Гідеон. Ти ніколи не кидав нас. І в тебе є свої хиби, про те відомо богу, але ти смиренний, не зарозумілий, в тобі нема гордині, бог знає це. Виходь сюди і говори.

— Тут нема чого багато говорити, — сказав Гідеон. — Всі ви знаєте, що трапилося. Знаєте також, чому це трапилось. Ви знаєте, що коли візьмуть і повісять трьох наших людей, то це буде тільки початок.

Ендру Шерман сказав стомлено:

— Я не хочу, щоб через мене було стільки клопоту, Гідеон. Хіба його в нас було мало? Може, мені не зроблять нічого лихого, не повісять. Припустімо, я піду в місто, вони подивляться на мене і скажуть: «Ні, це не той негр». Як вони можуть сказати, що я саме той негр, який зробив усе те? Адже ж я цілий тиждень нікуди не ходив звідси.

— Вони повісять тебе, — сказав Абнер Лейт. — Як бог святий, вони повісять тебе.

— Вони повісять тебе, — погодився Гідеон. — Віднині я не вирішуватиму нічого, вирішуйте самі. Якщо схочете, щоб я вів вас, я вестиму. Але вирішуйте самі. Ця історія... Ну, вони мусять вигадати якусь історію. Їм же треба вдати, ніби вони діють законними методами. Адже ж минуло тільки вісім днів, як вони

* *Джон Уінтроп* — один з засновників масачузетської колонії, перший губернатор цього штату. Щоденник (за 1630 — 1619 рр.) свідчить про його демократичні симпатії.

мають владу. Вісім днів для них мало, щоб зруйнувати все, що ми збудували за вісім років.

— То що ж нам робити, Гідеон? — спитав Френк Карсон.

— Це ви повинні вирішити. Вважаю, що вони повернуться сьогодні вночі, а коли не сьогодні, то завтра, але повернуться, і не двоє, а значно більше. Тоді вони по-справжньому почнуть громити нас і через деякий час не потребуватимуть законних методів. Щождо того, як нам слід чинити, то є кілька шляхів. Ви можете залишитись дома, і тоді вас будуть поступово вбивати по два, по три чоловіка; може, не всіх уб'ють, дехто втече. Ви можете втекти й найняти батраками на яку-небудь плантацію за шмат сала, вівсяну кашу і ночівлю, і якщо держатимете язик за зубами то зможете так жити. Щодо білих, то з ними трохи інша справа. Може, їм удасться приєднатись до Джесона Хара, хоча не знаю, чи він прийме їх. Вважаю, що і білим не набагато краще. Є інший шлях: ми можемо залишитися і разом боротися!

Джефф вигукнув:

— Це ж Сполучені Штати Америки! Ще є закон, ще є суди! Боже мій, невже ми повинні знищити самі себе?

— Ні, не повинні, — сказав Гідеон, — я пропоную інші виходи. Сам я не вирішую. Вже вісім днів тут нема іншого закону, крім закону насильства. Суди — не наші, і тільки тому, що це Америка, у нас ще є сили боротись! Знищення? Не знаю... Коли старий Осеветомі Браун увійшов у Харперс Феррі* з дев'ятнадцятьма чоловіками, в нього було менше сил і менше надії, ніж у нас, але він потряс націю, він збудив її, він змусив людей прозріти. Я не пропоную боротися, щоб умерти. Я хочу боротися, щоб жити. Я хочу боротися так, щоб уся країна побачила, що тут діється.

— Повинен бути інший шлях, — сказав Джефф.

— Який інший?

— Якби ти повернувся у Вашингтон...

— Я вже зробив там спробу, але даремно, — сказав Гідеон.

— А що, коли б ти спробував іще раз?

— Це знову буде марно, та й це вже буде пізно. Завтра вже буде запізно.

Уїлл Бун сказав лагідним і лінивим голосом:

— Припустімо, Гідеон, ми вирішимо боротись. Я хочу боронити те, що належить мені. Це вірний шлях, по-моєму. Але як? Ми ж не армія. Ми розкидані на території в три з половиною тисячі акрів. Нас дуже мало, ми розпорошені.

— Я думав про це, — погодився Гідеон. — Бачить бог, що я ні про що інше не думав. Якщо ми вирішимо боротися, жінок і дітей треба влаштувати в такому місці, де вони будуть у безпеці, доти, поки все закінчиться, поки все перегорить. Є таке

* Харперс Феррі — місцевість, в якій Джон Браун підняв повстання.

місце недалеко звідси, досить просторе, зручне для оборони. Я кажу про старий будинок Карвеллів. Він стоїть на горбі, він панує над місцевістю.

— Я сказав усе, — закінчив Гідеон. — Вирішуйте самі.

* * *

Через годину вони вирішили. З їх сили і слабкості, з їх страху і гніву, їх болю і муки, з спогадів про працю народилось це рішення. Коли гомін вщух, Абнер Лейт сказав:

— Ми будемо боротись, Гідеон. Ти будеш з нами!

— Якщо ви хочете, — відповів Гідеон.

— Так, хочемо.

Гідеон оглянув людей, що зібрались у кімнаті й кивнув головою. Важкою ходою він вийшов наперед. Брат Пітер стежив за ним очима, повними муки. Гідеон, глянувши на годинник, сказав:

— Тепер майже три години. Все, що ми збираємося робити, треба зробити до смерку. Я не знаю, коли вони повернуться — сьогодні вночі чи лише через кілька днів. Пропоную перевезти наші сім'ї у великий будинок, взяти з собою харчі і одяг. Вдень ми залишимо їх там під охороною, а тимчасом будемо працювати на полі. Принаймні ми знатимемо, що вони в безпеці. У разі тривоги ми вдаримо на сполох у шкільний дзвін, але я не користувався б шкільним будинком для...

Він повернувся до Бенджаміна Уінтропа:

— Я не знаю, як ви ставитесь до цього, містер Уінтроп. Звичайно, вас це не стосується. Нам доведеться на деякий час припинити навчання в школі.

Уінтроп, ніяково потираючи руки, відповів:

— Я не прихильник насильства, містер Джексон. Я не згоден з тим, що ви робите, але це не моє діло. Проте не можна залишити дітей, скупчених в одному місці, без догляду.

— У нас нема іншого виходу.

Уінтроп сказав покійрно:

— Я залишусь на час, поки настане порядок. Спочатку ніколи не буває порядку.

— Якщо ви хочете залишитись, то ми будемо вам дуже вдячні.

Гідеон звернувся до всіх людей:

— Несіть весь порох і дріб, що є у вас, у великий будинок. Раджу взяти кукурудзяного борошна, копченого м'яса, все, що легко можна перевезти.

Вони вийшли з школи так само, як увійшли туди, — повільно, без зайвих розмов. Збираючись вирушити додому пішки чи верхи, кожен чоловік зібрав коло себе своїх дітей. Виходячи, Трупер спинив Гідеона й сказав йому:

— Я не покину своєї домівки.

— Чому?

Здоровенний негр, на багато дюймів вищий за Гідеона, значно ширший у плечах, масивний, повільний у рухах велетен, похитав головою:

— Я не покину своєї домівки, Гідеон.

— Це твоє діло, — сказав Гідеон.

Слово за словом, Трупер сказав усе:

— Я не такий, як ти, Гідеон. Коли я був рабом, мене били батогами більше, ніж будь-кого. «Ти здоровенний чорний виродок, — кричали на мене, — ти дурний чорний виродок, ти проклятуший чорний виродок». І так було завжди. Містер Дадлі Карвелл купив мене на аукціоні в Орлеані. Заплатив за мене найбільшу ціну, а потім примушував робити більше за всіх, примушував робити і вранці, і вдень, і вночі. Ніколи не бачив я щасливого світанку, ніколи не бачив щасливого вечора. Коли били негрів, старий наглядач говорив: «Відшмагайте цього чорного виродка на науку іншим, йому це не пошкодить».

Він здер сорочку:

— Подивись на мою спину, Гідеон!

Брат Пітер і ще кілька чоловіків спинились послухати. Вони дивились на спину, порубцьовану батогами, схожу на рельєфну географічну карту.

— Я не піду з свого дому, Гідеон. Ми з старою підірвалися, перевертаючи цю грязюку. Маю власний клапоть землі. Нема в мене хазяїна, нема наглядача. Часом мені хочеться стати навколішки й цілувати цю землю, їй-богу. Маю власний дім. Сиджу в ньому, а стара подає мені їсти. Це не невільницька халупа, не карцер, а мій власний дім. Я залишусь у ньому, Гідеон, ніхто не примусить мене покинути його.

— А твої діти? — спитав брат Пітер.

— Вони теж залишаться. Нічого їм не буде.

Вісім років тому Гідеон обурився б і став би умовляти Трупера, а тепер він тільки сказав:

— Гаразд, Трупер. Коли хочеш, хай буде так, гаразд.

* * *

Протягом другої половини дня 18 квітня жителі Карвелла переїздили з своїх ферм у великий будинок. Жінки навантажили підводи постільною білизною й матрацами, горщиками, харчами, дехто взяв улюблені дрібниці хатнього вжитку — календар, якусь книжку чи біблію, кошичок для рукоділля, гіпсову фігурку, барвисту олеографію. Тепер вони вже мало розсвеляли про те, про що стільки говорили останніми тижнями. Навіть діти, хоч і схвильовані цією приголомшливою подією, що, як землетрус, порушила їх просте, одноманітне життя, принишкли і поводитись

тихше, ніж звичайно. Всі драгувались. Чоловіки вибухали гнівом через дрібниці — через те, що який-небудь інструмент лежав не на місці, що дитина товкласть під ногами. Жінки несамовитіли без будь-якої причини, хоч оту єдину важливу подію вони сприймали без зайвих слів, без сліз. Сім'я, вмовившись у фургон, повільно їхала до горба і вітала помахом рук другу сім'ю, що виїздила на шлях з іншого боку. Один по одному фургони з'їздили до великого дому. Коли всі поз'їжджались, на старому білому будинку з портиком уже мінілися золоті й рожеві відблиски надвечірнього сонця.

Гідеон узяв з собою кілька книжок, Джефф узяв свої інструменти, дещо з ліків, куплених у Чарлстоні. Вони навантажили постелі на великий віз, яким возили сіно, вмовивши на ньому якомога вигідніше бідного Мак-Г'ю. Забрали з собою всю зброю: армійський спенсер Гідеона, кавалерійський карабін Маркуса, два дробовики і важкий довгоствольний револьвер системи Кольта, куплений Гідеоном минулого року у Вашингтоні. Взяли кращі скворідки Рейчел і більшу частину білизни. Рейчел хотіла залишити її вдома, вона була з такої гарної білої тканини! Протягом років Гідеон купував потроху білизну, знаючи, як Рейчел любила відчувати дотик білих, м'яких простирадел і наволоку. Рейчел не хотіла брати цього, але Джефф сказав:

— Візьми все, — і не пояснив чому.

Абнер Лейт сказав Джіммі, своєму дев'ятнадцятилітньому синові:

— Що ти думаєш робити? Тепер уже не ті часи, які були десять років тому. Я не кидаю Гідеона, бо якось звик бути з ним разом. Для тебе не обов'язково йти за мною.

Рік тому Гідеон допоміг Абнеру купити ще одну ділянку на сто акрів для Джіммі, щоб, одружившись, той міг переселитися туди. Тепер хлопець нагадав батькові про це.

— Я знаю. Але все це тебе не стосується.

— Я піду з тобою.

Абнер кивнув головою й обійняв сина за плечі. Це було рідким виявом любові. Знизавши плечима, хлопець скинув руку батька і пішов до хати допомагати матері.

Брат Пітер і хлопці Алленбі прибули у великий будинок одними з перших. Минулі роки не дуже змінили зовнішній вигляд будинку, тільки де-не-де вицвіла й облупилась від негоди фарба. Здала здавалося, що будинок зберіг міцність і красу, майже непошкоджені часом; проте, підійшовши ближче, можна було бачити, що шибки побиті, бур'яни розрослися ще більше, двері позвисали на завісах. Усі меблі було продано з аукціону, але порожнеча не могла цілком знищити колишньої величі. Великі центральні сходи з поруччями з червоного дерева і дубовими східцями здавалися ще розкішнішими серед порожнечі. Старі шпалери ручної роботи звисали клаптями з стін, але досі зберегли свої фарби. Чудові різьблені панелі з горішини, здава-

лося, терпляче чекали, коли до них знову приставлять комоди, стільці й дивани; з-під купок грязі, сухого листя і сміття, нанесеного знадвору дітьми, що грались у порожніх кімнатах, де-не-де видно було гарну дубову підлогу.

Не обтяжений великим майном, брат Пітер швидко впорався з переїздом. Три хлопці, які жили в нього після смерті старого містера Алленбі, приїхали з ним і зразу заходились прибирати в приміщенні. Через деякий час до них приєднались інші. Нелегко прибрати сміття й уламки, що зібрались за багато років, проте, коли сім'ї почали з'їздитися групами, у будинку стало чистіше. Гідеон улаштував людей, хоч у будинку було понад двадцять кімнат, але люди повинні були жити тут на комунальних основах. Чоловіки мали спати в залі, де раніше влаштовувались великі прийоми. Не розбиваючи, по змозі, окремих родин, Гідеон розсилав жінок з маленькими дітьми по численних спальнях. Деяким сім'ям, як, наприклад, сім'ї Джейка Саттера, де була бабуся, дружина і три дочки, він дав окрему кімнату. Чоловіки, які не вмістились у залі, мали спати в колишній їдальні разом з підлітками. Удень ця кімната мала правити за їдальню, а також за шкільне приміщення. Всі харчі було складено у флігелі, де містилася кухня, і Гідеон виділив жіночий комітет, який мав розподіляти продукти і стежити за готуванням страви. Інша група жінок заходилася прибирати приміщення. Чоловіки заліпили розбиті шибки папером, а Ганнібал Вашингтон та ще два чоловіки влізли в бак для води й заходились чистити його. Цей бак містився між двома боковими флігелями дому, за один крок від дверей кухні, і тому Гідеон вважав, що в ньому можна зберігати всю потрібну воду, замість того, щоб тримати її в діжках у самому будинку. Бак було вичищено до заходу сонця, і Ганнібал Вашингтон послав цілу команду хлопців наносити в нього води з колодязя. Тимчасом Гідеон вирядив шість підвід по дрова.

Ті, в кого були малі діти, привели з собою корів і взяли на кілька днів корму. Скотні двори і стайні Карвелла було давно спалено, і тому Гідеон поставив корів і коней у проміжку між флігелями будинку й відгородив цей закуток підводами.

Аж дивно, скільки було зроблено до вечора, і вже самий цей факт підняв загальний настрій. Крім Уінтропа, тут не було чужих; ті, хто не знав один одного з народження, були принаймні близько знайомі багато років. Звички й дивацтва, які докучали б і заважали іншим, тут нікого не вражали. Було щось нове й підбадьорливе в цьому перебуванні вкупі, в тому, що в них були спільні завдання, що вони могли сидіти і розмовляти значно пізніше вночі, ніж звичайно. Старих канделябрів не було вивезено з Карвеллівського будинку. Цієї ночі Гідеон не шкодував свічок. Він звелів вставити по дві дюжини в кожен великий канделябр, і яскраве світло блищало в гранованому склі, створюючи в домі атмосферу радості й веселощів.

Гідеон поділив усіх чоловіків на бригади. Десятьох було досить на охорону будинку, а це означало, коли врахувати і старших хлопців, що кожен чоловік вартував один день на тиждень. Вони не заглядали дуже далеко в майбутнє, бо це тільки засмутило б їх. Досить було думати про завтрашній і післязавтрашній день.

Було виділено бригаду, що мала доглядати коней; інша бригада мала виконувати функції третейського суду в самому будинку. Хоч тепер все було гаразд, але згодом спільне життя могло вплинути на нерви людям. Тоді довелося б ліквідувати сварки і суперечки. Було багато й такої роботи, яку могли виконувати діти, — безліч дрібних завдань, що не дадуть їм псуватися.

З дошок і ящиків Гідеон зробив для себе щось на зразок стола. Багато хто попривозив стільці, просту й потрібну річ для елементарного комфорту. Коли метушня в домі, викликана першим спільним обідом, вщухла, Гідеон сів за стіл писати ряд телеграм. Одну він хотів надіслати редактору нью-йоркського «Г'єральда». Колись Беннет ладен був надіслати репортерів хоч у самісіньке пекло і не заради такої сенсаційної події, як та, що мала статися у Карвеллі. Другу телеграму він писав президентові, третю — державному секретареві, ще одну — Фредеріку Дугласу, старому й поважаному негритянському лідерові. Він вирішив телеграфувати й Кардозо, описати загрозливу ситуацію і зробити останню спробу добитись єдності всіх сил Півдня для спільних дій. У телеграмі до Кардозо він писав:

«Прошу вас, Френсіс, пам'ятати, що ми не самі. Той факт, що тут, у Карвеллі, люди відмовились визнати тиранію і терор, як неминучий результат ходу подій, може запалити й об'єднати тисячі чесних і справедливих людей на Півдні, чорних і білих».

Гідеон надіслав телеграму і Ральфу Уолдо Емерсону, щоб старий знову підняв голос на захист справедливої справи. Написавши всі телеграми, він передав їх чоловікам, щоб ті прочитали і обговорили їх. Коли все було закінчено, він відвів Маркуса набік і сказав йому:

— Прошу тебе зробити це, сину. Це дуже важливо.

Маркус кивнув головою.

— Поїдь у Колумбію. Я хочу, щоб ти вирушив цієї ночі і прибув туди вранці, коли відкривається контора Уестерн Юніон. Візьми кобилу; Абнер позичить тобі сідло. Хоч би що трапилось, Маркус, подбай, щоб телеграми було надіслано. Потім повертайся сюди.

— Повернуся, — сказав Маркус.

Гідеон вийшов з ним надвір, перед тим, як той мав вирушити в дорогу. Маркус був у високих чоботях; у кишені його куртки лежав великий кольт і телеграми. Він недбало попрощався з усіма, цілком упевнений у своїй здатності виконати зав-

дання. Він горів від трепетного збудження. Була гарна місячна ніч, чудова ніч для поїздки верхи в Колумбію. Маленька кобила помчить його швидко, як вітер. Ніщо не може спинити його, ніщо не може перешкодити йому, і через кілька годин люди в усій країні довідаються, що діється в Карвеллі. Гідеон з гордістю дивився на нього; це його син — цей стрункий юнак, що нічого не боїться, він повен життя, гордий — свідчення того, що було. Майбутнє само подбає про себе.

— Ти не боїшся? — спитав Гідеон Маркуса, а хлопець тільки посміхнувся. Джефф вийшов з дому, коли Маркус сідав на коня.

— Бажаю всього доброго, — сказав Джефф, стискаючи стегно хлопця й усміхаючись до нього.

— Дякую, доктор, — посміхнувся Маркус, і в тоні його була та сама невловна нотка сарказму і поваги, — я привезу тобі коробочку пілюль.

І він поїхав. Спустившись з горба, минув руїни, що були колись невільницькими халупами.

Незабаром Гідеон ліг на свій матрац у залі. Дивно було лежати тут і слухати хрипке дихання і неспокійні рухи багатьох чоловіків, що спали навколо. Сріблясте місячне сяйво лилося крізь високі вікна і робило все навколо ще більше схожим на сон. Гідеон полинув думками назад, до тих, тепер таких давніх часів, коли він був в армії й лежав стомлений, простягнувшись на якомусь бівуаку, далеко від Карвелла, далеко від юної й прекрасної Рейчел, далеко від дітей, яких покинув дома, — бо настав час, коли чоловік робить те, що наказує обов'язок. Міркуючи про те, що було дуже давно, Гідеон заснув. Прокінувся — він не знав, через скільки часу — від пострілів, що лунали з долини. Постріли лунали безперестанку, один за одним, аж поки знову не настала тиша.

* * *

Кеті, дружина Трупера, нічого не хотіла говорити чоловікові. Вона любила його і, проте, боялась. Був він вищий і дужчий за всіх чоловіків у Карвеллі, але міг бути й лагідним, як жінка. Його легко можна було зворушити до сліз і так само легко розлютити до нестями. Кеті терпіла це. Вона добре жила з чоловіком; вона була маленька і негарна, але Трупер був до неї добрий, забезпечував сім'ю, ніколи не грішив з іншими жінками, ніколи не підіймав руки ві на неї, ні на дітей. Правда, він був упертий; коли вирішував що-небудь, то так воно й мало бути, і ніхто не міг його переконати зробити інакше. Він казав, що не візьме собі прізвище, як робили всі, — Трупер — його ім'я, і це досить добре ім'я; так він звався досі, так зватиметься й надалі. Коли говорив, то нічого не залишалось, як погодитися з ним; сперечатися було марно. Коли він сказав, що не вибереться у

великий будинок, Кеті погодилась з ним. Вона сказала своїм двом маленьким дівчаткам:

— Ми залишаємось тут.

Серце її стискалося, коли вона бачила, як інші родини їхали до великого будинку, але що вона могла вдіяти? Коли настала ніч і маленька хатина Трупера наче поринула в самотність, страх все більше опановував Кеті, хоч вона приховувала свої переживання від чоловіка.

Вона не спала всю ніч. Вона лежала з розплющеними очима біля нерухомого тіла Трупера. А він спав, він не боявся нічого. Це була його домівка, хто міг відібрати її в нього? Вона лежала, думаючи про лихі сили, що ось-ось мають з'явитися. Так лежала вона без сну; минали хвилини й години. Раптом вона щось почувала. Збудила Трупера:

— Чуєш?

— Що таке?

Він прислухався і почув швидке, рівномірне цокання копит. Він зліз з ліжка, надів штани, знайшов при місячному світлі, що заливало кімнату, свого спенсера і босоніж кинувся до дверей.

— Куди ти йдеш? — прошепотіла Кеті.

— Надвір. Ти не йди!

Він вийшов і спинився на порозі, стиснувши руками рушницю. Згадавши, що в нього нема патронів, він повернувся до хати і набрав їх повну кишеню. Діти заворушилися, і Трупер нахилився над ними, заспокоїв їх. Кеті дивилась на нього, але не промовила й слова. Він знову вийшов з дому і став, прислухаючись, залитий місячним світлом, — велетень, оголений до пояса. Його важкі, опуклі м'язи напинались при кожному русі.

Цокання копит на мить вщухло. Він почув, як вони знову зацокали в напрямі будинку Гідеона. Цокання стало тихшим, коли дорога повернула до соснового лісу. Далі дорога підіймалась на горб, який купався в місячному сяйві, і тоді Трупер побачив на ній загін людей щонайменше в тридцять чоловік; їхали вони бік у бік; всі були одягнені в білі балахони і гостроверхі каптури Клану. Він перевів дух, стиха вилаявся, але не ворухнувся. Далі дорога знову зникла з очей, і цокання копит стихло. Вершники, мабуть, спинились коло будинку Ганнібала Вашингтона. Вони були досить близько, і Трупер чув невизначний гомін їх голосів. Знову почулось цокання копит. Будинок Трупера був тепер найближчий. Трупер приготувався, широко розставивши ноги; груди його злегка здіймалися.

Через деякий час він побачив їх на помережаній тінями дерев дорозі. Собака його, чудовий сетер, загавкав і безстрашно, подурному кинувся на коней. Вершники рухались обережно й повільно і зовсім спинились, побачивши Трупера. Він стояв, немов дивна, нежива колона з блискучого чорного каменю. Вони побачили його напружені груди і рушницю, яку він тримав напереваги.

Кілька хвилин вони стояли, не рухаючись, потім почали дуже повільно наближатись.

— Чого вам треба? — спитав Трупер, і низький голос його тремтів від ненависті й гніву. Кеті підійшла до дверей; побачивши людей у каптурах, вона істерично заридала.

Вершник, що їхав на чолі загону, сказав:

— Нам потрібен Ганнібал Вашингтон, Ендрю Шерман і ти.

— Ви бачите мене, — сказав Трупер.

— Опустити рушницю.

— Ви бачите мене, — повторив Трупер. Тепер голос його грімів від ненависті, як гучний барабан. — Ви на моїй землі! Будьте прокляті, сучі сини, геть з моєї землі!

Сетер, почувши гнів у голосі хазяїна, несамовито загавкав і вчепився зубами в одного з коней. Кінь подався назад. Хтось сказав:

— Вгамуйте цього проклятого пса!

Клацнув постріл з револьвера, і пес перекинувся на спину, звиваючись по землі. Трупер з перекошеним від люті обличчям скинув гвинтівку і вистрілів. Один вершник у каптурі захитався в сідлі і, падаючи на землю, повис, зачепившись ногою за стремено. Коні нервово били копитами. З півдюжини гвинтівок вистрілили зразу. Кулі, як молотки, вдарили в тіло Трупера, але він ступив уперед. Кров стікала маленькими струмочками по його міцних грудях. Дружина його істерично кричала. Хтось гукнув:

— Пристрельте цього виродка!

Знов залунали постріли і Трупер захитався. Коні насідали на нього з усіх боків. Він махнув рушницею, і чиясь рука, піднесена, щоб відвести удар, тріснула, мов суха гілка. Трупер знову замахнувся рушницею, ствол розтрошив ключицю вершника, увігнавши кістку йому глибоко в груди. Тепер у Трупера важко було стріляти, бо можна було влучити в іншого. Він стягнув з коня третього вершника і почав термосити негідника, як собака термосить пацюка. Той кричав. Інший вершник зіскочив з коня, приставив дуло рушниці до спини Трупера і вистрілів. Велетенське тіло негра залякло на мить. Потім він повалився додолу, як порожній лантух. Вершник, якого Трупер тільки що стягнув з коня, лежав на землі, стогнучи від болю. Чоловік із зламаною рукою і ключицею раптом почав дико, несамовито зойкати. Вершники все стріляли в нерухоме тіло Трупера. Тепер усі вони злізли з коней. Кеті вибігла з дому, намагаючись пробитись до трупа чоловіка. Вони піймали її, здерли тонку нічну сорочку, повалили на землю, шарпали за ноги. Якимсь чином їй удалося видертись, і один з негідників, похітливо заверещавши, вдарив її по голові прикладом рушниці. Череп її тріснув, смерть настала враз, і тіло її стало нічого не вартим. Хтось закричав:

— Будь ти проклятий, скажений собако!

Вони стояли, дивлячись на голе мертве тіло, яке так швидко

стало їм зовсім не потрібним. Оточили чоловіка з поламаною ключицею. Той, в кого Трупер стріляв, лежав мертвий, а цей умирав. Вони стояли навколо нього й дивились, як він умирає, спостерігаючи, як густим струменем текла кров з пошкодженої вени.

Потім напасники підійшли до будинку — тепер там було тихо... Один пішов до сараю й повернувся з жмутом соломи на вилах. Він кинув його у відчинені двері. Хтось запалив сірника. Потім інші підкинули сіна у вогонь, і незабаром полум'я охопило весь будинок.

Тоді закричали діти. Страх, який досі таївся в глибині їх душі, раптом вирвався жакливими зойками; так кричить істота, що не знає й не розуміє причини страху. Люди в балахонах збен-тежено стояли навколо.

— Там дітлахи, — сказав хтось.

Інший зауважив:

— Цих клятих негринят занадто багато.

— Ну, гаразд, а де ж поділись усі чорні виродки?

— На мою думку, вони в старому будинку Карвелла.

Той, що заговорив перший, сказав:

— Гаррі, їдь зараз до міста і спитай Бентлі, якого чорта не приїхали ще люди з Калгунської округи? Адже ж він мав надіслати сюди двісті чоловік. Де ж вони, хай їм греть?

Далі додав:

— Скажи йому, що Метті Кларка і Гека Лаусона вбито.

Потім повернувся й став дивитися на палаючий дім.

* * *

Всі чоловіки, що спали в залі, попрокидались від пострілів. Вони кинулись до вікон і дивились на осяяні місячним сяйвом горби, де, здавалось, і досі лунали постріли. З рушницями в руках вони вибігли на широку веранду і вдивлялися в прекрасну туманну місячну ніч. Жінки кричали з горішнього поверху:

— Що там таке? Що там таке?

Діти попрокидались і схвильовано перемовлялися.

Кілька чоловік обійшли будинок, але нічого не виявили.

Перша думка Гідеона була про Маркуса, але минала вже третя година ранку, і він знав, що Маркус від'їхав за багато миль від Карвелла. Вийшовши на ганок, сказав Абнеру Лейту:

— Як ти гадаєш, де це стріляють?

— Начебто десь у долині, там, де будинок Трупера.

Тоді вони згадали про Трупера, і чоловіки перезирнулись.

— О, господі, — тихо сказав Френк Карсон.

Показуючи кудись пальцем, Ганнібал Вашингтон скрикнув:

— Гляньте!

Червона заграва запалала в темряві і почала яскравішати. Спершу здавалося, що це горить якийсь сарай, потім вгору здійнявся великий язик полум'я, і стало ясно, що горить щось більше, ніж дощаний намет. Вогонь звився до неба, і тоді хтось висловив те, про що думали всі:

— Це горить будинок Трупера.

— Його двоє малят...

Люди кинулись бігти з веранди, але Гідеон спинив їх:

— Не втрачайте розуму! Бога ради, не втрачайте розуму! Не йдіть! Ганнібал, ти міг би непомітно пробратися туди й дізнатись, що трапилося.

Ганнібал Вашингтон кивнув головою і, рвонувшись з місця, помчав стрілою. Маленька, швидка тінь незабаром потонула в місячному світлі. Після того, як він зник, запала тиша. Лише дехто з чоловіків дивився на Гідеона.

— Віднині ми тримаємося вкупі, — сказав Гідеон. — Ви хотіли, щоб я вів вас, то виконуйте мої накази. А коли ні, шукайте собі іншого.

— Гаразд, Гідеон, — лагідно сказав Абнер.

— Джеймс, Ендрю, Езра, розходьтесь у різні сторони і стійте за тридцять ярдів від будинку. Як тільки почувете чи побачите щось, дайте знати співом.

Три чоловіки пішли. Деякі жінки вийшли на веранду і пошепки звернулись до чоловіків. Їх відіслали назад, звелівши, щоб вони знову повкладали дітей спати. Але цієї ночі ніхто в Карвеллі більше не спав. Коли минув деякий час і нічого не трапилося, чоловіки розбились на маленькі групки і хрипким шепотом почали обговорювати становище. Деякі посідали на широких сходах будинку, інші сперлись на доричні колони, що так величисто височіли вночі. Ніхто не спускав з очей горба, за яким зник Ганнібал Вашингтон. І ось приблизно через годину вони побачили людину, що наближалася.

— Ганнібал?

Він шов нагору, задихаючись, з голови до ніг мокрий від роси. Перше, ніж розповісти про все, що бачив, він мусив перевести дух.

— Де діти?

Ганнібал похитав головою:

— Згоріли, мабуть, — відповів він. — Я підкрався близько, скільки міг... Виразно бачив убитих. Чув, як напасники розмовляли.

— Що ж ти почув? — сумно спитав Гідеон.

— Вони чекають якихось двісті чоловік, що мають приїхати з Калгунської округи. Організація Клану на південь від Карвелла, мабуть, з Георгії, має теж надіслати сюди людей. Вони знають, що ми тут, у цьому будинку.

Сімнадцятилітній хлопець почав блювати; він перехилився через поруччя веранди, і тіло його конвульсивно смикалося в

розміреному, хворобливому ритмі. Заграва догоряла, але кілька чоловіків напружено дивились уже в іншому напрямі. Там, над темними деревами, з'явилась нова рожево-червона пляма. Коли вона розрослася, всі один по одному повернулись до Абнера Лейта. Той стояв на ганку, стиснувши великі червоні кулаки, кусаючи нижню губу, аж поки по його підборіддю не потекла цівка крові. Хоч його довге загоріле обличчя не ворухнулось, він заплакав, і сльози покотились по його худих щоках. Він сказав пошепки:

— Прокляті виродки... Все, що я мав, все, про що мріяв... Будь вони прокляті, ці виродки, будь вони прокляті!.. Працюеш, будуеш, плануеш, мрієш... будь вони прокляті!..

Ганнібал Вашингтон сказав:

— Гідеон, чому б нам не спинити їх, поки вони не попалили всіх будинків у селищі?

— Саме тому вони й палять будинки, що хочуть, щоб ми вийшли звідси, — відказав Гідеон.

— Я піду туди, — сказав Абнер Лейт.

— Ти не підеш. Ми дозволили Труперу залишитись там, і тепер він лежить мертвий, а коло нього і його дружина.

— Я піду, Гідеон.

— Ти не підеш...

Голос Гідеона був холодний і рівний.

Раптом щось сталося. Почувся спів Езри Голдена.

Вони вже чули мірний стукіт підків багатьох коней, і незабаром крізь серпанок туману виринули примарні обриси вершників у каптурах. На відстані ста п'ятдесяти ярдів зупинилась велика група вершників у білих балахонах. Тепер їх було більше, як двадцять, значно більше!

— Гей, ви там!

— Чого вам треба? — вигукнув Гідеон. — хто ви?

Слова його линули в ніч, здіймались, падали.

— Хай тобі чорт, ти добре знаєш, хто ми, Джексон! Нам потрібні ці люди!

— Не варто відповідати їм, — сказав Гідеон, — не варто.

— Ми прийшли, щоб забрати їх, Джексон! Ми заберемо їх, або спалимо всі будинки в селищі!

Гідеон різким голосом віддав наказ:

— Розсиптесь навколо будинку! Залягайте в бур'янах! Не стріляйте, поки вони не підійдуть на п'ятдесят ярдів!

Чоловіки розсипались по садибі, зігнувшись, поповзли між сухими стеблами і кущами. Ті, що залишилися на веранді, полягали. Гідеон, Абнер і брат Пітер стояли коло однієї з колон. Гідеон глянув на Абнера. Той націлявся з своєї рушниць, довгої, старої, але справної. Він стояв нерухомо, мов скеля, а проте сльози й досі текли по його щоках.

— Боже, прости нам, — сказав брат Пітер. — Боже, прости нам.

Гідеон підняв свою рушницю й націлився. Скільки часу минуло відтоді, як він востаннє брав на приціл людину? На всьому світі не було нічого безумнішого, безглуздішого, як убивство. А проте саме воно вирішувало суперечку між добром і злом.

Біла лінія вершників рушила вперед, спершу швидкою, потім уповільненою рисою. Коли вони підїхали на сто ярдів, Абнер Лейт вистрілив з своєї довгої гвинтівки, і один з вершників завалився з коня. Люди в білому почали стріляти. Коли вони наблизились на сімдесят п'ять ярдів, у відповідь залунали постріли з боку будинку, незважаючи на попередження Гідеона. Ще один вершник упав з коня, другий закричав від болю. Біла лінія зупинилась і завагалась, а потім вершники повернули й галопом помчали геть, зникаючи в місячному світлі.

Чоловіки, що стояли на веранді, повільно ступаючи, рушили вперед. Дві постаті в каптурах лежали на траві. Двоє жителів Карвелла схилились над ними і зняли каптури. Обидва були мертві; це були незнайомі — ніхто з жителів Карвелла ніколи раніше не бачив їх.

Підчас цієї першої атаки жоден житель Карвелла не був поранений, проте маленька втіха, яку це дало людям, зникла, коли в небі з усіх боків здійнялися заграви. Будинки і сараї один по одному перетворювались на жахливі вогнища, і кожне з них сповіщало про розорення, відчай, смерть. Жінки і діти скупчились, дивлячись на пожежу. Зійшло сонце, а будинки все горіли, викидаючи вгору рухливі прапори сірого диму.

Жінки приготували сніданок, і люди поїли, але розмов було мало, не чути було сміху. Гідеона втішала єдина думка, що Маркус уже послав телеграми.

* * *

Маркус поволі спустився з горба і поїхав навпростець через карвеллівські пасовища, де в старі часи пасли породистих верхових коней. Ідучи так, він обминув нову дорогу, прокладену через болото, і виїхав просто до головного тракту. Кобилка бігла рівною і швидкою рисою; вона могла бігти так цілі години. Осяяна місяцем дорога була пустинна. Такої ночі, коли холоднуватий вітер повіває в обличчя, можна б зїздити аж у пекло й назад. Відїхавши на якихось вісім миль від Карвелла і спинивши кобилку, щоб дати їй перепочити, Маркус почув тупіт багатьох коней. Він спішився, завів кобилу з дороги в сосновий гай, шепочучи до неї й гладячи її. Коли вони сховалися, на дорозі з'явилася група вершників; їх було понад двадцять чоловік, усі в білих каптурах Клану. Маркус перечекав, поки вони зникли з очей і завмерло тупотіння копит, а тоді сів на коня і поїхав далі.

Спершу його схвилювали ці нічні вершники. Очевидно, вони прямували в Карвелл, і він подумав, чи не краще йому повернути назад, погнати коня щодуху і попередити своїх про небезпеку. Але потім він подумав, що двадцять чоловік навряд чи зважаться атакувати великий будинок, що батько його напевне наготові і що повертаючись, він сам ризикує потрапити в пастку і бути підстреленим. Зваживши все це, Маркус погнав коня вперед. Він сидів у сідлі, схилившись; шум вітру і швидка рись кобили заколисували його. Дорога проносилась під ним. Минали години. Надто молодий, щоб довго пам'ятати про становище в Карвеллі, радіючи своїй місії, він весело розмовляв з кобилою:

— Ах ти, чудова конячка, прекрасна маленька конячка, в тебе серце міцне, як гармата, у тебе серце як ранкове сонце...

Коли почало розвиднятися і нічне небо посіріло, Маркус поїхав поволі. Трохи далі він звернув з дороги на лужок. Кобила важко дихала. Вони обое потребували відпочинку. Лише тепер він відчув страшенну втому. Оперезавшись віжками, як поясом, він ліг на хвилину, щоб тільки звести дух — адже не міг він заснути тут, на твердій, вогкій землі. Він заплющив очі, як йому здавалося, тільки на одну мить і прокинувся від того, що хтось смикав віжки. Гаряче сонце стояло вже високо на небі, і коли він схопився, кобила підійшла до нього й нахилила голову, чекаючи ласки. Глянувши на годинник, Маркус побачив, що було після восьмої, отже спав він цілу годину. Він сів на коня й поїхав далі, і незабаром після десятої години вїхав у Колумбію.

Люди з цікавістю дивились на нього, коли він проїздив вулицями околичних кварталів. У місті почувався якийсь дивний настрій, якась пересторога. Він поїхав просто до телеграфної контори Вестерн Юніон, прив'язав коня до огорожі на вулиці й увійшов. Короткий сон не освіжив його; він стомився. Він хотів якнайшвидше зробити своє діло, вибратися з міста, знайти холодоку у якому-небудь сосновому гаю й заснути.

Веснянкуватого юнака не було. В конторі сидів тільки старший телеграфіст, похмурий брюнет років під сорок. Він одну мить пильно дивився на Маркуса, перше ніж підвівся і підійшов до бар'єра.

— Чого тобі треба, хлопче?

Маркус поклав перед ним телеграми.

— Пошліть їх усі, будьте ласкаві.

Глянувши на аркуші паперу, телеграфіст сказав:

— Це тобі вскочить в копійчину, хлопче.

Маркус витяг п'ять асигнацій по десять доларів і поклав на бар'єр.

— До чорта грошей для негра...

Гідеон сказав Маркусові:

— Надійшли телеграми, я покладаюсь на тебе.

Ось чому Маркус сказав тепер запобігливо, як тільки міг:

— Я надсилаю їх з доручення члена конгресу Джексона. Він дав мені ці гроші.

— Справді?

Маркус сказав:

— Прошу, містер, вірте мені, — кажу ж вам, він дав їх мені.

Телеграфіст почав читати телеграми. Прочитавши, він пильно подивився на Маркуса, на його запарошений, брудний одяг, глянув на кобилу, що стояла на дворі. Маркус засунув руку в кишеню куртки і стиснув пальцями кольт. Телеграфіст прочитав ще кілька телеграм, склав усі разом і сказав Маркусові:

— Гарзд, хлопче. Я надішлю їх, — і простяг руку за п'ятдесятма доларами.

— Надішліть їх зараз, поки я тут, — сказав Маркус.

У голосі телеграфіста почулося роздратування:

— Слухай-но, хлопче, щоб надіслати телеграми, потрібен час, багато часу. Я не люблю, коли негри вчать мене, як мені робити. Забирайся звідси й не турбуйся про ці телеграми.

— Я заплатив вам. Надішліть їх зараз, — сказав Маркус.

— Геть звідси!

Маркус витяг кольта й поклав його на бар'єр. Дуло револьвера опинилось на кілька дюймів від живота телеграфіста. Тіло Маркуса затуляло револьвер від тих, хто проходив повз телеграфну контору або хто зайшов би туди; палець його лежав на курку.

— Надішліть їх негайно, — повгорив Маркус, — сідайте зараз до вашого апарату й починайте передавати.

Телеграфіст трохи зблід. Його нижня губа затремтіла. Він спробував був заперечити:

— Це чорт зна...

— Починайте передавати, — повторив Маркус, — і не здіймайте галасу. Я зрозумію, що ви передаєте.

Не зводячи очей з Маркуса, телеграфіст підійшов до свого стола й сів біля нього. Він розгорнув телеграми і заходився працювати біля апарату. Апарат вистукував;

«Увага центральна увага центральна, телеграфна контора Самтер стріт Колумбія повідомляє негр вдерся контору загрожує зброєю телеграфуйте начальникові залізниці повідомте поліцію увага...»

Телеграфіст продовжував раз у раз передавати цей сигнал. Він удав, ніби закінчив передавати першу телеграму, пожмакав її і шпурнув у кошик, потім узявся до другої. Веснянкуватий хлопець зайшов у контору. Маркус глянув на нього і зробив знак револьвером.

— Іди за перегородку. Ставай до стінки.

Хлопець став до стінки, роззявивши рога, онімілий.

Телеграфний апарат вистукував: «Увага центральна змушений продовжувати передачу...».

Телеграфіст закінчив третю телеграму і, пожмакавши, кинув у кошик. До контори зайшов якийсь ділок, чоловік середнього віку. Маркус зробив жест револьвером, і чоловік став поруч веснянкуватого хлопця. Телеграфіст кинув у корзину четверту телеграму. Клацання апарату тривало. П'ята і шоста телеграми теж потрапили в кошик.

— Все, — хрипко сказав телеграфіст.

— Не рушайте з місця, — сказав їм Маркус. Він позадкував до дверей. — Не сходите з місця. Не рухайтесь.

Задкуючи, він вийшов з дверей на вулицю, все ще тримаючи в руках револьвер. Раптом він почув постріл з рушниці і разом з тим — пекучий біль у лівій руці, наче його вдарили розпеченим молотком. Рука його повисла, зламана і ні на що не придатна. Він ніколи ще не відчував такого болю. Якимсь чином він втримався на ногах, але впустив револьвер. Хитаючись, підійшов до кобили, відв'язав її й спробував вилізти на сідло. Два чоловіки з рушницями бігли вулицею. Один з них зупинився й націлювався. Тепер Маркус відчув пекучий біль у стегні. Ще четверо озброєних вискочило з-за протилежного рогу. З усіх боків збігалися люди.

Маркус вчепився в сідло і вже перекинув через нього одну ногу, приказуючи до кобили:

— Біжи, маленька, біжи...

Він ліг уперек сідла, і кобила побігла вулицею своєю легкою, рівною рессю. Всі озброєні люди зупинились і почали стріляти, наче були на стрільбищі. Постріди лунали один по одному, і кулі впиналися в тіло Маркуса. Одна влучила в кобилу, вона спіткнулась і впала, скинувши Маркуса додолу. Потім дико заіржала, підвелась і побігла. Люди поволі наближались до Маркуса, весь час стріляючи і зупиняючись через кожні кілька кроків, щоб зарядити рушницю. Нарешті вони зрозуміли, що він мертвий. Тоді підійшли до нього, і один з них перевернув тіло хлопця чоботом.

* * *

Після першого сніданку в будинку Карвелла, Гідеон відвів набіж Бенджаміна Уінтропа й сказав:

— Ви все ще хочете залишатися тут? Може, вони пропустять вас.

— Я думав про це цілу ніч, — кивнув головою Уінтроп. Він був неголений і змарнілий. — Якщо ви хочете, я залишуся тут. Я гадаю, що зможу допомогти вам.

— Дякую. Сподіваюся, що вам не доведеться пожалкувати.

— Я обміркував усе, — відповів Уінтроп. — Я стараюсь не робити нічого, що примусило б мене потім жалкувати.

— Чи не могли б ви зібрати дітей нагорі й організувати щось

подібне до уроків? — спитав Гідеон. — Брат Пітер допоможе вам. Ви ж розумієте, що дітям буде важко сидіти цілі дні замкненими в цьому домі. Для дітей це жахливо, бо вони не розуміють, чому їх не випускають. Якби ви могли, звичайно, дуже простими словами, пояснити їм, чому ми тут і що ми робимо, було б дуже добре.

— Я зроблю все, що зможу, — відповів Уінтроп.

— Не лякайте їх. Підтримуйте в них надію. Я вважаю, що ми маємо підстави надіятись.

Уінтроп кивнув головою і пішов переговорити з братом Пітером. Тепер майже всі жінки зібралися в їдальні. Гідеон звернувся до них, пояснюючи їм просто і одверто становище, в якому вони опинились.

— Ми ніяк не могли уникнути цього, — сказав він. — Ми повинні триматися вкупі. Трупер зробив по-своєму, і ви знаєте наслідки. Єдина наша надія в тому, що ми, діючи спільно, переживемо все це і спільно почнемо відбудовуватись, створимо щось хороше і тривале, варте тих жертв, які ми приносимо. Я твердо сподіваюсь цього. Ми тут у безпечному місці. У нас є харчі на багато днів, доволі води, є ліки і лікар. Містер Уінтроп погодився зостатися з нами і навчати дітей. Я вважаю, що це дуже важливо. Я вважаю, що заняття триватимуть і повинні тривати, хоч би там що. До деякої міри ми тут, у цьому великому будинку, являємо собою цілу громаду, і головна наша проблема, — чи зможемо ми, численні родини, жити вкупі весь час, довгий чи короткий, і розв'язувати питання, які виникатимуть. Я вважаю, що зможемо. В минулому перед нами поставали більші проблеми, ніж зараз, і ми спільно розв'язували їх. Тут у будинку припадає більше двох кольорових на кожного білого. Не думаю, що це буде якоюсь перешкодою. Ми навчилися жити й працювати разом і поважати один одного. Все, що ми зробили, ґрунтувалось на принципі, що в цьому штаті, де чорні і білі живуть разом, треба працювати разом і будувати разом. Ті, що облягають дім, заперечують цей факт. Вони спалили наші будинки, щоб довести, що вони репрезентують право і справедливість. У нас є інші способи довести справедливість нашої боротьби. Ми не віримо в терор, убивство, руйнування. Ми будемо боротися, захищаючи наше життя, нашу землю, і покажемо цій нації зразок добродісного, дисциплінованого і волелюбного народу. Вчора ми уклали плани продовжувати працю в полі. Тепер це виявилось неможливим. Ніхто не вийде без дозволу з цього будинку. У чоловіків будуть свої обов'язки; їм треба стежити не тільки за тим, щоб бак був повен води, худоба була доглянута, щоб було досить дров, але й охороняти цей будинок. Ви, жінки, будете порядкувати в самому будинку. Ви розподілятимете їжу й відповідатимете за неї. Ви будете доглядати хворих і поранених, якщо такі будуть. Ви робитимете й багато іншого, пов'язаного з домашнім

господарством. І, нарешті, я прошу вас не впадати в розпач. Нам може здатися, що ми тут самі. Ми не самі. Ми — частина країни і частина багатьох чесних людей, з яких складається нація. Вони не покинуть нас.

* * *

Цілий ранок Гідеон та інші стежили за маленькими постатями людей, які то виривали з лісу, то знову зникали в ньому, або метушилися на далекому кінці поля. Вони були недсяжні для рушничного пострілу. Здавалось, ніби вони рухалися без мети, без плану й порядку. Деякі ще й досі були в білих балахонах і каптурах, але більшість покидала їх. Події останньої ночі і те, що вони бачили зараз, говорило обложеним, що навколо Карвелла було принаймні двісті п'ятдесят чоловік. Сьогодні об одинадцятій годині ранку до них приєдналось ще понад п'ятдесят чоловік, які верхи під'їхали по дорозі з півдня. Багато новоприбулих об'їздили горб, де стояв дім, і з цікавістю дивились угору.

Чоловіків і старших хлопців було поділено на шість груп, по восьмеро в кожній. Групи мали командирів, і кожна з них вартувала чотири години, — по двоє на кожному боці дому. Гідеон був командиром над усіма групами; його помічниками були Абнер Лейт і Ганнібал Вашингтон. Командиром кожної групи був ветеран війни. Леслі Карсон, який служив сурмачем під час війни і зберіг свою погнуту армійську сурму, повинен був у разі небезпеки трубити на сполох. З задньої сторони будинку простір між флігелями був забарикадований підводами, перевернутими догори колесами. Залишено було тільки прохід, щоб заганяти і виганяти худобу. Опівдні Гідеон і Абнер стояли на веранді. Раптом вони помітили якогось чоловіка, що виходив на горб. Він ішов пішки й ніс у руці палицю з прив'язаною до неї білою наволочкою. Підійшовши на відстань в сто ярдів, він зупинився й закричав:

— Гей, Джексон! Чи можна мені піднятися до вас?

— Це Бентлі, — сказав Абнер Лейт.

Гідеон відповів:

— Підніміться!

Чимало чоловіків і кілька жінок вийшли з будинку. Вони скупчилися з одного боку веранди й похмуро з цікавістю дивилися на Бентлі, наче підпали і вбивства надали цієї людині нових рис, в яких треба було розібратися. Бентлі вийшов нагору і сів на сходах, підібгавши одну ногу і обхопивши її руками. Його мужність не підлягала сумніву: адже це були люди, що їх будинки він спалнив, сусідів повбивав, проте прийшов сюди сам, незброєний. Він сказав Гідеонові:

— Поговоримо розумно, спокійно і просто. Нам не треба розпочинати війни, Гідеон. Я прибув сюди заарештувати кількох, а подивися, що скоїлось.

— Я знаю, що скоїлось, — відповів Гідеон.

— Гарзд, припустімо, ти передаси нам цих людей.

— А тоді? — спитав Гідеон.

— Тоді ми дамо вам спокій, — сказав Бентлі.

— І тоді ми повернемось в наші домівки, правда? Чи житимемо на полях, як звіри? Чи, може, зовсім заберемося з Карвелла?

— Послухай, Гідеон, — сказав Бентлі спокійно, — не слід тобі так говорити. Ви вночі вбили двох людей. Я міг би обвинувачувати всіх жителів Карвелла. Проте я схильний вважати це за випадок. Я хочу взяти тих людей і піти звідси.

— І вам треба триста чоловік, щоб заарештувати їх?

Бентлі зробив протестуючий жест.

— Клан — це інша річ, Гідеон. Я не член Клану, ти знаєш. Клан — це справа Джесона Хагара, і йому нелегко справитися з своїми хлопцями. Хлопці обурились, вони захотіли приїхати сюди і, мабуть, втратили розум. Нічого не вдієш, що зробили, те зробили.

— А двох дітей Трупера живцем спалили, — похмуро мовив Гідеон.

— Це був нещасний випадок. Хлопці втратили розум.

Уїлл Бун, що стояв у глибині веранди, сказав голосно й виразно:

— Нема про що говорити. Чому б нам не пристрелити цього сучого сина, Гідеон?

Бентлі тільки зиркнув на Буна.

— Я запам'ятаю це, Уїлл, — кивнув він головою.

— Я скажу вам свою думку, — промовив Гідеон. — Я думаю, що в даний момент ви ще живі, Бентлі, бо ми цивілізовані люди, які підкоряються законові. Я думаю, ви знали це. В людей вашого сорту є одна властивість: вони інстинктивно, хоч і примітивно, розуміють, у чому полягає цивілізація. Ви слухаєте мене?

— Я слухаю вас, — сказав Бентлі з тонкою усмішкою.

— Я хочу, щоб ви зрозуміли мене. Чи відомі вам, Бентлі, права громадян цього штату і цієї країни? Мені вони добре відомі. Я брав участь у складанні конституції штату. Ви не заарештуєте жодної людини в цьому будинку. Ми з свого боку будемо вважати вас і кожного з вашої банди відповідальним за все. Ми вважаємо вас відповідальним за вбивство Трупера та його дружини, за звирячий вчинок, що перевершив всі діла вашого Клану — за спалення живцем двох малих дітей. Ми вважаємо вас відповідальним за безглуздий підпал цілого селища. Ми вважаємо вас відповідальним за смерть місис Мак-Г'ю, за катування Фреда Мак-Г'ю, за вбивство Зіка Гейла, за вбивство Енні Фішер, — за всі побої, катування і вбивства, вчинені вами в Карвеллі. За всі ці злочини ви разом з вашою зграєю будете відповідати, Бентлі. Ми були терплячі; ми робили велику й важливу справу і не хотіли, щоб щось звело нас з нашого шляху. Ми і далі будемо робити цю справу. Ми хочемо скінчити не тільки з

вами, але й з усім, що являєте собою ви і ваші друзі. От і все, що я хотів сказати, і кажу я це від імені мого народу. Ідьте і перекажіть усе вашим друзям. Скажіть їм, що ми вб'ємо кожного, хто наблизиться до цього будинку на відстань рушничного пострілу. Скажіть їм усе.

— Це все, що ви мали сказати, Джексон? — спитав Бенті.

— Все!

— Дуже добре.

Шериф підвівся, обтрусив порох з штанів, обвів поглядом обличчя людей, що стояли на веранді, затримуючись на обличчях білих. Потім повернувся і пішов з горба.

* * *

Того ж дня надвечір почався перший справжній штурм. Понад двісті кланівців, тепер уже не обтяжених білими балахонами, почали вилізати по східному схилу горба. Вони старанно підготувалися до штурму, обравши такий час, коли червоне вечірнє сонце стояло низько на горизонті і осявало дім яскравим промінням, що засліплювало тих, що боронилися. Гідеон наказав захищати той бік, де стояли флігелі, трьом загонам. Вони залягли за підводами і біля вікон. Решта — вісімнадцять чоловік — прикривали дім з інших трьох боків. Всі зарядили гвинтівки і, як могли, позатішували очі від сонця. Жінкам і дітям у домі наказано було лягти на підлогу. Кланівці посувалися повільно, намагаючись бути непоміченими, використовуючи кожен кущик бур'яну, кожен горбочок.

— Цікаво, скільки них героїв брало участь у битві при Геттіз-бурзі? — зауважив Френк Карсон, пригадуючи, як шеренги людей безстрашно, в бойовому порядку, йшли тоді просто в пекло бою.

Коли кланівці підійшли на триста ярдів, Ганнібал Вашингтон, протерши приціл великим пальцем і примруживши очі, націлився і вистрілив.

— Промахнувся! — сказав він.

Тепер кланівці зняли стрілянину. Їх кулі влучали в землю, в підводи, в стіни будинку. Меріон Джефферсон, що лежав нерухомо, притиснувши до себе довгу стару мисливську рушницю, вистрілив і влучив у когось. Якийсь кланівець закричав з болю. Інші продовжували стріляти, повільно і старанно. На відстані ста ярдів кланівці підвелися і пішли в атаку. Сонце опустилось низько, дуже низько, ніби втративши сили. В його оранжево-рожевому світлі вимальовувалися силуети галасуючих людей, що йшли в атаку. Весь тил будинку між двома флігелями, здавалось, падав від рушничного вогню. За двадцять ярдів від дому атака кланівців захлинулася, їх лави змішались; принаймні з дюжина їх упало. Решта кинулася вниз по схилу, деякі кульгаючи, деякі плазуючи.

— Припиніть вогонь! — крикнув Гідеон. — Не стріляйте!

Запала моторошна тиша. За барикадою хтось застогнав з болю, хтось інший кликав Джеффа. Закуток між флігелями поринув у густу тінь. Якийсь чоловік затискав рукою передпліччя, з якого текла кров. У того, що стогнав, Леслі Дугласа, було розтрощено ключицю. Джефф, перев'язуючи руку пораненого, наказав:

— Не ваймайте його. Хай лежить так.

Чоловіки стояли, дивились на заподіяні втрати й поглядали на схил горба. Меріон Джефферсон лежав на тому ж самому місці, притискаючи до плеча свою мисливську рушницю. Коли Уїлл Бун торкнув його за плече, він перевернувся на спину. Куля влучила йому межі очі. Кілька чоловіків оточили його. Вони стояли мовчки, дивлячись на мертве тіло Меріона.

З боку повитого мороком схилу залунали спазматичні крики. Джефф схилився над чоловіком з розтритим плечем, підняв голову і спитав:

— Чому ви нічого не зробите? Там же лежить поранений.

Ніхто не ворухнувся. Потім Уїлл Бун зняв куртку і закрив обличчя Меріона Джефферсона. Гідеон торкнувся руки Ганнібала Вашингтона і сказав:

— Візьми кого-небудь собі на підмогу і принеси сюди того чоловіка.

Ганнібал ступив, але зразу ж завагався.

— Хай лежить, — сказав Абнер Лейт.

— Принесіть сюди, — спокійно повторив Гідеон Джексон.

* * *

Джефф заздалегідь устаткував одну з кімнат для госпіталю. Він поставив тут краці лампи, які тільки міг дістати, і призначив Єву Карсон і Ганну Вашингтон за санітарок. Тепер, при світлі ламп, що їх тримали над його головою, він зондував ногу клінівця, шукаючи кулю. Той був двічі поранений — в ногу і в живіт; майже не було шансів, що він залишиться живий. Джефф знайшов свинцеву кулю і витяг її. У пораненого було маленьке червоне обличчя й водянисті голубі очі; важко було зрозуміти, що він намагався сказати Джеффу.

— Звідкіля ви? — спитав його Джефф. — Як вас звуть?

— Скрівен, — пробурмотів той, — Скрівен, Скрівен...

Але Джефф не зрозумів, чи це було його ім'я, чи назва округи в Джорджії.

Леслі Дуглас терпів страшні муки, але Джефф нічим не міг допомогти йому. Перелом був складний, коли б йому й пощастило уникнути зараження крові, він все ж мусив би лежати кілька тижнів нерухомо. Другому пораненому куля влучила в м'язи. Поранення було не дуже серйозним, якщо не зважати на втрату крові.

В той час, як Джефф працював коло поранених, його охопило почуття гіркоти, розчарування, яке дедалі зростало. Такий був шлях Гідеона, але ж це шлях безумства. Що дала ця боротьба? Що дала вона, крім руїн, спустошення і смерті?

Меріона Джефферсона поклали в задній кімнаті, і його дружина, сестра, діти і старенька мати прийшли туди й голосили над ним. Їх голосіння лунало по всьому дому. Брат Пітер теж прийшов туди, щоб утішити їх. Він сказав їм давні слова:

— Бог дав, бог і взяв. Хай буде благословенне ім'я божє.

Але він не міг пояснити їм, чому це сталося. Його паства була не така, як паства інших проповідників. Він бачив цих людей на всіх етапах життя — в перші дні після народження, в дитинстві, в юності, бачив їх змужнілими і дозрілими, а тепер бачив їх смерть, не таку смерть, якою вона повинна бути, легку, спокійну, природну, коли чоловік або жінка тихо вмирає, а смерть руїницьку, жакхливу, пасльницьку. Він нічого не розумів. Колись він казав Гідеону:

— Ти — як та дитина: готовий до науки. Тебе можна сповнити мудрістю, як відро — водою з криниці. Почкай і побачиш. — Так він колись сказав Гідеону. А тепер нічого не розумів. Гідеон став суворим, дивним і рішучим у своїх діях. Коли Гідеон увійшов у цю кімнату й глянув на мертвого, жоден мускул на його обличчі не затремтів. Він тільки постояв нерухомо хвилини з п'ять, вгупивши очі в Меріона Джефферсона, потім кивнув головою і вийшов. Ні слова розради не сказав він Луїзі, ні слова Пітеру, ні слова дітям...

* * *

Гідеон, Ганнібал Вашингтон і Абнер Лейт стояли на веранді, розмовляючи про те, що сталося і що має статися, що вже зроблено і що треба ще зробити. Знову була місячна ніч, і луки й поля навколо великого будинку були залиті сріблястим світлом. Внизу, за деревами, видно було вогнища, розкладені кланівцями. Вогнища кільцем оточували горб, але між ними були широкі темні проміжки. Цілий вечір Гідеон думав про Маркуса. Якби все було гаразд, хлопець скоро мав би повернутись, коли він не спинився десь переночувати. Йому не дуже важко буде проскочити повз кланівців. Маркус спритний, як той лісний звірок. Якби навіть йому довелося залізти на кобилу, він легко добувся б до будинку. Але на нього більше було б схоже, якби він проскочив крізь їх табір і верхи помчав угору, на горб. Гідеон попередив вартових. Коли він думав, що з Маркусом могло що-небудь трапитися, всередині йому холодуло, він відчував біль і порожнечу. Він ніколи нікому, навіть Рейчел, не міг пояснити, який тісний був

його зв'язок з Маркусом. Маркус — кров від крові, плоть від плоти його. Найбільше щастя його в житті — бути разом з Маркусом, половати з ним, працювати з ним, сидіти і слухати, як він грає на акордеоні. З Джеффом було зовсім інакше. В чому ця відмінність — про це знав тільки він сам.

Абнер Лейт сказав:

— Один убитий — це не так уже безнадійно, Гідеон, один убитий проти чотирнадцяти — в них.

— Але вбитий — батько великої родини, — відповів Гідеон.

* * *

— Вони наче не збираються знову атакувати нас.

Ганнібал Вашингтон зауважив:

— Вони дурні, але, запам'ятайте мої слова, вони навчаться атакувати. Вони перелякались. Не зважаться знову кинутися сюди, але, мабуть, приведуть нових людей. Приведуть шістсот, сімсот чоловік... Я ладен присягтися, що вони щось надумують.

— Ми трохи помилились, — сказав Гідеон. — Краше було б, якби наші люди були на другому поверсі і стріляли згори. Тоді вони не могли б ховатися за горбочки. Жінкам безпечніше буде вниз.

— Я підрахував, скільки в нас патронів, — сказав Ганнібал.

— Я знаю.

Ніхто з них не питав про Маркуса, але Абнер Лейт сказав:

— Я думаю, що є шанси пробитися в Колумбію, Гідеон.

— Підждемо.

Абнер Лейт сказав:

— Я скажу нашим про патрони. Не треба стріляти, чорт забери, поки добре не побачиш, в кого стріляєш. Цієї ночі вони гатили з гвинтівки, як хлопчиська в свято четвертого липня*.

— Мертвих треба поховати сьогодні вночі, — сказав Гідеон.

— Меріона?

— Їхніх. Я не хочу, щоб діти вранці бачили це.

І, по паузі, Гідеон спитав:

— Скільки в нас усього патронів?

— Крім дрібнокаліберних для дробовиків?

— Так, скільки рушничних?

— Близько двох тисяч.

Гідеон сказав:

— Маркус повернеться цієї ночі, я знаю.

* 4 липня — день прийняття декларації про незалежність США (1776 р.), що відзначається в США щороку.

Згодом Рейчел вийшла на ганок, де стояв Гідеон. Вона прошепотіла:

— Гідеон...

— Ну?

Вона підійшла до нього й пригорнулась.

— Дозволь мені залишитися тут, Гідеон.

Він обняв її.

— Маркус незабаром повернеться, — сказав він.

— Навіщо ти послав його, Гідеон?

— Бо довіряю йому, як самому собі.

Вони постояли трохи, і вона спитала:

— Гідеон, якою дорогою він повертатиметься, якщо тільки повернеться?

— Не знаю... Найкращою дорогою...

— Гідеон, ти думаєш, що він повернеться?

— Позернеться, — сказав він.

— Що ти не говорив би, Гідеон, все здійснюється.

Він повернув її обличчям до себе і сказав:

— Рейчел, голубко, я люблю тебе.

Вона підняла руку, щоб торкнутись його обличчя.

— Вір мені, хоч би що сталося, я завжди любив тебе. Я став тим, чим ніколи не хотів бути. Моему народові треба було когонебудь, я став тим, кого йому треба було, і тоді я став чужим для тебе. Я нічого не міг вдіяти. Може, якби я був кращим, дужчим...

— Ти хороший, Гідеон, — прошептала вона.

— Коли нема кращого, то беруть те, що є. Може, в цьому полягає сила мого народу, що він узяв таку людину, як я, і навчив робити... А втім, я не знаю. Не знаю, який шлях кращий. Коли-небудь появляться люди, які знатимуть, які розумітимуть, чому могло статися все те, що відбувається тепер, які працюватимуть разом, плануватимуть і будуватимуть те, чого не можна спалити.

— Гідеон, дитино моя, втіхо моя, — сказала Рейчел, як говорила колись давно.

Згодом вона заснула на ганку, лежачи в його обіймах. Гідеон трохи подрімав. Ганнібал Вашингтон збудив його і сказав:

— Світає, Гідеон.

І тоді він відчув холодний і гострий біль у серці. Він зрозумів, що Маркус не повернеться.

Другого дня кланівці підійшли зовсім близько. Тепер їх було щонайменше п'ятсот, шістсот, і, здавалося, в них була краща дисципліна. Вони підповзли на рушничний постріл, викопали окопи, залягли в них і почали переміжний вогонь. У закутку за

підводами були поранені два мули і корова, і їх довелося добити, але, крім цього, не було великих втрат. Жінок і дітей звели вниз, у великий зал, стіни оббили дошками і пообкладали матрацами. Гідеон наказав, щоб не стріляв ніхто, крім Уїлла Буна і Ганнібала Вашингтона, двох найкращих стрільців. Вони вилізли на дах і лягли поруч, протерли приціли, старанно, не менше як п'ять хвилин прицілювались в обрану мішень, і тільки тоді надзвичайно обережно спускали курок. Уїлл Бун весь час говорив про свого прадіда, — його прадід міг влучати білку за сто ярдів, його прадід міг зробити те та се, поки, нарешті, у Ганнібала Вашингтона урвався терпець і він поспитав:

— Хто ж, чорт забори, був твій прадід?

— Ех ти, бідолашний, темний негр... Ким же, чорт побори, він міг бути, коли його прізвище було таке, як і в мене?*

Їх снайперська стрільба привернула до себе увагу кланівців. Дві чи три сотні рушниць били по даху. Кулі влучали в дерев'яні перекладки, засипаючи обличчя снайперів трісками. Хвилини через десять такої стрільби Ганнібал Вашингтон, злегка зітхнувши, наче зомлів над своїм спенсером. Уїлл Бун штовхнув його, потім почав сипати прокльони, не перестаючи стріляти, аж гвинтівка зігралась під його пальцями. Та незабаром і він перестав стріляти.

Обложені поховали мертвих у тій самій маленькій загородці, де стояла худоба, коні і мули. Дивно, але тепер ніхто не плакав. Люди сухими очима дивились на мертвих, і обличчя їх були напрочуд старі й суворі. Навіть обличчя дітей були старі. Брат Пітер прочитав псалом: «У своєму розпачі я волав до господа, і він почув мене». Гідеон, спостерігаючи, слухаючи, намагався пригадати такий час, коли не було б Ганнібала Вашингтона, цього маленького, схожого на гнома негра, чорного, як вугіль, лагідного, розумного, відважного, з великим, неймовірним почуттям власної гідності, майстра на всі руки, якому вся громада звіряла свої нарікання, невдачі і клопоти. Тепер він лежав у теплій землі Кароліни, поряд з білим, що його прадідом був Даніель Бун.

* * *

Стрільянина тривала цілісіньку ніч, але на світанку припинилась. Люди поснідали. У тиші Бенджамін Уінтроп прочитав дітям «Легенду сонної долини»**. В тиші Джефф стояв, схилившись над маленьким червонолицим кланівцем, і дивився, як той умирає.

* *Даніель Бун* — герой американського фольклору. Легендарний лісоруб, який уславився величезною силою. Один з перших американських піонерів.

** «Легенда сонної долини» — оповідання американського письменника першої половини XIX століття Вашингтона Ірвінга.

Так і не довідався Джефф про його ім'я, звідки він прийшов і які дивні сили штовхнули його сюди.

У тиші Бентлі підійшов до будинку, тримаючи в руках білий прапор, і закричав:

— Можна мені піднятися?

Ніхто не відповів. Він поволі пішов уперед, спинився за п'ятдесят ярдів і став гукати, пояснюючи, чого він прийшов сюди. У жителів Карвелла був лікар, Джефф Джексон. Старий лікар Лід уже цілий тиждень п'є без упину. У них, у кланівців, є поранені. В одного перебито ногу, вона вся опухла. Ногу треба відтяти, бо людина помре. Чи згодиться Джефф Джексон спуститись до них і допомогти пораненим? Вони дають слово, що дозволять йому повернутися.

Абнер Лейт пильно глянув на Гідеона, а той, гірко усміхаючись, сказав:

— Бачите, вони нас розуміють. Знають нас краще, ніж ми їх. Бентлі пішов. Джефф вийшов на веранду.

— Ти чув? — спитав Гідеон.

Джефф кивнув головою. Абнер Лейт сказав:

— Хай поздыхають їх клятві поранені.

Френк Карсон промовив:

— Присягаюсь богом, коли цей сучий син знову прийде сюди, я пушу в нього кулю.

— Я піду туди, — сказав Джефф.

Гідеон схопив його за руку, трусив її і гукав:

— Будь ти проклятий, нещасний дурню! І це мій син! Невже я не зможу втовкмачити тобі? Не зможу втовкмачити, що ми маємо діло не з цивілізованими людьми, не з ворогом, як ти уявляєш собі ворога. Ці люди хочуть знищити нас! У них нема нічого людського в нашому розумінні. Їхнє слово нічого не варте! Добро і зло для них не існують. На них не можна вплинути логікою. У них зіпсутий розум. Тільки через те, що ми неправильно розцінювали їх, що ми були дурні і вважали їх зв'язаними правилами, які звичайно зв'язують людей, тільки тому, що ми піднесли їм на срібному підносі пристойність, право і справедливість, — через це ми зараз опинилися тут. Через це вони й перемагають! Через це на всьому нашому Півдні хороших, чесних чоловіків і жінок тероризують, нацьковують одного на одного, збивають з пантелику!

— Я піду туди, — мовив Джефф. — Я дав присягу, що буду лікувати, присягу, що буду лагодити те, що люди ламають...

— Ні, — сказав Гідеон. — Я втратив одного сина. Але він принаймні розумів... Він розумів, за що ми боремось.

— Тобі доведеться вбити мене, тільки тоді ти затримаєш мене тут, — спокійно сказав Джефф.

— То допоможи ж мені, боже... — почав Гідеон, але Абнер Лейт сказав:

— Хай він іде, Гідеон.

Джефф закінчив ампутацію, і вони віднесли майже непритомного чоловіка, що стогнав. Витираючи руки, Джефф говорив, звертаючись до кількох цікавих, які спостерігали операцію:

— Тепер він потребує спокою. Про дальше лікування подбає сама природа. Коли мертва тканина відпаде, шви легко зняти. Витягати нитку треба обережно, дуже обережно, бо це боляче. Коли шви буде знято, рана буде загоюватись. Кожен лікар зможе продовжувати лікування, якщо тільки не почнеться зараження. Це головна небезпека.

Він стомився. Дошка на полі під промінням гарячого сонця — не місце для операції. Він допоміг мало не дюжині пораних. Він стомився.

— А тепер я піду, — сказав Джефф.

— Сер!

Він схилився над своїм чемоданчиком, закриваючи його. Підвів голову і глянув на того, хто говорив. То був широкоплечий загорілий чолсвік; рука його лежала на рукоятці револьвера.

— Я сказав, що піду тепер.

— Сер!

Джесон Хагар, який стояв поруч шерифа Бентлі, сказав:

— Ви лікар, Джексон. Це щось значить. Коли негр стає лікарем, то це є тою проклятою причиною, що призводить до таких заколотів, який маємо зараз.

Джефф одну мить дивився на нього, потім закрив чемоданчик і зібрався йти. Широкоплечий чоловік загородив йому дорогу.

— Сер, — сказав він.

— Чого вам треба? — спитав Джефф.

— Я хочу, щоб ти поводився так, як повинен поводитись проклятий негр! Говори «сер», коли розмовляєш з людьми, вищими за тебе.

Джефф подивився на цього чоловіка напівзацікавлено, напівздивовано. Він жахнувся, але мимоволі почував цікавість, бажання знайти логічний зв'язок між цією людиною, яка стояла перед ним, тим, що говорив Гідеон, і всіма безумствами, що відбувалися в Карвеллі.

— Ви хочете, щоб я казав вам «сер», так?

— Так.

— Сер, — сказав Джефф, кивнувши головою, і додав: — Чи дозволите ви мені піти, сер?

Бентлі засміявся. Джесон Хагар сказав:

— Ти нікуди не підеш, Джексон.

— Що ви хочете цим сказати?

— Ти не повернешся назад, от і все.

Бентлі втрутився.

— Завтра ви там нікому не будете потрібні, Джексон. Краще залишайтеся тут.

Джефф дивився на них. Цікавість переважала страх. Логічне мислення не припускало неможливого. Завжди повинна бути причина, завжди повинен бути привід.

— Я прийшов сюди, — сказав він, — бо вважав своїм обов'язком допомогти пораненим і хворим. Ви це розумієте? Я прийшов сюди, бо ви просили мене прийти. Як лікар, я не міг відмовитись. Подумайте, чи можете ви тепер вимагати, щоб я залишився тут?

Широкоплечий чоловік сказав:

— Сер, проклятий негр, сучий син!

Джефф похитав головою.

— Я піду.

Він пройшов повз широкоплечого чоловіка. І більше він уже нічого не знав, — це був спогад, що перестав бути спогадом. Постріл — і кінець. Він лежав на землі, на своєму чемоданчику, а широкоплечий чоловік сказав:

— От проклятущий негр!

* * *

Рейчел і Джени сиділи з Еллен, але вони нічого не могли їй сказати. Сліпота її тепер стала безмежною. Темряві не було кінця.

* * *

Цієї ночі Абнер Лейт сказав Гідеонові:

— Ти догадуєшся, що з Маркусом?

— Догадуюсь.

— Може, він так і не надіслав телеграм?

— Може, і не надіслав, — сказав Гідеон. — Є межа на всяку муку, є межа на всякий біль.

— Хто-небудь повинен надіслати їх, — спокійно сказав Абнер. — А то, як же, чорт забери, хто-небудь дізнається, що ми тут? Як, чорт побери, хто-небудь у всьому проклятому світі дізнається, що тут діється? А хіба ми знаємо, що діється в інших місцях? Вони відгородили Карвелл, відгородили щільніше, ніж саме пекло. Може, так на всьому Півдні. Може, ніхто цього й не знає.

— Можливо, — сказав Гідеон.

— Напиши знову такі ж самі телеграми. Я відвезу їх у Колумбію і надішлю.

— А коли там не схочуть надіслати?

— Тоді я відвезу їх просто у Вашингтон.

— Гарзд, — сказав Гідеон, — якщо такий твій намір, хай так і буде.

Абнер узяв найкращого коня, гарного, великого гнідого жеребця, що належав Ганнібалу Вашингтону. Спробувати пробитись пішки було безнадійним; єдиний спосіб — прорватися крізь їх ряди на коні, це можна було зробити.

Це можна було б зробити, але вони підстрелили коня за півмилі від будинку, Абнер Лейт лежав під конем з переламаною ногою. Вони витягли його і, підтримуючи, поставили перед Джесоном Хагаром; той сказав:

— Для прихильників негрів у нас є спеціальний метод. Фред Мак-Г'ю скуштував його.

— Забирайся під три чорти, — відповів йому Абнер Лейт.

Абнер Лейт не сказав більше ні слова. Вони повісили його за руки і цілу ніч шмагали батогами. Джесон Хагар теж узяв батога:

— Я примушу цього сучого сина говорити, — сказав він.

Але Абнер Лейт не розтулив рота. Вони залишили його висіти весь другий день, але він уже втратив свідомість, він уже не усвідомлював, що сила його була частиною сили багатьох, не усвідомлював, як добре він повоював, який прекрасний був світ, частину якого йому довелося побачити, які були в нього хороші товариші.

Другого дня Гідеон побачив, як вороги притягли гаубицю і встановили її за третину милі від будинку. Спершу він не знав, що це таке. Але вже самий факт, що вони майже цілу добу не обстрілювали будинку, примусив його ждати чогось надзвичайного. Це була одна з багатьох можливостей. Френк Карсон сказав:

— Вони, мабуть, роздобули її в якому-небудь арсеналі...

— Бачите, якої ваги набули ми, — гірко сказав Гідеон. Тільки й того. Він був навдивовижу спокійний, коли сказав Бенджаміну Уінтропу:

— Заберіть їх усіх у постріб, геть усіх.

Він намагався відстрочити кінець, боротися далі. Надіявся далі — це було закономірно. Незважаючи на весь терор, він знав, що є щось вище за це, хоч кінець був неминучий. Це зв'язувало його з іншими, з усіма цими маленькими, сміливими і переляканими людьми, які високо тримали голову, коли кінець був неминучий.

— Все буде гаразд, — сказав Бенджамін Уінтроп. — Ми будемо співати. Я підтримуватиму в них бадьорість.

Він все ще носив свої окуляри в металічній оправі.

— Дякую вам, — сказав Гідеон.

Він стояв на веранді з Френком Карсоном, Леслі Карсоном і

Фердінандом Ліпкольніом, стежачи за тим, як кланівці пристрілювались до будинку.

— Вони не вміють стріляти з гармати, — зневажливо сказав Леслі Карсон. Перший снаряд вибухнув за сотню ярдів від будинку. Ще чотири снаряди теж розірвалися далеко від будинку. Гідеон наказав усім чоловікам зайти в дім. Вони залягли за матрацами і дошками й стріляли в артилеристів, знаючи, що це безнадійно. Тепер уже стріляли, не шкодуючи патронів, стріляли тому, що повинні були якось відповідати вогнем на вогонь, чинити якийсь опір. Перший снаряд, який влучив у дім, розірвався на другому поверсі, засипавши їх штукатуркою.

— Викиньте білий прапор, — гукнув Гідеон. — Викиньте, і ми спробуємо вивести звідси жінок і дітей!

Джек Саттер вийшов на веранду з білим простирадлом. Він стояв, розмахуючи ним, а тимчасом кланівці дивились на нього і тільки трохи повернули дуло гаубиці. Другий снаряд розірвався на веранді якраз на тому місці, де стояв Саттер.

Брат Пітер стояв серед своєї пастви, серед жінок, дітей і підлітків, які тільки що вступали в неспокійну і чудесну юність, серед дівчат — їх свіжі, тугі, молоді груди випинались під одягом, мов стиглі яблука, — серед бабусь і малят, немовлят і дітей, які тільки що навчалися розуміти таємницю мови. Він мужньо сказав їм:

— Господь бог — мій оплот, мій порятуюнок, кого ж мені боятися?

Новий снаряд розірвався десь нагорі. Містер Уінтроп обняв за плечі чорного хлопчика і дівчинку з шовковим волоссям кукурудзяного кольору.

— Кого ж мені боятися? — повторив брат Пітер.

Всі сказали:

— Амінь.

— Господь — сила життя мого...

* * *

Остання думка Гідеона була про початок, про те, як люди були рабами, як їх купили і продавали, мов худобу, як їх становище принижувало гідність інших, в яких шкіра не була чорною, але які теж працювали своїми руками, про те, як мало надії було в цій країні, і як, незважаючи на це, люди надіялись.

Остання думка Гідеона в ту мить, коли розірвався снаряд і поклав край його думкам, була про силу цих людей в його країні, чорних і білих, про силу, яка допомогла їм витримати довгу війну, яка зробила їх здатними створити на руїнах те, що стало надією для майбутнього, надією, може, кращою за все, що коли-небудь знав світ.

Дивними і водночас простими складовими частинами цієї сили були його земляки, його син Маркус, його син Джефф, його дружина Рейчел, його дочка Дженні, старий чоловік, якого звали братом Пітером, високий, рудий, білий Абнер Лейт, маленький, зморшкуватий негр Ганнібал Вашингтон — їх було так багато, так багато відтінків і кольорів шкіри, і одні з них були дужі, інші — слабкі, одні — мудрі, інші — дурні. Але всі разом вони становили те, про що була остання думка Гідеона Джексона, — те нездоланне, чого не можна визначити словами.

* * *

Люди, що оточили будинок Карвелла, люди, що ховали свої обличчя від сонця під білими каптурами, дивилися, як горів старий дім. Дерево було сухе, і коли воно тільки зайнялось, то ніщо на світі не могло вже загасити його. Цілий день горів будинок, а коли настала ніч, нічого не залишилося від нього, крім семи високих димарів, складених колісь батьком Ганнібала Вашингтона.

ПІСЛЯМОВА

Цілком справедливо ви можете спитати, чи є якась правда в цьому оповіданні? А коли є, то чому її не розказали раніше?

Щодо першого запитання, то все в цьому оповіданні правдиве. У той період на Півдні був не один Карвелл, а тисячі їх, більших і менших. Все те, що я розповів про Карвелл, повторювалось у багатьох інших місцях. Білі і чорні жили разом, працювали разом і будували разом так, як я описав у цій книзі. У дуже, дуже багатьох місцях вони й умиralи разом, боронячи те, що збудували.

Для того, хто побажає перевірити ці факти, є багато джерел. Про змовницьку діяльність Ку-Клукс-Клану є свідчення, зібрані Особливим Об'єднаним Комітетом (Джойнт Селект Коміті), який вивчав становище в колишніх заколотницьких штатах — тринадцять томів розючих матеріалів. Є доповідь сенатської комісії, що була уповноважена розслідувати вибори в штаті Міссісіпі у 1875 р., у двох томах. Є також опублікована доповідь Карла Шурца про становище в Південній Кароліні, Джорджії, тощо, зроблена на конгресі. Є книжка Голлоуелла «Негр як солдат у заколотницькій війні», є книжка Сімкінса і Вуді «Південна Кароліна під час реконструкції». І це тільки частина; є газети тих часів, є записи дебатів у конгресі. Є передовиці в північних і південних газетах, що свідчать про цілковиту обізнаність з масовими убивствами і руйнуваннями, які чинилися на Півдні.

Гідсон Джексон — це збірний тип, який поєднує в собі риси кількох негрів — державних діячів того часу. Всі ті властивості, які приписуються йому у цій книзі, належали одному чи кільком з них.

Карвелл — вигадана назва. Жителі Карвелла, які дістали в цій книзі конкретні імена, мають своїх прототипів у людях, що справді жили. Багато інших персонажів книги — реальні люди, які жили в той час; деякі з них названі вигаданими іменами.

Відповіді на друге запитання — чому цим фактам не було надано широкої гласності — не важко. Коли наслідки восьмирічного періоду свободи негрів і білих та їх співробітництва на Півдні було знищено, то це знищення було остаточним. Не тільки матеріальні речі було зметено з землі, не тільки перебито людей, але й самий спогад про все було викреслено.

Якимсь могутнім силам було потрібно, щоб американський народ не знав, що колись було зроблено такий експеримент і що цей експеримент удався: що негрові було надано право бути вільним громадянином країни, громадянином, який користувався такими ж правами, як і його сусід; що йому було дано право кувати свою власну долю разом з білими бідняками Півдня і що за вісім років цієї боротьби за свою долю він створив прекрасну, справедливую і справді демократичну цивілізацію.

ГОВАРД ФАСТ

(Біографічна довідка)

Говард Фаст народився 1914 року в Нью-Йорку, в родині робітника. Як хорошу і чесну трудящу людину, згадує він свого батька, коваля, який кував художні деталі для садових огорож. Машинне виробництво зробило його професію зайвою, і він мусив на старості перекваліфікуватися на бляхаря, а згодом став швейником.

Багато професій змінив і Говард Фаст, перш ніж його знаряддям виробництва стало перо письменника.

У сім років він заробляв, допомагаючи сім'ї, розноскою газет після уроків у школі. Коли трапилось, що батько сім місяців підряд страйкував, сім'я у цей час була «на утриманні» малого Говарда та його старшого брата. Дітям стало ще тяжче після смерті матері. Говард працював, де траплялась робота, — на сигарній фабриці, в м'ясній лавці, на заводі по 12—14 годин на добу.

В 17 років він вступив до школи другого ступеня, але закінчити її йому не пощастило. Економічна криза примусила Фаста вирушити на Південь, де він сподівався легше знайти роботу.

На Півдні блукали «сотні тисяч таких самих юнаків, як я», — згадує Говард Фаст. — «Голод і безробіття гнали сюди шукати роботи і хліба. Тут ми були бездомні. Голодував страшенно. Блукав по штатах Джорджія, Флоріда, Північна Кароліна. На товарняках, а частіше — пішки... Зустрічав багато людей — білих, негрів. Мабуть, тоді і пізнав американський народ. Потягнуло писати...»

Такі блукання — досить типова риса біографій передових американських письменників: Джека Лондона, Теодора Драйзера.

Перше оповідання Фаста було надруковано в 1933 році. Через рік він написав повість «Діти». На той час він повернувся вже до Нью-Йорку, працював на невеликій фабриці. Писав після дванадцятигодинного робочого дня, відчуваючи справжнє покликання до літератури. У важких умовах починався творчий шлях письменника. Але ще важче було добитися надрукування повісті. Фаст виступив у ній з засудженням расової дискримінації у США. Журнал «Story» надрукував повість лише у 1937 році. Несподівано для молодого автора вона мала успіх, проте журнал був заборо-

нений. Видати повість окремою книгою пощастило лише через десять років, коли автор користувався вже загальним визнанням.

За десять років літературної діяльності Говард Фаст написав вісім романів. Темою трилогії «Народжені свободою» (1939), «Непереможені» (1942), «Громадянин Том Пейн (1943) є війна за незалежність і американська буржуазна революція (1775—1783).

Паралельно з двома першими романами в 1941 році Фаст пише цілком самостійний і один з найкращих, найбільш дозрілих своїх романів — «Останній кордон». («Последняя граница». «Иностранная литература», Москва, 1948). В основі романа — індійська проблема» у США, що фактично вже «вирішена» вишишуванням індійського племені.

Темі расової дискримінації присвячена також книга Фаста «Шлях свободи» (1944).

Наступні твори «Американець» (1946) і «Кларкстон» (1947) — романи про сучасну класову боротьбу в США.

Говард Фаст написав також велику кількість оповідань, нарисів про страйки в Сполучених Штатах, про чикагських робітників. Під час другої світової війни Фаст деякий час був військовим кореспондентом. Літературний талант Фаста розвинувся і зміцнів в роки другої світової війни. Письменник став відомим за межами Америки.

Своєю творчістю і активною громадською діяльністю Говард Фаст протистоїть імперіалістичній реакції. Це письменник-борець антиімперіалістичного табору, борець за справжню демократію, друг Радянського Союзу. Говард Фаст — член комуністичної партії США.

У своїх публічних виступах і статтях («Марксизм і мистецтво», «Реалізм і радянський роман») він підкреслює значення марксистського світогляду для письменника.

У робочому кабінеті, на книжкових полицях Говарда Фаста, — твори Горького, Шолохова, Олексія Толстого, «Нескорені» Горбатова, «Порт-Артур» Степанова, «Морська душа» Соболева і багато інших книг радянських письменників, — все те, що Фаст міг дістати в перекладах на англійську мову.

В листопаді 1948 року Говард Фаст і ще одинадцять прогресивних діячів були засуджені до ув'язнення. Засудження видатного письменника викликало обурення і протест прогресивної громадськості багатьох країн. Всі сприйняли це, як відвертий терор проти прогресивних культурних діячів Америки.

Говард Фаст звернувся з відкритим листом до американського народу, в якому висловив свій протест проти нослення реакції в США. Лист свідчить про велику громадянську мужність письменника. Він пише:

«Ми воліли бути засудженими до ув'язнення, ніж поступитися своїми принципами і принципами нашої країни перед комісією по розслідуванню антиамериканської діяльності. Але причини, внаслідок яких нас посилають до тюрми, мають величезне, справді трагічне значення для всіх американців тому, що фактом нашого ув'язнення підкреслюється, що антифашизм стає злочином по законам нашої країни.

Це — пекуча, страшенна ганьба для Америки сьогоднішнього дня. Ми не

можемо і не повинні прийняти її. Мені не треба, і я не збираюсь прохати вибачення за свою батьківщину. Я надто добре знаю і люблю її. Десятки мільйонів з вас читали мої книги; мені не треба доводити вам, що кожне моє слово було продиктоване любов'ю, турботою й повагою до цієї країни, в якій я народився й виріс. Я не можу мовчати, коли купка мерзотників намагається зробити цю країну огидною в очах всього людства».

Лист Говарда Фаста було опубліковано в радянській пресі. Схвильовано відгукнулася на нього радянська громадськість, вітаючи мужнього письменника-громадянина.

Не випадково звернувся письменник-комуніст до жанру історичних романів. Особливістю історичних романів Говарда Фаста є те, що відтворені його пером події минулого звучать з усією силою актуальної сучасної політичної теми. Він змальовує класові протиріччя і класову боротьбу, висвітлює події всупереч традиційним думкам і реакційній пропаганді, засобом якої у сучасних буржуазних письменників стає історичний жанр, всупереч ідеалізації і перекрученням буржуазної «науки», висвітлює історію Америки до-справжньому науково і в цьому відношенні виступає як новатор серед американських письменників. Його твори на історичні теми — це злободенні, пристрасні, обвинувальні і викривальні документи проти соціально-політичної суті буржуазної демократії, проти сучасного державного апарату США і американської воєнщини. Так, Говард Фаст відмежовується від фальшивої буржуазної точки зору, ніби Америка утворила у XVIII ст. «ідеальний» соціально-політичний лад.

Але творчість Фаста все ж не вільна від буржуазних ілюзій. Правдиво відтворюючи в своїх кращих романах справжню суть американської буржуазної демократії, він схильний ідеалізувати її початковий період.

В основу творчого методу роботи Фаста покладена глибока науково-дослідна робота. Під час роботи над романом «Останній кордон» він не тільки критично і уважно вивчав історичні документи, але кілька місяців прожив в Оклахомі, познайомився особисто з індіанцями-старожилами, які пам'ятають легендарний перехід племені шайенів на північ. З їх слів Фаст записав багато цікавих фактів.

Саме тому пощастило Говарду Фасту так яскраво показати велич народу, який не хоче здаватися на ласку гнобителів і в нерівній боротьбі з регулярним американським військом мужньо протистоїть йому: купка індіанців чинить опір цілій дивізії і пробивається на північ аж до канадського кордону, на свою правдавну батьківщину.

«Шлях свободи» — історичний роман з часів так званої реконструкції Південних штатів (1869 — 1877) після перемоги Півночі над Півднем, коли неграм були надані громадянські права. Роман обґрунтований документами, відзначається різкою соціально-політичною спрямованістю і набуває, властивого Фастові, високого звучання історичної теми — як сучасної і злободенної. Автор і тут пориває з існуючими літературними традиціями в зображенні негрів: сентиментальному, філантропічному або в плані екзотики. В образі головного героя Гідеона Джексона він змальовує перш за все — людину, яку ми бачимо в різних обставинах життя, але завжди розумну, вольову, доброго сім'янина і громадянина, цілком гідного рівноправності. В романі показано важкий шлях до свободи раба з плантації, який втік

від гніту, воював в лавах північної армії за рівноправність. Після громадянської війни його обрано делегатом в перший конвент. Тоді він був ще цілком неписьменною людиною, він міг лише підписати своє ім'я. Беручи участь в засіданнях конвенту, він у вільний час вчиться, і, подолавши труднощі орфографії, арифметики, культурної мови, він згодом стає освіченою людиною і робить політичну кар'єру, як державний діяч — член Конгресу. Син його вчиться у Единбурзькому університеті, здійснюючи свою давню мрію бути лікарем. В своєму рідному селищі Гідеон Джексон допомагає неграм усвідомити свої громадянські права. Він організує колонію дрібних фермерів, де негри працюють уже не на користь рабовласника, а на свою користь. Гідеон Джексон звертається до білих бідняків, пропонує об'єднатись, розуміючи, що не буде певності у завтрашньому дні, ані для негрів, ані для білих з бідноти без міцного об'єднання поміж ними. Автор хоче показати тут співробітництво між білими і чорними, яке цілком виправдало себе за такий короткий час — вісім років. Колонія квітне. (Автор ідеалізує общину дрібних фермерів). Діти білих вчать разом з неграми, позбавившись расистських пережитків. Але Гідеон Джексон відчуває дедалі зростаючу загрозу з боку реакції. І не помиляється. Зустріч з сином, який повертається з Единбурга лікарем, відбувається напередодні сумних змін в суспільстві: хоч батько і член Конгресу, вони уже мусять їхати додому в вагоні з табличкою «для негрів». Промисловці Півночі об'єднуються з рабовласниками Півдня, і північна буржуазія сприяє запровадженню нових форм рабства негрів. Відчувши, що значить бути вільними, вони вважають, що краще вмерти зі зброєю в руках, ніж знову стати рабами. В нерівній боротьбі з реакцією, з терористичною організацією Ку-Клукс-Кланом Гідеон Джексон, його сини та його земляки — чорні і білі — трагічно гинуть: їх винищують гарматним вогнем.

Непримиренний в своєму ставленні до жакливого расового гніту, автор викриває його на всіх етапах розвитку американської цивілізації. «І тепер, — обурюється Говард Фаст, — в негртянському районі Нью-Йорка (в Гарлемі) відбуваються звірячі розправи поліцейських з неграми; на Півдні за 1948 рік ліквідовано кілька сот негрів...» Тему співробітництва білих і чорних американців міг підняти і переконливо розробити тільки прогресивний письменник.

Говард Фаст брав участь у конгресі діячів науки і культури на захист миру, що відбувся 26—30 березня 1949 року в Нью-Йорку, а також у все-світньому конгресі прихильників миру, що відбувся в Парижі 20—26 квітня 1949 року.

На конгресі в Парижі, виступаючи з промовою, Говард Фаст сказав:

«Я глибоко переконаний, що голос Паризького конгресу прихильників миру буде почуто по всіх куточках земної кулі. Люди прагнуть миру, вони прагнуть щасливого життя для себе і для своїх дітей. Чи не настав час дати їм таке життя?»

З нас досить воєн, голоду й жорстокостей. Ми не хочемо вмирати ради атлантичних пактів. Лише єдність і згуртування народів забезпечать людству життя, мир і краще майбутнє».

З М І С Т

ЧАСТИНА ПЕРША

Голосування

	Стор.
Пролог	5
Розділ I—Як Гідеон Джексон повернувся додому після голосування	6
Розділ II—Як розмовляли Гідеон Джексон і брат Пітер	14
Розділ III—Як Гідеон Джексон вирушив до Чарлстона і що трапилося з ним у дорозі	18
Розділ IV—Як Гідеону Джексону довелося попрацювати і руками, і головою	35
Розділ V—Як Гідеон Джексон був почесним гостем на званому обіді	54
Розділ VI—Як Гідеон Джексон повернувся до своїх	80
Розділ VII—Як Гідеон Джексон вирушив у далеку подорож і як він одночасно уклав угоду і зробив вибір	104

ЧАСТИНА ДРУГА

Боротьба

Розділ VIII—Як Гідеон Джексон відвідав одну стомлену людину	136
Розділ IX—Як Гідеон Джексон і його син повернулись у Карвелл	153
Розділ X—Як Гідеон Джексон бився в справедливому бою	182
Післямова	220
Біографічна довідка	223

Редактор В. Мефедова
Техредактор С. Зіскіндер
Художник В. Стеценко
Коректор О. Словенко

Говард Фаст. Дорога свободи.

(На українском языкє)

БФ 01886. Здапо на виробництво 9.IV-49 р. Підписано до друку 18.VI 1949 р.
Друк. арк. 18. Обл.-вид. арк. 15,87. В друк. арк. 46.080 зн. Формат паперу
60×92/16.

Ніздруковано в друкарні Т-1 з матриць 4-ої Республіканської
поліграффабрики, м. Київ.

ГОВАРД ФАСТ

ШЛЯХ
СВОБОДИ

ДЕРЖЛІТВИДАВ
УКРАЇНИ

Ціпа 9 зрб.

ДЕРЖ
А
ИТ
В
ИДАВ